

ΚΟΣΜΑΣ ΤΟΥΛΟΥΜΗΣ

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ:
Μια εισαγωγή στην Προϊστορική Αρχαιολογία

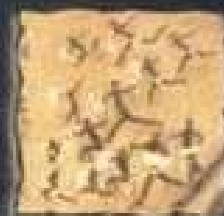

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΑΝΙΑΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΚΟΣΜΑΣ ΤΟΥΛΟΥΜΗΣ

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ:
Μια εισαγωγή στην Προϊστορική Αρχαιολογία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΑΝΙΑΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΚΟΣΜΑΣ ΤΟΥΛΟΥΜΗΣ

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ:
Μια εισαγωγή στην Προϊστορική Αρχαιολογία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΑΝΙΑΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΚΟΣΜΑΣ ΤΟΥΛΟΥΜΗΣ

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ:
Μια εισαγωγή στην Προϊστορική Αρχαιολογία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΑΝΙΑΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

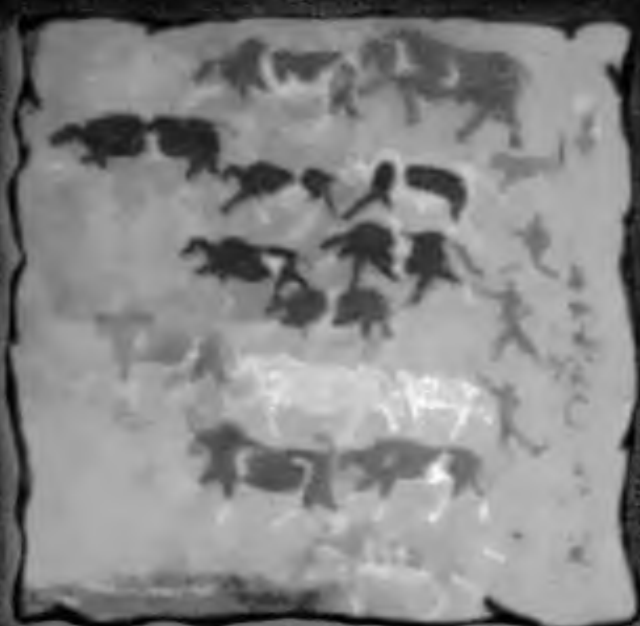

Αυτό το βιβλίο έχει ως στόχο την παρουσίαση των προβληματισμών που γέννησαν την Προϊστορική Αρχαιολογία καθώς και τον προσδιορισμό του περιεχομένου της. Οι θεωρίες, οι περίοδοι, ο υλικός πολιτισμός των προϊστορικών κοινωνιών διατρέχουν τις σελίδες του. Όλα αυτά συναιρούνται κάτω από το πρίσμα μίας μελέτης σταθερά προσανατολισμένης προς την αναζήτηση των κοινωνικών και οικονομικών μετασχηματισμών της προϊστορικής κοινωνίας από την Παλαιολιθική εποχή έως και την εποχή που αποτέλεσε το πρελούδιο στην εμφάνιση των πρώτων ιστορικών, από άποψη τρόπου παραγωγής και κοινωνικής δομής, πολιτισμών, του ώριμου μινωικού και του μυκηναϊκού. Ο υλικός πολιτισμός αποτελεί το μέσο για την πλήρη κατανόηση της οικονομίας, της ιδεολογίας και των δομών αυτής της κοινωνίας.

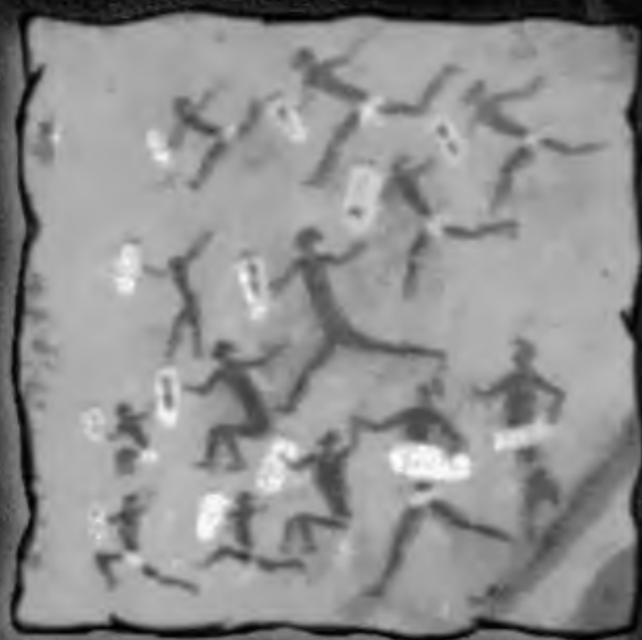
Ο Κοσμάς Τουλούμης γεννήθηκε το 1965 στην Έδεσσα. Το 1987 αποφοίτησε από τη Φιλοσοφική Σχολή του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης με πτυχίο αρχαιολογίας και το 1994 αναγορεύτηκε διδάκτορας του ίδιου Πανεπιστημίου.

ISBN: 960-288-056-2

ΚΟΣΜΑΣ ΤΟΥΛΟΥΜΗΣ

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ:
Μια εισαγωγή στην Προϊστορική Αρχαιολογία

ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΑΝΙΑΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ

ΠΡΙΝ ΑΠΟ ΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ:
Μια εισαγωγή στην Προϊστορική Αρχαιολογία

ISBN: 960-288-056-2

Αρμενοπούλου 26, 546 35 Θεσσαλονίκη, τηλ. 219-493

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Όταν το 1909 ο Ελί Φώρ χρησιμοποιούσε τον τίτλο «Πριν από την Ιστορία» στο πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του «Ιστορία της Τέχνης», ήθελε να περιγράψει την προϊστορική τέχνη ως προάγγελο, αλλά και γεννήτορα της αρχαίας τέχνης. Σήμερα, η προϊστορική περίοδος μελετάται κάτω από διαφορετικό πρίσμα. Η προϊστορία αποτελεί όχι μόνο αναπόσπαστο, αλλά και το μεγαλύτερο τμήμα της παρουσίας του ανθρώπου πάνω στη γη. Η παρουσία αυτή είναι πολυσχιδής και δεν περιορίζεται στην εκδήλωση μόνο «καλλιτεχνικών ανησυχιών».

Το παρόν βιβλίο προσπαθεί να παρουσιάσει τη δράση του ανθρώπου πριν από την ιστορία, πριν, δηλαδή, την εμφάνιση των πρώτων γραπτών πηγών. Η περίοδος αυτή ορίζεται εδώ από την Παλαιολιθική έως και τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Δεν περιλαμβάνει το μινωικό και το μυκηναϊκό πολιτισμό της Ύστερης Εποχής του Χαλκού που κατατάσσονται, συνήθως, σαν προϊστορικοί. Οι πολιτισμοί αυτοί με την πολύπλοκη κοινωνική οργάνωση και την ανακτορική οικονομία, όπου η γραφειοκρατική χρήση της γραφής είναι βεβαιωμένη, θα μπορούσε να θεωρηθεί - σε μια διαφορετική περιοδολόγηση που δε λαμβάνει υπόψη της αποκλειστικά χρονολογικές και στιλιστικές κατηγοριοποιήσεις, αλλά τον τρόπο παραγωγής και τις κοινωνικές δομές - ότι αποτελούν τους πρώτους ιστορικούς, κατ' ουσία, πολιτισμούς του Αιγαιακού χώρου.

Αν κάποιος θελήσει να μελετήσει την παραπάνω προϊστορική περίοδο θα διαπιστώσει μια αξιοσημείωτη ένδεια εγχειριδίων στα ελληνικά. Ο πρώτος τόμος της «Ιστορίας

του Ελληνικού Έθνους» συμπληρώνει, ήδη, πάνω από 25 χρόνια έκδοσης, ενώ υπάρχουν μεμονωμένες προσπάθειες για τμήματα αυτής της περιόδου, όπως η κλασική αλλά παλαιά «Νεολιθική Ελλάς» υπό την εποπτεία του Δ.Ρ. Θεοχάρη και ο πρόσφατος «Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα» που εκδόθηκε με την ευκαιρία της ομώνυμης έκθεσης του μουσείου Ν.Π. Γουλανδρή. Η ελληνική μετάφραση, «Οι Πολιτισμοί του Αιγαίου», του αντίστοιχου γαλλικού βιβλίου των R. Treuil, P. Darque, J. Poursat και J. Touchais αποτελεί μια ουσιαστική συνολική παρουσίαση της παραδοσιακά οριζόμενης προϊστορίας, από τη νεολιθική περίοδο έως και τα μινωικά και μυκηναϊκά ανάκτορα, απ' όπου, όμως, λείπουν η ιστορία και η ιδεολογία της αρχαιολογικής έρευνας καθώς και τα πορίσματα της παλαιολιθικής έρευνας.

Τα θέματα που αναπτύσσονται εδώ επιχειρούν να σκιαγραφήσουν μια «εισαγωγή στην προϊστορική αρχαιολογία» με βάση τα παραπάνω δεδομένα. Αποτελούν ανάπτυξη της διδασκαλίας του αντίστοιχου μαθήματος στη Σχολή Ξεναγών Θεσσαλονίκης του Ε.Ο.Τ. κατά το 1997-1998. Στην παράθεση των αρχαιολογικών δεδομένων αποφεύχθηκαν ηθελημένα οι πολλές παραπομπές για να μην παραφορτωθεί το κείμενο. Μπορεί να τις αναζητήσει, κανείς, άλλωστε, στην αντίστοιχη γενική, ως επί το πλείστον, βιβλιογραφία που παρατίθεται στο τέλος. Καθώς, όμως, κανείς δεν πέφτει από τον ουρανό, νομίζω ότι θα έπρεπε να καταγράψω εδώ την οφειλή και εμού του ιδίου και αυτού εδώ του βιβλίου συνακόλουθα στο Αρχαιολογικό Τμήμα του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης που υπήρξα φοιτητής του και είμαι διδάκτοράς του. Και επειδή πίσω απ' όλα βρίσκονται οι άνθρωποι την οφειλή μου στους δασκάλους μου: πάνω απ'όλα στον Γ.Χ. Χουρμουζιάδη και στους Κ. Κωτσάκη και Σ. Ανδρέου. Σ' αυτούς που με μύησαν στην Προϊστορική Αρχαιολογία.

Θεσσαλονίκη
Οκτώβριος 1998

Κ.Τ.

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟ

Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

Το 1941, κατά τη διάρκεια της γερμανικής κατοχής στη Γαλλία, ο Marc Bloch ένιωσε την ανάγκη από την πλευρά του επαγγελματία ιστορικού να απολογηθεί για την ιστορία[1]. Εκεί σημειώνει: «ο καλός ιστορικός μοιάζει με το δράκο του παραμυθιού: γνωρίζει πως, όπου μυρίζει ανθρώπινο κρέας, εκεί βρίσκεται το θήραμά του».

Η αρχαιολογία για πολλούς είναι ένα γοητευτικό παραμύθι. Η κατάδυση στο παρελθόν γίνεται μέσα από την περιέργεια και το θαυμασμό για τα δημιουργήματα των αρχαίων, που οι αρχαιολόγοι επιχειρούν να τα επανασυναρμολογήσουν, προκρίνοντας κάποτε τα ωραιότερα ή όσα συνδυάζονται με σημαντικά πρόσωπα της ιστορίας ή ακόμα και της μυθολογίας: ο τάφος του Οδυσσέα ή αυτός του Μεγαλέξανδρου είναι πάντα στην ημερήσια διάταξη αρχαιολογικών και μη συζητήσεων και αναζητήσεων.

Στην ουσία, όμως, η αρχαιολογία είναι ο κατεξοχήν χώρος «όπου μυρίζει ανθρώπινο κρέας». Πίσω από τα αρχαιολογικά αντικείμενα, κινητά και ακίνητα, βρίσκεται ο άνθρωπος είτε ως εξατομικευμένη οντότητα, είτε, πολύ περισσότερο, ως μέρος ενός κοινωνικού συνόλου που δρα με στόχο την παραγωγή και την αναπαραγωγή της ζωής του. Έτσι η ενασχόληση με την προϊστορική αρχαιολογία δεν

1. Bloch, M. Απολογία για την Ιστορία, Εναλλακτικές Εκδόσεις, Αθήνα 1994.

αφορά τη μελέτη της τυπολογικής εξέλιξης μέσα στο χρόνο των ανθρώπινον δημιουργημάτων, το πώς, δηλαδή το πρώτο λίθινο εργαλείο μετατράπηκε σε χάλκινο ή σιδερένιο όπλο. Αφορά, κυρίως, τις κοινωνίες που δημιούργησε ο άνθρωπος και τις σχέσεις που οικοδόμησε στα πλαίσια αυτών των κοινωνιών, από τα πρώτα του βήματα μέχρι την ύστερη προϊστορία: από την αμοιβαιότητα, την ισοκατανομή και την ανυπαρξία κάθετης ιεραρχικής οργάνωσης έως τις πολύπλοκες διαστρωματωμένες κοινωνίες.

1. Τα πρώτα βήματα μιας επιστήμης:

Θα μπορούσε κανείς να επιλέξει πολλές χρονολογίες του 19ου αιώνα και να τις θεωρήσει σα γενέθλιο έτος της προϊστορικής αρχαιολογίας. Φαίνεται, όμως, ότι για πρώτη φορά η λέξη προϊστορία χρησιμοποιήθηκε το 1833 από το Γάλλο Tournal, ανασκαφέα της σπηλιάς Bize (Λιανέρης 1997: 17). Ήδη στις αρχές αυτού του αιώνα είχαν γίνει οι πρώτες ανασκαφές σε Stonehedge της Αγγλίας. Αργότερα οι Σκανδιναβοί, λόγιοι περισσότερο παρά αρχαιολόγοι, Thomsen και Worsaae φρόντισαν να χωρίσει σε περιόδους την αρχαιότητα ο πρώτος και να επιβεβαιώσει στρωματογραφικά αυτόν το χωρισμό ο δεύτερος, προτείνοντας για πρώτη φορά όρους όπως «εποχή του λίθου», «εποχή του χαλκού» και «εποχή του σιδήρου» που προσδιορίζουν χρονολογικά ακόμη και σήμερα τη μελέτη της προϊστορίας. Η περιοδολόγηση της προϊστορίας ολοκληρώθηκε από τον J. Lubbock το 1865 με τη διάκριση της «Εποχής του Λίθου» σε Παλαιολιθική και Νεολιθική.

Όπως παρατηρεί ο Trigger (1989: 109) η προϊστορική αρχαιολογία προσέφερε τη δυνατότητα στους ανθρώπους της μεσαίας αστικής τάξης του 19ου αιώνα, που η οικονομική και πολιτική δύναμή τους, αύξανε ολοένα και περισσότερο στα πλαίσια της Βιομηχανικής επανάστασης, να συνειδητοποιήσουν πως η εξέλιξη του υλικού πολιτισμού συνοδευόταν από κοινωνική και ηθική πρόοδο. Έβλεπαν με ευχαρίστηση τους εαυτούς τους ως ένα αναπόσπαστο

και μοιραίο κομμάτι της ανθρώπινης προόδου. Η πρόοδος όμως πάρα πολύ γρήγορα ταυτίστηκε με την πρόοδο των Ευρωπαίων μιας και με την αποικιοκρατία πολλοί λαοί ξέπεσαν σ' ένα ρόλο υποτέλειας και συνεπώς έπρεπε να εξαιρεθούν από το μοντέλο της εξέλιξης. Για πρώτη φορά η έννοια της προόδου απόκτησε «χρώμα». Αφορούσε μόνο τους λευκούς. Ήταν η εποχή της «ιμπεριαλιστικής σύνθεσης», όπως την ονόμασε ο Trigger με κύριο χαρακτηριστικό την ανάπτυξη του ρατσισμού και τις συζητήσεις για την ανωτερότητα του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

Το 1859 τα λίθινα εργαλεία που ο Boucher de Perthes ανακάλυψε στην περιοχή Somme της Γαλλίας αναγνωρίστηκαν ως προϊστορικά. Την ίδια χρονιά η εκπληκτική σύμπτωση της δημοσίευσης της «Καταγωγής των Ειδών» του Δαρβίνου έδωσε ασφαλώς μια τρομακτική ώθηση στη μελέτη της προέλευσης του ανθρώπου και των πρώτων βημάτων του πάνω στον πλανήτη. Κάθε περιοχή όπου εντοπίζονταν κατάλοιπα, τόσο του ίδιου του ανθρώπου όσο και της δραστηριότητάς του, αποτελούσε ένα σημαντικό κομμάτι στην ανασύνθεση της μορφής και του τρόπου ζωής του, στα πλαίσια πάντα της εξελικτικής πορείας του στο χρόνο. Οι αντιστοιχίες ανθρώπινων οστών και εργαλειακών συνόλων κυριαρχούσαν σε οποιαδήποτε επιστημονική έρευνα που ήθελε να σέβεται τον εαυτό της.

Η αναζήτηση της καταγωγής του ανθρώπου και ο εξελικτισμός αποτέλεσαν τους δυο άξονες πάνω στους οποίους θεμελιώθηκε η ενασχόληση με την προϊστορία. Ήδη από την εποχή του ευρωπαϊκού διαφωτισμού[2] αναγνωριζόταν η «αγριότητα» σαν το πρώτο στάδιο της ανθρώπινης ύπαρ-

2. Οι αρχαίοι Έλληνες είχαν ασχοληθεί, βέβαια, και με το θέμα της καταγωγής του ανθρώπου. Οι προσωκρατικοί φιλόσοφοι Λεύκιππος και Δημόκριτος, αλλά και ο Πλάτωνας στο φιλοσοφικό του διάλογο «Πρωταγόρας», ασχολούνται με το θέμα. Αξιοσημείωτες είναι οι δυό αντίθετες φιλοσοφικές θεωρίες της αρχαιότητας περί προϊστορίας, τις οποίες διακρίνουμε ως υπόβαθρο και σε πολλές σύγχρονες απόψεις: α) η ανθρωπότητα ακολούθησε την πορεία από μια «Χρυσή» εποχή, την εποχή του

ξης. Το 18ο αιώνα, όμως, στη Δυτική Ευρώπη ήταν ευρέως διαδεδομένη η πίστη ότι ο κόσμος δημιουργήθηκε κατόπιν θεϊκής επεμβάσεως το 4.004 π.Χ. Πέρασε πολύς καιρός ώστε η «αγριότητα» του ευρωπαϊκού διαφωτισμού να θεωρηθεί ως το πρώτο στάδιο μιας αδιάκοπης πορείας προς τα εμπρός –εξέλιξη την ονόμασαν– μέσο της οποίας το ανθρώπινο είδος οδηγείται στον κολοφώνα της προόδου του.

Παράλληλα με την αναζήτηση των πρώτων βημάτων του ανθρώπου και της μετέπειτα εξέλιξής του, ύστερα, κυρίως, από τους ναπολεόντιους πολέμους και την άνοδο της ιδέας του εθνικού κράτους, η πολιτιστική αλλαγή άρχισε να ταυτίζεται με την εθνική αλλαγή και να τονίζεται όλο και περισσότερο η σημασία των εθνικών φυλών ως φορέων του πολιτισμού, ενώ χρησιμοποιήθηκε ευρύτατα η έννοια της πολιτιστικής «διάδοσης». Ένας Σκανδιναβός και πάλι, ο O. Montelius έδωσε το σύνθημα υποδεικνύοντας την Εγγύς Ανατολή ως κοιτίδα απ' όπου διαδόθηκε ο πολιτισμός. Το δόγμα του περίφημου EX ORIENTE LUX («Από την Ανατολή το Φως») είχε γεννηθεί.

Οι απόψεις της διάδοσης του πολιτισμού και του καθοριστικού ρόλου συγκεκριμένων ανθρώπινων φυλών οδήγησαν, όμως, σε επικίνδυνες ατραπούς. Πρώτον, στις αρχές του 20ου αιώνα (1911), διατυπώθηκαν φυλετικές θεωρίες, όπως του G. Kossina που υπερτόνισε τη σημασία του γερμανικού έθνους ισχυριζόμενος ότι η ανωτερότητά του φτάνει μέχρι την προϊστορία, αφού στην ουσία ταυτίζεται με το «καθαρότερο» φυλετικά τμήμα των Ινδοευρωπαίων, των θεωρούμενων «προγόνων» της πλειοψηφίας των λαών του τότε γνωστού κόσμου. Ύστερα επινοήθηκαν στην κυριολεξία γεωγραφικές περιοχές όπου αναζητήθηκε η πρωταρχική Εδέμ απ' όπου όλα είχαν ξεκινήσει. Οι μη αρχαιολόγοι G.E. Smith και W.J.

Κρόνου, όπου όλα ήταν στην υπηρεσία του ανθρώπου χωρίς να καταβάλει ιδιαίτερο κόπο, προς μια διαρκή πτώση, β) η πορεία ήταν αντίστροφη από μια αρχική κατάσταση δυστυχίας προς μια συνεχή άνοδο (Λιανέρης 1997).

Perry επέλεξαν μια τέτοια περιοχή στην Ανατολή, την αρχαία Αίγυπτο, και οικοδόμησαν την υπερντιφουζιονιστική θεωρία τους[3] στα μέσα της δεκαετίας του 1920.

Έτσι η αρχαιολογία, σταδιακά, από τη φάση της εξερεύνησης, της αρχαιοφιλίας και των πρώτων ανασκαφών, που διήρκεσε κοντά τέσσερις αιώνες, από το 1450 έως το 1860 περίπου, όταν ασκούνταν από διάφορους ευγενείς, όπως οι «εξέχοντες» Dilettanti, πέρασε στη φάση της ενηλικίωσής της που κράτησε ως το 1925 εποχή που αρχίζουν οι πρώτες συστηματικές προσπάθειες για επιστημονικές αρχαιολογικές αναζητήσεις[4].

2. Η προϊστορική αρχαιολογία στην Ελλάδα: Η αρχή

Την ίδια περίοδο η προϊστορική αρχαιολογία στην Ελλάδα αποκρυσταλλωνόταν μέσα από την επαλήθευση των ομηρικών επών και τη συνεπακόλουθη αναζήτηση των ομηρικών ηρώων και των «βασιλείων» τους και βέβαια της πόλης που, σύμφωνα με τον ποιητή, ταλαιπώρησε τους Έλληνες για δέκα χρόνια. Με την περιπέτεια της αναζήτησης της Τροίας συνέδεσε το όνομά του ο πλούσιος ερασιτέχνης αρχαιολόγος Ερρίκος Σλήμαν (1822-1890)[5]. Αφού ανέσκαψε την Τροία το 1870, συνέχισε ερευνώντας τις ακροπόλεις των Μυκηνών και της Τίρυνθας, αλλά και την έδρα του μυθικού Μινύα και του πολιτισμού του λαού του, τον Ορχομενό. Ο μυθικός ιστός της ομηρικής αρχαιολογίας είχε αρχίσει να πλέκεται και να παγιδεύει κάθε προσπάθεια επιστημονικών ανησυχιών στο χώρο της προϊστορικής αρχαιολογίας.

3. Την άποψη, δηλαδή, ότι ο πολιτισμός διαδόθηκε από την Αίγυπτο.

4. Stiebing, W.H.Jr. Uncovering the Past. Oxford University Press 1993.

5. Ο Σλήμαν ξεκίνησε την καριέρα του ως μεγαλομπακάλης, αλλά αργότερα απόκτησε επιστημονικούς τίτλους. Ήταν μια αμφιλεγόμενη προσωπικότητα που ακόμα και οι προθέσεις του για την Τροία, αλλά και η εύρεση του θησαυρού του Πριάμου αμφισβητήθηκαν. Βλ. Κρίς, Ε., Ο θησαυρός της Τροίας και η Ιστορία του. Στάχυ. Αθήνα 1995.

Τον 19ο αιώνα το γενικότερο κλίμα ευνοεί την ανάπτυξη της αρχαιολογίας. Από το 1837 κιόλας είχε δημιουργηθεί η "εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία" που ασχολούνταν με την προστασία και τη μελέτη των μνημείων της Αττικής και με τις Μυκήνες. Είναι για άλλους ειρωνικά και για άλλους τιμητικά η «ηρωϊκή εποχή της ελληνικής αρχαιολογίας»[6]. Μέσα στο 19ο αιώνα εγκαθιδρύονται στην Αθήνα όλες οι σημαντικές ξένες Αρχαιολογικές Σχολές: το 1846 η Γαλλική, το 1874 το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο, το 1879 η Αμερικανική και τέλος το 1886 η Βρετανική Σχολή Αθηνών. Παράλληλα ιδρύονται κατά τα δυτικά πρότυπα το Εθνικό Αρχαιολογικό Μουσείο και το Μουσείο Ακροπόλεως.

Η δεύτερη καθοριστική στιγμή στη γέννηση της ελληνικής προϊστορικής αρχαιολογίας συντελείται με τις ανασκαφές του Άρθουρ Έβανς (1851-1943) στην Κνωσό στα 1900. Οι έρευνες του Έβανς κατέστησαν παγκοσμίως γνωστό το μινωϊκό πολιτισμό μέσα, όμως, από τα μάτια του γνήσιου αγγλοσάξονα ανασκαφέα του, που ερμήνευσε τον προϊστορικό πολιτισμό που αναπτύχθηκε στην Κρήτη, στα πρότυπα της δικής του βικτωριανής εποχής[7], επηρεάζοντας ουσιαστικά την έρευνα έως και σήμερα ακόμα.

Οι ανασκαφές του Σλήμαν και του Έβανς έγιναν διεθνώς γνωστές καθώς δημοσιεύθηκαν στα γερμανικά και τα αγγλικά αντίστοιχα. Την ίδια, όμως, εποχή ξεκινούσε δειλά τα πρώτα της βήματα και η προϊστορική αρχαιολογία με τους Έλληνες εκπροσώπους της. Στην αρχή του 20ου αιώνα ο σημαντικότερος από αυτούς ο Χρήστος Τσούντας (1857-1934) θα σκάψει στις Μυκήνες και στις Κυκλάδες και θα αποκαλύψει τις απώτερες φάσεις της ελληνικής

6. Ενδιαφέρουσα είναι η παρουσίαση της εποχής αυτής από τον Στέφανο Κουμανούδη, αν και μιλάει «έξω από τα δόντια» και ενάντια στον «επιστημονικό» καθωσπρεπισμό και χωρίς τον «δέοντα» σεβασμό. Βλ. Κουμανούδης, Σ., Η Ελληνική Αρχαιολογία. Κείμενα. Αθήνα 1984.

7. Ζώης, Α.Α., Κνωσός, Το Εκστατικό Όραμα. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Ηράκλειο 1996.

προϊστορίας, το νεολιθικό πολιτισμό που αναπτύχθηκε στη Θεσσαλία, με τις ανασκαφές στο Διμήνι και το Σέσκλο.

Η ενηλικίωση της ελληνικής αρχαιολογίας ακολουθεί την ενηλικίωση του νεοσύστατου ελληνικού κράτους και γι' αυτό πραγματοποιείται μέσο των ιδεολογικών αναζητήσεών του. Ήταν επόμενο το ιδεολογικό υπόβαθρό της να υπερκαθορίζεται από τη δύναμη και το «μεγαλείο» του ελληνικού παρελθόντος. Βασιζόταν σ' ένα εθνικό συναίσθημα που έδειχνε ενδιαφέρον για το ιστορικό παρελθόν και τις εθνικές παραδόσεις, έχοντας ανάγκη να αντιπαρατεθεί με απόψεις, τύπου Φαλμεράϋερ, που αμφισβητούσαν την ελληνικότητα των σύγχρονων Ελλήνων[8].

Άμεση συνέπεια όλων αυτών ήταν και η στροφή προς το «κλασικό» παρελθόν της Ελλάδας που ήταν από πολλαπλές πηγές γνωστό και εκτιμητέο στην Ευρώπη, ενώ η οποιαδήποτε αρχαιολογική θεωρία, συγκροτημένη ή όχι, ερχόταν δανεική από το εξωτερικό, όπως, για παράδειγμα, από τη Γερμανία[9]. Μέσα σε αυτά τα πλαίσια η υποβάθμιση της σημασίας των απώτερων προϊστορικών περιόδων της Ελλάδας και η έναρξη της αρχαιολογικής έρευνας από την έλευση των Ελλήνων ή από τα ομηρικά έπη ήταν, σχεδόν, φυσιολογική.

3. Αρχαιολογική έρευνα και προϊστορική αρχαιολογία στον 20ο αιώνα. Από την ενηλικίωση στην ωρίμανση: συστηματοποίηση της μελέτης του παρελθόντος και επιστημονικές ανησυχίες.

Στον 20ο αιώνα η αρχαιολογική έρευνα θα κινηθεί προς ολοένα και πιο επιστημονικές κατευθύνσεις. Προσπαθεί να συγκροτήσει μια στέρεη μέθοδο και να οικοδομήσει

8. Για τις απόψεις Φαλμεράϋερ, την αξιολογική τους θέση στην ιστοριογραφία, αλλά και τον αντίκτυπό τους στη διαμόρφωση της ελληνικής ιδεολογίας, δες Σκοπετέα, Ε., Φαλλμεράϋερ, Τεχνάσματα του αντιπάλου δέους. Θεμέλιο. Αθήνα 1997.

9. «Ένας νέος κόσμος γεννιέται», Αθήνα, Ακρίτας 1996.

μια θεωρία που θα μπορούσε να έχει εξηγητική δύναμη και να οδηγήσει σε ολοκληρωμένες απόπειρες ερμηνείας του πολιτισμικού φαινομένου. Πριν πραγματοποιηθεί όμως αυτός ο στόχος έπρεπε πρώτα να συστηματοποιηθεί και να οργανωθεί το πλούσιο υλικό που είχε συγκεντρωθεί και αφορούσε το παρελθόν. Έτσι η πορεία προς την επιστημονική, πλέον, συγκρότηση της αρχαιολογίας άρχισε να παίρνει συγκεκριμένη μορφή από τη δεκαετία του 1960 και μετά.

Στο επίπεδο της διαμόρφωσης της θεωρίας της προϊστορικής αρχαιολογίας στο πρώτο μισό του 20ου αιώνα κυρίαρχη ήταν η μορφή του V.G. Childe (1892-1957). Ο Childe εισηγήθηκε την ιστορική - πολιτιστική προσέγγιση του παρελθόντος, η οποία βασίστηκε στις έννοιες της εξέλιξης και της προόδου στην ανθρώπινη ιστορία (Κωτσάκης 1986). Σύμφωνα με αυτήν την προσέγγιση ο πολιτισμός ορίζεται ως ένα επαναλαμβανόμενο σύνολο αρχαιολογικών τύπων[10] που είναι το αποτέλεσμα της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Η τελευταία υπακούει σε κανόνες οι οποίοι αντικατοπτρίζουν τις ιδέες που έχουν οι άνθρωποι στο μυαλό τους για το πως πρέπει να είναι τα αντικείμενα. Συνεπώς οι παραπάνω κανόνες βρίσκονται ενσωματωμένοι στο αρχαιολογικό υλικό και μπορούμε να τους ανιχνεύσουμε. Η άποψη αυτή ονομάστηκε «κανονιστική», ενώ σύμφωνα μ' αυτήν η αρχαιολογία δε μελετάει τον πολιτισμό ενγένει αλλά τους αρχαιολογικούς πολιτισμούς ή τις «πολιτιστικές ομάδες». Έτσι δεν ομιλούμε, για παράδειγμα, για το νεολιθικό πολιτισμό γενικά, αλλά για τον πολιτισμό του Διμηνίου ή τον πολιτισμό του Σέσκλου στην Ελλάδα, τον πολιτισμό της Vinca ή της Anza στη Γιουγκοσλαβία κ.λπ.

Ο Childe επηρεασμένος από τον μαρξισμό θα μιλήσει για τις δυο μεγάλες επαναστάσεις που συνέβησαν στην

10. Μιλώντας για αρχαιολογικούς τύπους αναφερόμαστε στο σύνολο του αρχαιολογικού υλικού: στην κεραμεική, την αρχιτεκτονική, τα εργαλεία, αλλά και στα έθιμα ταφής, τη διακόσμηση κ.λπ.

προϊστορία: τη νεολιθική επανάσταση, γύρω στο 8.000 π.Χ., όταν η γεωργία και η κτηνοτροφία, μαζί με τη μόνιμη εγκατάσταση και τη χρήση της κεραμεικής, θα αποτελέσουν την οικονομική βάση πάνω στην οποία θα στηριχθεί ο προϊστορικός άνθρωπος. Η δεύτερη μεγάλη τομή στην προσπάθεια του ανθρώπου «να πλάσει τον εαυτό του», με τα λόγια του Childe, ήταν η αστική επανάσταση. Γύρω στο 4.000 π.Χ., στην κοιλάδα του Νείλου, στις πεδιάδες ανάμεσα στον Τίγρη και τον Ευφράτη, στον Ινδό και στους παραποτάμους του θα εμφανιστούν οι πρώτες πόλεις. Η εμφάνιση αυτή συνοδεύεται από μια σειρά κοινωνικοοικονομικών χαρακτηριστικών που υποδεικνύουν μια έντονη και διαμορφωμένη κοινωνική πολυπλοκότητα που βασίζεται στήν άσκηση συγκεντρωτικής εξουσίας. Συνδυάζεται, επίσης, με τη συγκέντρωση επιστημονικών γνώσεων, την κατάκτηση τεχνικών εμπειριών στη γεωργοκτηνοτροφία, τη μηχανική, τη μεταλλουργία και την αρχιτεκτονική και κάποιες μαγικές δοξασίες, ενώ παράλληλα το εμπόριο και οι πληθυσμιακές μετακινήσεις φέρνουν τις προϊστορικές κοινότητες σε επαφή μεταξύ τους (Τσάϊλντ 1971).

Μετά το 1960, στην περίοδο των επιστημονικών αναζητήσεων της αρχαιολογίας θα διατυπωθεί η διαδικαστική άποψη για την πολιτισμική αλλαγή. Εκφράζεται από τη Νέα Αρχαιολογία του αμερικανού L. Binford και αντιμετωπίζει το παρελθόν ως ιστορική διαδικασία, ενώ διατρανώνει πως η αρχαιολογία στην ουσία είναι ανθρωπολογική επιστήμη (Binford 1963). Όλα αυτά σημαίνουν πως η νέα προσέγγιση προσπαθεί να ερμηνεύσει και όχι να περιγράψει το ιστορικό φαινόμενο, συνεπώς να υπερβεί το περιγραφικό επίπεδο του αρχαιολογικού υλικού και να φτάσει στην εξήγηση, στο γιατί, στην ουσία του ιστορικού γίγνεσθαι. Για την επίτευξη αυτού του στόχου η διαδικαστική προσέγγιση υιοθετεί την απαγωγική λογική με το σχηματισμό υποθέσεων και την κατασκευή επιστημονικών μοντέλων που ελέγχονται συνεχώς στο αρχαιολογικό υλικό, σε αντίθεση με την παραδοσιακή αρχαιολογία που εκκινώντας από το αρχαιο-

λογικό υλικό προσπαθεί επαγωγικά να επανασυναρμολογήσει τα κομμάτια του παρελθόντος.

Με τη Νέα Αρχαιολογία εισάγεται η μελέτη νέων παραγόντων με οικολογική - περιβαλλοντική κατεύθυνση με στόχο την αποκατάσταση της σχέσης που ανέπτυσσε ο προϊστορικός άνθρωπος με το φυσικό του περιβάλλον. Παράλληλα υιοθετείται από την επιστήμη της Κυβερνητικής η θεωρία των συστημάτων[11], ενώ για πρώτη φορά υλικοί παράγοντες μελετώνται ως αίτια των ιστορικών μεταβολών.

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1970 άρχισε να ασκείται κριτική στη Νέα Αρχαιολογία η οποία τη δεκαετία του '80 οδηγεί στη μετα-διαδικαστική προσέγγιση με κυριότερο εκπρόσωπο τον I. Hodder. Ο Hodder τονίζει τον ενεργητικό ρόλο του υλικού πολιτισμού ο οποίος έχει και συμβολική αξία ως αποτέλεσμα ηθελημένων ενεργειών κάποιων ανθρώπων, ως ατόμων και όχι ως συνόλων. Οι σκέψεις και οι πράξεις αυτών των ατόμων δεν πρέπει να αγνοηθούν, αλλά τουναντίον να ενταχθούν στα ερευνητικά ζητούμενα της αρχαιολογίας[12]. Η επισήμανση αυτή οδήγησε αναπόφευκτα σε ιδεολογικές και συμβολικές ερμηνείες του αρχαιολογικού υλικού.

Παρότι η διαμάχη μεταξύ διαδικαστικής και μεταδιαδικαστικής προσέγγισης φαίνεται να αποτελεί μια σύγκρουση μεταξύ αρχαιολογικών θεωριών, πρόκειται στην ουσία για μια βαθειά διαφορετική φιλοσοφική θεώρηση του κόσμου. Είναι μια σύγκρουση που, κάνοντας μια απλοποίηση έχει τις ρίζες της στην υλιστική (Νέα Αρχαιολογία) και

11. Ο πολιτισμός ή η προς μελέτη κοινωνία νοούνται ως σύστημα που αρθρώνεται από σειρά υποσυστημάτων, η αλληλεπίδραση των οποίων εξασφαλίζει την ισορροπία του αρχικού συστήματος. Έτσι οποιαδήποτε αλλαγή σε κάποιο υποσύστημα οδηγεί στη μετατροπή ολόκληρου του συστήματος. Τα κυριότερα υποσυστήματα που συγκροτούν το ευρύτερο πολιτισμικό σύστημα είναι: της διαβίωσης, της τεχνολογίας, το κοινωνικό, το συμβολικό, του εμπορίου και των επαφών γενικότερα και του πληθυσμού (Renfrew and Bahn 1991: 421).

12. Hodder, I. Reading the Past. Cambridge University Press 1986.

την ιδεαλιστική (μεταδιαδικαστική προσέγγιση) της ιστορίας.

Είναι χαρακτηριστική, πάντως, από την εποχή του Childe μέχρι και τη Νέα Αρχαιολογία η οφειλή πολλών τομέων της αρχαιολογικής θεωρίας και του τρόπου ανάλυσης του αρχαιολογικού υλικού στη σκέψη του Μάρξ και την ιστορική μέθοδό του, τον ιστορικό υλισμό γενικότερα. Αν εξαιρέσει κανείς, όμως, την επίσημη Σοβιετική αρχαιολογία, οι ευρωπαϊκές προσεγγίσεις στηρίζονται περισσότερο στις διάφορες αναγνώσεις του Μαρξ από τις διαφορετικές φιλοσοφικές σχολές (γαλλικός νεομαρξισμός, στρουκτουραλισμός κ.λπ.).

4. Η προϊστορική αρχαιολογία στην Ελλάδα: ο 20ος αιώνας

Οι μεγάλες, όσον αφορά τους στόχους και τις προθέσεις, ανασκαφές της καμπής του 19ου προς τον 20ο αιώνα συνεχίζουν να επηρεάζουν την ελληνική προϊστορική αρχαιολογία. Έτσι η έρευνα εστιάστηκε στις Μυκήνες και τις περιοχές της Πελοποννήσου όπου αναζητήθηκαν τα όρια του μυκηναϊκού πολιτισμού, καθώς και στην Κνωσό και γενικότερα στην Κρήτη όπου άνθησε ο μινωϊκός πολιτισμός. Παράλληλα, μετά τις πρωτοποριακές έρευνες του Τσούντα, η Θεσσαλία αποτέλεσε το επίκεντρο μελέτης του νεολιθικού πολιτισμού και άρχισε να ελκύει το ενδιαφέρον ξένων ερευνητών, όπως οι αμερικανοί Wace και Thompson με το έργο τους «Prehistoric Thessaly» (1912). Οι μορφές του αμερικανού αρχαιολόγου A. Wace (1879-1957) και του καθηγητή Γ. Μυλωνά συνδέονται με την έρευνα στις Μυκήνες.

Μετά τη δεκαετία του 1950 η έρευνα στη Θεσσαλία γνωρίζει άνθηση, μέσω, κυρίως, της επανεξέτασης της νεολιθικής θέσης του Σέσκλου από τον Δ.Ρ. Θεοχάρη (1919-1977) και των ανασκαφών των Γερμανών αρχαιολόγων και κυρίως του V. Milojcic στην περιοχή της Λάρισας. Ο Δ.Ρ. Θεοχάρης πραγματοποιεί τα πρώτα βήματα με απώτερο στόχο τη σύνθεση της ελληνικής προϊστορίας (Θεοχάρης

1973). Από τα πρώτα του έργα[13] αρχίζει να διατυπώνει την άποψη της ιθαγενούς προέλευσης του νεολιθικού πολιτισμού στην Ελλάδα, σε αντίθεση με τις καθιερωμένες έως τότε απόψεις, όψιμες αντανακλάσεις του ex oriente lux, για τη διάδοση του νεολιθικού πολιτισμού και συνακόλουθα την εισαγωγή του στην Ελλάδα από τα «μεγάλα» κέντρα της Εγγύς Ανατολής. Δυστυχώς ο Θεοχάρης δε συνέγραψε στα αγγλικά και έτσι οι απόψεις του δεν έτυχαν της διάδοσης που τους άξιζε.

Στο τέλος της δεκαετίας του 1970 η θεωρητική συζήτηση για το ρόλο και τον επιστημονικό χαρακτήρα της προϊστορικής αρχαιολογίας θα εισαχθεί για πρώτη, ουσιαστικά, φορά και στην Ελλάδα. Ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης θα επανεξετάσει τον οικισμό του Διμηνιού στη Θεσσαλία, αναλύοντάς την με βάση μαρξιστικούς όρους και εισάγοντας κριτικά τη Νέα Αρχαιολογία στην ελληνική πραγματικότητα (Χουρμουζιάδης 1979).

Σήμερα η προϊστορική έρευνα στην Ελλάδα ασκείται από Έλληνες και ξένους αρχαιολόγους. Το ενδιαφέρον έχει πλέον στραφεί προς άγνωστες περιόδους της ελληνικής προϊστορίας. Έτσι μπαίνουν πλέον τα θεμέλια για καλύτερη γνώση της παλαιολιθικής εποχής[14], αλλά ερευνώνται και περιοχές που είχαν μείνει στο σκοτάδι ή το πολύ στο ημίφως, μια και το κέντρο βάρους είχε πέσει στις ιστορικές περιόδους τους, όπως η Μακεδονία και η Θράκη. Συγκροτείται, παράλληλα, η προϊστορική περιοδολόγηση.

Οι προϊστορικές περίοδοι στην Ελλάδα και η χρονολόγησή τους μπορούν να συνοψιστούν ως εξής:

13. Θεοχάρης, Δ.Ρ. Η Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας, Βόλος 1967.

14. Βλ. το αφιέρωμα τεσσάρων τευχών (58-61, έτος 1996) του περιοδικού «Αρχαιολογία», όπου συνοψίζονται όλες οι μέχρι σήμερα έρευνες για την παλαιολιθική, αλλά και τη μεσολιθική στην Ελλάδα.

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗ
Παλαιολιθική	700.000[15]-10.000 π.Χ.
Μεσολιθική	10.000-8.000 π.Χ.
Νεολιθική	8-7.000-3.200 π.Χ.
Εποχή του Χαλκού	3.200-1.100 π.Χ.

Ο παραπάνω διαχωρισμός είναι συμβατικός. Βασίζεται σ' ένα συνδυασμό σχετικών χρονολογήσεων και ραδιοχρονολόγησης[16], ενώ περιλαμβάνει την τυπική παραδοσιακή διάκριση των προϊστορικών περιόδων με βάση το κυρίαρχο υλικό κατασκευής εργαλείων. Αν, όμως, τα πολιτισμικά στοιχεία συνδεθούν με το κοινωνικοοικονομικό επίπεδο κάθε εποχής θα πρέπει να αναγνωρίσουμε ένα σημείο καμπής στην προϊστορία, η οποία συμπίπτει με την εμφάνιση της ανακτορικής οικονομίας στην ύστερη προϊστορία, με κύρια χαρακτηριστικά τη διαστρωματωμένη κοινωνία και τη συγκεντρωτική οικονομία. Η καμπή αυτή δε συντελείται απότομα, αλλά έχει τα σπέρματά της στις προηγούμενες περιόδους. Διαφορετικά κριτήρια, λοιπόν, θα οδηγούσαν σε διαφορετικό χωρισμό της προϊστορίας με έμφαση στην αρχή του παραγωγικού σταδίου (Νεολιθική) και στην εμφάνιση της ανακτορικής οικονομίας (Ύστερη Εποχή του Χαλκού).

15. Με βάση την πελεκημένη κροκάλα που βρέθηκε στην Κορίσσια λίμνη στην Κέρκυρα. Στην Αφρική η Παλαιολιθική αρχίζει από τα 2,6 εκατομμύρια χρόνια (Κουρτέση - Φιλιππάκη 1996).

16. Βλ. στο δεύτερο μέρος για τις μεθόδους χρονολόγησης.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ ΣΤΗΝ ΠΡΑΞΗ

1. Μέθοδοι εντοπισμού αρχαιολογικών θέσεων:

Οι αρχαιολογικές θέσεις μπορεί να είναι είτε εύκολα ορατές, είτε κρυμμένες μια και το πέρασμα του χρόνου μπορεί να τις έχει καταχώσει ή να τις έχει κρύψει μέσα στη φύση. Οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται για τον εντοπισμό καινούριων θέσεων βασίζονται στην ανθρώπινη παρατήρηση, αλλά και στη διασκόπηση του εδάφους με διάφορα όργανα. Η επιφανειακή έρευνα (survey), η αεροφωτογράφηση και διάφορες γεωφυσικές μέθοδοι χρησιμοποιούνται ευρέως σήμερα και έχουν εντυπωσιακά αποτελέσματα.

1.1. Η επιφανειακή έρευνα:

Βασίζεται στην έρευνα σε μια γεωγραφική περιοχή, που μπορεί να είναι περιορισμένη (μια πεδιάδα, ένα νησί, κάποιος νομός) ή ακόμα και ευρύτερη, με στόχο τον εντοπισμό αρχαιολογικών θέσεων έτσι όπως προκύπτουν από τα σωζόμενα στην επιφάνεια του εδάφους αρχαιολογικά ευρήματα. Τα ευρήματα αυτά μπορεί να είναι από αρχιτεκτονικά μέλη έως και μικρά τμήματα αρχαίων αγγείων, τα ονομαζόμενα όστρακα.

Υπάρχουν δυο ειδών επιφανειακές έρευνες: η εντατική που αφορά τη «σάρωση» ολόκληρης της προς μελέτη περιοχής από ομάδες που περπατούν στο πεδίο και η εκτεταμένη που γίνεται συνήθως με κάποιο μεταφορικό μέσο και εντοπίζει αρχαιολογικές θέσεις που είναι εμφανώς ορατές.

Είναι φανερό ότι η δεύτερη επιφανειακή έρευνα ευνοεί την επιλεκτική διάκριση θέσεων που γίνονται εύκολα αντιληπτές. Οι τεχνητοί γήλοφοι της Μακεδονίας, για παράδειγμα, οι τούμπες, είτε ως προϊστορικές θέσεις, είτε ως καλυπτήριες μακεδονικών τάφων, μπορούν εύκολα να χαρτογραφηθούν μ' αυτή τη μέθοδο. Αν, όμως, πρέπει να δημιουργηθεί ο αρχαιολογικός χάρτης μιας συγκεκριμένης περιοχής πιο ενδεδειγμένος είναι ο πρώτος τρόπος επιφανειακής έρευνας.

1.2. Αεροφωτογραφία:

Η από τον αέρα φωτογράφηση μιας περιοχής είναι δυνατό να συμβάλει πάρα πολύ στον εντοπισμό αρχαιολογικών θέσεων. Μια κατόπτευση από τον αέρα μπορεί να φανερώσει λεπτομέρειες του τοπίου που δεν γίνονται αλλιώς αντιληπτές. Οι αρχαιολογικές θέσεις αναγνωρίζονται από ψηλά με τρεις τρόπους: α) με την παρατήρηση σημαδιών στη βλάστηση (crop-marks), που οφείλονται στην παρουσία λίθινων τοίχων και άλλων κατασκευών κάτω από το έδαφος. Στα σημεία εκείνα τα φυτά δεν μπορούν ν' απλώσουν τις ρίζες τους πολύ βαθειά, ούτε να βρουν πολύ νερό και έτσι γίνονται χαμηλότερα σε ύψος και μαραίνονται γρήγορα, β) μέσο σημαδιών που παρατηρούνται στο έδαφος (soil-marks) που δεν μπορούν να αναγνωριστούν και να νταχθούν σε μια κατανοητή διάταξη από το επίπεδο του εδάφους, και γ) από τις σκιές που δημιουργούνται από τον ήλιο (shadow-marks) ύστερα από αεροφωτογραφήσεις νωρίς το πρωΐ ή αργά το απόγευμα. Αν αναλογιστεί κανείς και τις δυνατότητες της χρήσης υπέρυθρου φιλμ, αντιλαμβάνεται τη σπουδαιότητα της μεθόδου για τον εντοπισμό αρχαιολογικών θέσεων.

1.3. Γεωφυσικές μέθοδοι:

Πολλές φορές χρησιμοποιούνται διάφορες γεωφυσικές έθοδοι που εξασφαλίζουν τη χαρτογράφηση του υπεδάφους με αποτέλεσμα να διακρίνονται αρχαιολογικά στοι-

χεία όπως τοίχοι, εστίες, λάκκοι κ.λπ. Η μαγνητική διασκόπηση και η ηλεκτρική ανθεκτικότητα (electric resistance) είναι οι δυο πιο πολυεφαρμοσμένες ανάλογες μέθοδοι. Όπως είναι ευνόητο οι γεωφυσικές μέθοδοι χρησιμοποιούνται σε συγκεκριμένες περιπτώσεις και αφού πρώτα έχει πιστοποιηθεί η παρουσία αρχαιολογικού ενδιαφέροντος στην περιοχή που εξετάζεται.

1.4. Το γεωγραφικό ανάγλυφο μιας περιοχής:

Η σωστή γεωμορφολογική γνώση μιας περιοχής είναι χρήσιμη γιατί μπορεί να υποδείξει τόσο πιθανές θέσεις εγκατοίκησης, όσο και ενδεχόμενη εξαφάνιση θέσεων λόγω γεωλογικής διάβρωσης, αποσάθρωσης ή πρόσχωσης. Στην Ελλάδα, για παράδειγμα, ο J. Bintliff[17] διέκρινε δυο επεισόδια προσχώσεων. Το ένα χρονολογείται στην παλαιολιθική εποχή (50.000-10.000 π.Χ.), έχει κόκκινο χρώμα και πάχος δεκάδων μέτρων, ενώ το δεύτερο στην ύστερη αρχαιότητα, έχει χρώμα καφέ ή γκρίζο και πάχος λίγων μέτρων.

2. Η ανασκαφή:

Η αρχαιολογία πραγματώνεται μέσα από την ανασκαφή. Η ανασκαφή *δεν είναι* αποχωμάτωση, ούτε εναγώνια αναζήτηση «θησαυρών». Είναι μια καλά σχεδιασμένη επιστημονική διαδικασία που για να ολοκληρωθεί και να έχει αποτελέσματα χρειάζεται η συνεργασία και άλλων επιστημών. Πρέπει να σημειωθεί ότι ποτέ δεν ανασκάπτεται μια αρχαιολογική θέση ολόκληρη, εκτός από την περίπτωση που αφορά κάποιο μεμονωμένο εύρημα, όπως για παράδειγμα οι μακεδονικοί τάφοι. Στην ουσία κάθε ανασκαφή αποκαλύπτει ένα δείγμα του όλου. Η αντιπροσωπευτικότητα αυτού του δείγματος εξασφαλίζεται με τη σωστή εφαρμογή των μαθηματικών κανόνων της στατιστικής και της δειγματοληψίας.

17. J. Bintliff, Natural Environment and Human Settlement in Prehistoric Greece, Oxford 1977.

Υπάρχουν οι *συστηματικές ανασκαφές* που έχουν μακρόχρονο σχεδιασμό και αποσκοπούν στην ενδελεχή μελέτη μιας αρχαιολογικής θέσης. Οι *σωστικές ανασκαφές* διενεργούνται με την ευκαιρία εκτέλεσης δημοσίων έργων ή με αφορμή την ανέγερση οικοδομών μέσα στις πόλεις και όπως προδίδει το όνομά τους αποσκοπούν στη διάσωση των αρχαίων από τις επαπειλούμενες καταστροφές.

Η ανασκαφή μπορεί ν' αναπτυχθεί με δυο τρόπους: α) οριζόντια με στόχο το συσχετισμό ανασκαφικών ενοτήτων και ευρημάτων μεταξύ τους έτσι ώστε ν' αποκαλυφθεί η οριζόντια ανάπτυξη του ανασκαπτόμενου οικισμού, με το βάρος να πέφτει στην οργάνωση και τη χρήση του χώρου, β) κάθετα και σε βάθος με στόχο την αποκάλυψη της ανάπτυξης του οικισμού στο χρόνο και της στοιχειοθέτησης των διαδοχικών φάσεών του, ενώ παράλληλα γίνεται προσπάθεια να επιλυθούν ερευνητικά προβλήματα που αφορούν γενικότερα τη δημιουργία χρονολογικών πινάκων. Είναι φανερό ότι ο συνδυασμός των δυο παραπάνω τρόπων ανασκαφής είναι ο ιδανικότερος.

Οι μέθοδοι που χρησιμοποιούνται για την πραγματοποίηση μιας αρχαιολογικής ανασκαφής είναι πολλοί και συνήθως επιλέγονται από τον ίδιο τον ανασκαφέα ανάλογα με τη θέση που ανασκάπτει, με το ερευνητικό του ζητούμενο ή ακολουθούν παραδόσεις που σχετίζονται με τις ξένες αρχαιολογικές σχολές. Άλλη μέθοδο χρησιμοποιούν οι Γερμανοί, άλλοι οι Άγγλοι και άλλοι οι Γάλλοι. Άλλη μέθοδος εφαρμόζεται σε προϊστορικές ανασκαφές, πολλές φορές διαφορετική για παλαιολιθική και διαφορετική για ανασκαφή της εποχής του χαλκού, άλλη σε κλασσικές και βυζαντινές.

Στις προϊστορικές ανασκαφές μπορεί να ακολουθούνται είτε τα γεωλογικά στρώματα, είτε τα ανθρωπογενή. Πολλές φορές, όμως, δημιουργούνται τεχνητές ανασκαφικές ενότητες με κάποιο συγκεκριμένο πάχος και έκταση, που αποτελούν, ουσιαστικά, υποδιαιρέσεις των φυσικών στρωμάτων και αναπτύσσονται τόσο οριζόντια, όσο και κά-

θετα με στόχο την προσεκτικότερη παρακολούθηση των αρχαιολογικών συμφραζομένων.

3. Βασικές αρχαιολογικές έννοιες σε σχέση με την ανασκαφή:

3.1. Το εύρημα:

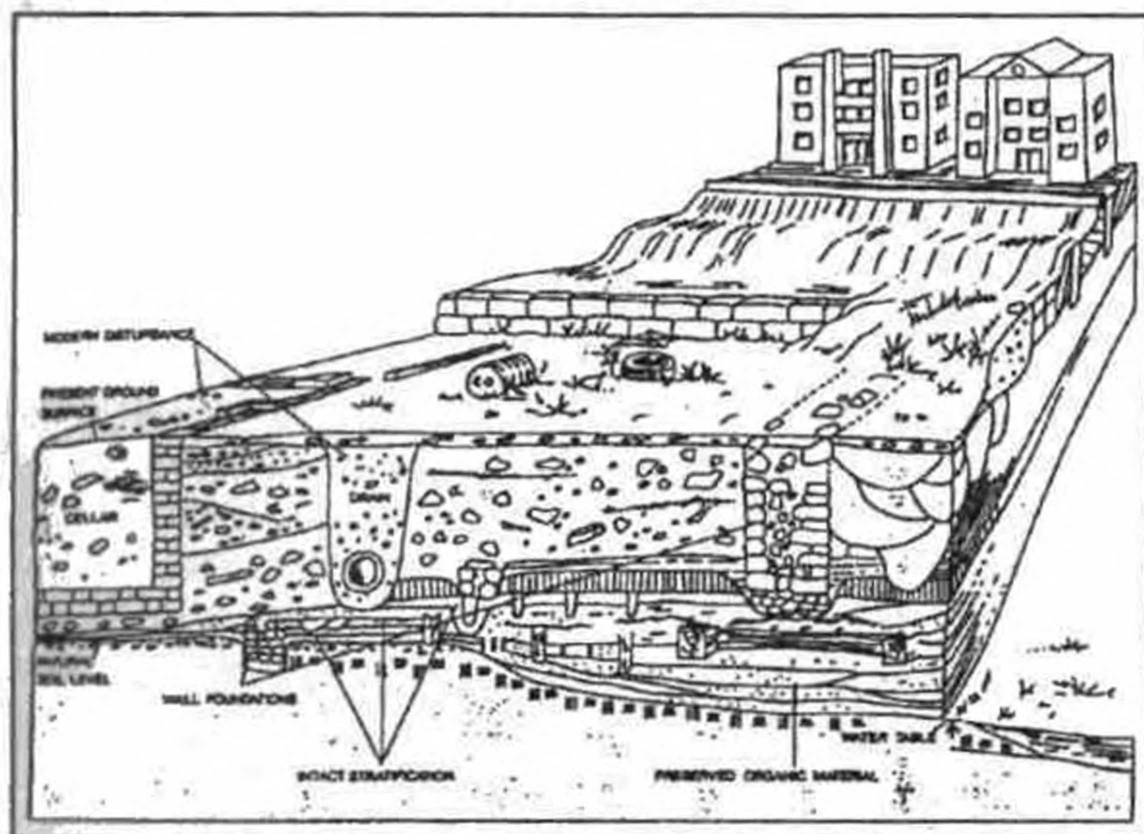
Τα συνήθη προϊστορικά αρχαιολογικά ευρήματα είναι είτε κινητά - αγγεία, εργαλεία και κοσμήματα, ειδώλια, σπόροι, οστά ζώων, πτηνών και ψαριών –είτε ακίνητα– αρχιτεκτονικές κατασκευές κυρίως (τοίχοι, δάπεδα, πάσσαλοι και πασσαλότρυπες, εστίες και φούρνοι, αποθηκευτικές θήκες, λάκκοι), τάφοι σε οργανωμένα νεκροταφεία και ταφές σε αγγεία ή κάτω από δάπεδα σπιτιών.

Από την εποχή που ο Binford το 1963 χώρισε τα αρχαιολογικά ευρήματα σε τεχνημικά, σε όσα δηλαδή αφορούν την αντιμετώπιση του φυσικού περιβάλλοντος, κοινωνικοτεχνικά που αναφέρονται στο κοινωνικό υποσύνολο και σε ιδεοτεχνικά που έχουν άμεση σχέση με την ιδεολογία (Binford 1981), έχει αναπτυχθεί μεγάλη συζήτηση για την έννοια του αρχαιολογικού ευρήματος. Κωδικοποιώντας τις μέχρι σήμερα απόψεις θα λέγαμε πως υπάρχουν δυο προσεγγίσεις. Η μία αντιμετωπίζει στατικά το εύρημα ως αυτοδύναμο προϊόν της αρχαιολογικής έρευνας που μελετάται αυτό καθαυτό, εξαίρεται η σημασία του και αποτιμάται, πολλές φορές, η αξία του με όρους, όμως, που έχουν διαμορφωθεί σήμερα και όχι την εποχή της χρήσης του. Η άλλη προσέγγιση προσδίδει δυναμικό χαρακτήρα στην έννοια του ευρήματος, αφού το θεωρεί «κομμάτι από μια συγκεκριμένη ιστορία, πράξη προσδιορισμένη από μια συγκεκριμένη κοινωνία» (Χουρμουζιάδης 1995: 249).

Με λίγα λόγια το εύρημα αποκτά σημασία όχι όταν απλά ξεθάβεται από το έδαφος και είναι ωραίο ή από πολύτιμο υλικό, αλλά μόνο μέσα από την αναγωγή του στην κοινωνία που το παρήγε και ύστερα από τον προσδιορισμό της αρχικής του χρήσης σ' αυτήν την κοινωνία.

3.2. Η στρωματογραφία:

Στη διαδοχή των στρωμάτων, όπως αποκαλύπτονται κατά τη διάρκεια μιας ανασκαφής περικλείονται όλες οι πληροφορίες που οδηγούν τον αρχαιολόγο στην εξαγωγή ευρύτερων συμπερασμάτων και στη σύνθεση των δεδομένων για τον ανασκαπτόμενο οικισμό. Υπάρχει η γεωλογική στρωματογραφία, η διάταξη δηλαδή των φυσικών στρωμάτων και η αρχαιολογική στρωματογραφία, που οφείλεται στην ανθρωπογενή επέμβαση στο φυσικό χώρο και περιλαμβάνει τα κάθε είδους υπολείμματα που αφήνει αυτή η επέμβαση καθώς εναποτίθεται στο έδαφος με το πέρασμα του χρόνου. Η σωστή «ανάγνωση» της στρωματογραφίας από έναν αρχαιολόγο ισοδυναμεί με τη σωστή χρήση μιας γραπτής πηγής από έναν ιστορικό.

ΕΙΚΟΝΑ: Παράδειγμα στρωματογραφίας από ανασκαφή μέσα σε μια πόλη. Η πολυπλοκότητα της στρωματογραφίας τόσο οριζόντια, όσο και κάθετα είναι εμφανής. Πηγή: Renfrew και Bahn 1991:91.

4. Ο διεπιστημονικός χαρακτήρας της αρχαιολογικής ανασκαφής

Ένας αρχαιολόγος συνεργάζεται με πληθώρα επιστημόνων άλλων ειδικοτήτων. Οι επιστήμονες αυτοί είναι οι συντηρητές που επιφορτίζονται με τη διατήρηση, αλλά και την αποκατάσταση των ευρημάτων, οι αρχαιομέτρες που ασχολούνται με την εφαρμογή φυσικοχημικών μεθόδων για τη χρονολόγησή τους, οι αρχιτέκτονες και οι σχεδιαστές για την αποτύπωσή τους, οι γεωλόγοι για την παρακολούθηση της γεωλογικής στρωματογραφίας, οι παλαιοπεριβαλλοντολόγοι που μελετούν την παλαιοπανίδα και την παλαιοχλωρίδα κ.ά. Η ανασκαφή αποτελεί ένα ζωντανό επιστημονικό κύτταρο το οποίο χρειάζεται τους ειδικούς επιστήμονες για τη συνολική προσέγγιση και αποκατάσταση του σκηνικού μέσα στο οποίο έδρασε ο άνθρωπος κατά τη διάρκεια της προϊστορίας.

5. Μέθοδοι χρονολόγησης

Η χρονολόγηση αποτέλεσε για πολλά χρόνια το κύριο ζητούμενο της αρχαιολογίας. Πολλές φορές η αρχαιολογική μελέτη ολοκληρωνόταν με τη συγκρότηση χρονολογικών πινάκων και τη σύγκρισή τους με άλλες περιοχές. Η Αίγυπτος και η Εγγύς Ανατολή αποτελούσαν τις μόνιμες συγκρίσιμες, χρονολογικά, περιοχές με τον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου.

5.1. Σχετική χρονολόγηση:

Η μέθοδος χρονολόγησης που βασίζεται στη σύγκριση και στην αναγνώριση των ομοιοτήτων στο αρχαιολογικό υλικό ονομάζεται σχετική χρονολόγηση. Υπακούει στο δόγμα ότι η ομοιότητα παραπέμπει σε πολιτιστική συγγένεια, συνεπώς τα συγκρινόμενα ευρήματα ή ανήκουν στην ίδια χρονικά περίοδο, ή το ένα «κατάγεται» από το άλλο και έπεται στους χρονολογικούς πίνακες.

Η σχετική χρονολόγηση έλκει την καταγωγή της από

τα τρία στάδια του Thomsen και τη στρωματογραφική επιβεβαίωσή τους από τον Worsaae[18] και πραγματοποιείται με τρεις τρόπους:

α) Με τη στρωματογραφία και με βάση την αρχή ότι κατά κανόνα το υποκείμενο, το βαθύτερο δηλαδή στρώμα είναι νεώτερο του υπερκείμενου στρώματος. Τα αρχαιολογικά ευρήματα αποδίδονται στο αντίστοιχο στρώμα και δημιουργούνται έτσι χρονολογικές σειρές.

β) Με την τυπολογία. Κάθε εύρημα εντάσσεται σ' έναν τύπο με βάση ορισμένα μορφολογικά, στυλιστικά ή κατασκευαστικά χαρακτηριστικά, που παραπέμπει σε μια συγκεκριμένη χρονική περίοδο, π.χ. νεολιθική κεραμεική, μεσοελλαδική μινυακή κεραμεική, μυκηναϊκή κεραμεική.

γ) Με τη δημιουργία εξελικτικών σειρών (Seriation). Με το πέρασμα του χρόνου υπάρχουν μορφολογικές και κατασκευαστικές διαφορές σε ευρήματα του ίδιου τύπου, με αποτέλεσμα να είναι δυνατή η τοποθέτησή τους σε μια εξελικτική σειρά που έχει σαφώς χρονολογική διάσταση[19].

5.2. Απόλυτη χρονολόγηση:

5.2.1. Το 1949 θα γίνει το πιο σημαντικό βήμα στην κατεύθυνση της απόλυτης χρονολόγησης των αρχαιολογικών ευρημάτων. Ο Αμερικανός χημικός W. Libby δημοσιοποιεί τις πρώτες ραδιοχρονολογήσεις με C14, εισάγοντας για πρώτη φορά τη νέα μέθοδο για την οποία θα τιμηθεί με Νόμπελ. Η μέθοδος βασίζεται στη μέτρηση του ραδιενεργού ισοτόπου του άνθρακα (C14) που περιέχεται σ' όλα τα ζωντανά φυτά και τα ζώα. Μετά το θάνατο του φυτού ή του

18. Βλ. σελίδα 8.

19. Για να γίνει καλύτερα κατανοητός αυτός ο τρόπος σχετικής χρονολόγησης μπορούμε ν' αναφερθούμε σ' ένα σύγχρονο παράδειγμα και συγκεκριμένα στην εξέλιξη των αυτοκινήτων: μια Μερσεντές του 1920, είναι διαφορετική από μια παρόμοια του 1960, ενώ και οι δυο είναι διαφορετικές από μια σύγχρονη. Αν μπουν στη σειρά μόνο με βάση τις διαφορές αυτές από το απλούστερο μοντέλο προς το συνθετότερο δίνουν την εξελικτική χρονολογική σειρά ενός τύπου αυτοκινήτου.

ζώου, ο C14 εξασθενεί κατά 50% σε ένα χρονικό διάστημα που έχει προσδιοριστεί στα 5.730 χρόνια, ενώ δεν απορροφάται άλλη ποσότητα C14 από την ατμόσφαιρα. Έτσι μετρώντας τον C14 προσδιορίζεται η ηλικία του ευρήματος.

5.2.2. Επειδή διαπιστώθηκε πως υπήρχαν κάποια προβλήματα ακρίβειας με τη μέθοδο της ραδιοχρονολόγησης, η τελευταία ενισχύθηκε με τη δενδροχρονολόγηση. Όπως υπονοεί και το όνομά της η μέθοδος βασίζεται στη μελέτη των δένδρων και πιο συγκεκριμένα των δακτυλίων που αναπτύσσονται στον κορμό τους. Κάθε χρόνο της ανάπτυξής τους τα δέντρα σχηματίζουν ξεκινώντας από το φλοιό ένα μοναδικό δακτύλιο που έχει πάχος ανάλογο με τις κλιματολογικές συνθήκες εκείνης της χρονιάς (βαρύς χειμώνας - μεγάλο πάχος δακτυλίου, ελαφρύς χειμώνας - μικρό πάχος). Η σύγκριση των δακτυλίων νεκρών δέντρων με αντίστοιχους από ζωντανά οδήγησε στην κατασκευή μιας χρονολογικής κλίμακας, στην οποία εντάσσονται δείγματα ξύλου από αρχαία αντικείμενα.

5.2.3. Έχουν αναπτυχθεί και άλλες φυσικές μέθοδοι απόλυτης χρονολόγησης (Λυριτζής 1986) που αφορούν διάφορα υλικά. Οι κυριότερες μέθοδοι συνοψίζονται στον πίνακα που ακολουθεί:

ΜΕΘΟΔΟΙ ΧΡΟΝΟΛΟΓΗΣΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΩΝ ΥΛΙΚΩΝ

Μέθοδος	**Εφαρμογή**	**Χρονολογική διάρκεια**
Άνθρακας 14	Οργανικά κατάλοιπα (καμμένο ξύλο, οστά, όστρεα, δέρμα κ.λπ)	έως 40.000 χρόνια π.Χ. περίπου
Δενδροχρονολόγηση	Ξύλο	έως 7.000 χρόνια περίπου
Θερμοφωταύγεια	Κεραμεική Ψημμένοι πηλοί Καμμένοι πυριτόλιθοι Λάβα Μεταλλουργικές σκουριές Καμμένες πέτρες	εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια
Αρχαιομαγνητισμός	Κεραμικά ψημένα τουλάχιστον στους 500-600 βαθμούς C	μέχρι 7.000 χρόνια π.Χ.
Ουράνιο - Θόριο	Σταλαγμιτικά υλικά σε σπήλαια, θαλάσσια ιζήματα, κογχύλια κ.ά.	μέχρι 350.000 χρόνια
ESR (συντονισμού ηλεκτρονιακής στροφορμής)	Σταλαγμιτικό υλικό Οστά	εκατοντάδες χιλιάδες χρόνια
Τροχιές σχάσης	Οψιανός και ηφαιστειογενή υλικά	έως 1.000.000 χρόνια

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟ

ΑΥΤΟ ΠΟΥ ΠΑΝΤΑ ΑΠΑΣΧΟΛΟΥΣΕ ΤΟΥΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥΣ: ΑΠΟ ΠΟΥ ΕΡΧΟΜΑΣΤΕ;

1. Η καταγωγή και η εξέλιξη του ανθρώπινου είδους:

Η διαβεβαίωση του αρχιεπίσκοπου Ussher ότι, σύμφωνα με τις Γραφές, ο κόσμος δημιουργήθηκε από το Θεό το 4.004 π.Χ. (Trigger 1989: 31) αποδείχθηκε πολύ γρήγορα λανθασμένη. Το 19ο αιώνα ήταν φυσικό η καταγωγή του ανθρώπου να απασχολεί την επιστημονική έρευνα. Οι απαντήσεις στην αρχή ήταν αποσπασματικές αφού τα βήματα διερεύνησης του προβλήματος ήταν αργά και σπαραγματικά, ενώ στο δεύτερο μισό του αιώνα καθορίστηκαν από τη δαρβινική θεωρία της εξέλιξης των ειδών[20]. Τον 20ο αιώνα, εποχή συστηματοποίησης και επιστημονικοποίησης της αρχαιολογίας η εξέλιξη του ανθρώπινου είδους προσεγγίστηκε μέσα από τρεις παραμέτρους: με την ανατομική εξέλιξη, με την τεχνολογική εξέλιξη και με τη χρήση των πληροφοριών που παρέσχε η καινούρια επιστήμη της γενετικής.

1.1. Η ανατομική εξέλιξη:

Η ανατομική εξέλιξη επικεντρώνεται στην μελέτη των ανατομικών χαρακτηριστικών του ανθρώπινου είδους μέχρι την εμφάνιση του σύγχρονου ανθρώπου. Ξεκινάει από τους προανθρωπίδες και τον homo habilis («επιδέξιος άνθρω-

20. Βλ. παραπάνω σελίδα 9.

πος») και καταλήγει στον homo sapiens sapiens («έμφρων άνθρωπος»). Η παρακολούθηση της ανατομικής εξέλιξης αφορά κυρίως τη μορφολογία του κρανίου και την αύξηση της χωρητικότητα του εγκεφάλου και δευτερευόντως τα υπόλοιπα χαρακτηριστικά[21]. Έτσι τα είδη του προσύγχρονου ανθρώπου τοποθετήθηκαν σε μια εξελικτική κλίμακα που στη βάση της βρίσκονται τα πρωιμότερα και πιο πρωτόγονα είδη και στην κορυφή ο homo sapiens:

ΤΑ ΕΙΔΗ	Η ΗΛΙΚΙΑ
Οι HOMO	
Homo sapiens sapiens	περ. 100.000 - σήμερα
Homo sapiens neandertalensis	περ. 200.000-30.000
Homo erectus	περ. 1.600.000-200.000
Homo habilis	περ. 2-1.500.000
Οι Αυστραλοπίθηκοι	
Australopithecus robustus	περ. 2.5-1.500.000
Australopithecus boisei	περ. 2.5-1.000.000
Australopithecus africanus	περ. 3-1.000.000
Australopithecus afarensis	περ. 4.000.000

Η εμφάνιση ανθρωποειδών, των προγόνων δηλαδή του ανθρώπινου είδους, έχει αναζητηθεί πολύ βαθειά στο χρόνο και έχει φτάσει μέχρι τα 15.000.000 χρόνια, κάτω όμως από συνεχείς αμφισβητήσεις και διαψεύσεις για τα προτεινόμενα είδη (Δημητρίου 1990).

Τα χαρακτηριστικά που καθόρισαν τον άνθρωπο ως είδος ήταν, βέβαια, η όρθια βάδιση, ο διποδισμός δηλαδή, και η ικανότητά του να κατασκευάζει εργαλεία. Οι πρώτοι ανθρωπίδες εμφανίστηκαν στην Αφρική πριν από 4.000.000 χρόνια. Σώζονται κρανία ή τμήματά τους απ' όλα τα είδη που αναγράφονται στον παραπάνω πίνακα ως αυστραλοπίθηκοι[22]. Ο πιο διάσημος απ' αυτούς είναι η Λούση, υπολείμματα του σκελετού της οποίας βρέθηκαν στο Χαντάρ

21. Για περισσότερες λεπτομέρειες όσον αφορά τα κριτήρια της ανθρωπογένεσης βλ. Δημητρίου 1990: 375-432.

22. Αυστραλοπίθηκος = νότιος πίθηκος.

της Αιθιοπίας. Η Λούση είναι ένας Αυστραλοπίθηκος afarensis ηλικίας περίπου 3.000.000 ετών.

Παλαιότερα απ' αυτήν είναι τα ίχνη βημάτων που διασώθηκαν στο Λαετόλι της βόρειας Τανζανίας ύστερα από μια εκπληκτική συγκυρία. Δυο ενήλικες και ένα παιδί, περπάτησαν πάνω σε μαλακή ηφαιστειακή τέφρα πριν από 3.8 έως 3.5 εκατομμύρια χρόνια. Η νεροποντή που ακολούθησε μετέτρεψε την τέφρα σε σκληρό σαν τσιμέντο χώμα. Έτσι το 1978 οι επιστήμονες είχαν την τύχη να ανακαλύψουν κυριολεκτικά τα πρώτα βήματα των προγόνων του ανθρώπου.

Ο αρχαιότερος σχεδόν πλήρης ανθρώπινος σκελετός είναι ένα αγόρι κάτω των 13 ετών, homo erectus, ηλικίας 1.600.000 χρόνων που βρέθηκε το 1984 δυτικά της λίμνης Τουρκάνα στην Κένυα. Εντάσσεται στην Πρώιμη Παλαιολιθική, που σύμφωνα με τους επιστήμονες διαρκεί από 2.6 εκ. έως 200.000 χρόνια (Κουρτέση - Φιλιππάκη 1996). Την περίοδο αυτή ο άνθρωπος έχει να αντιμετωπίσει επιπλέον σημαντικές κλιματολογικές μεταβολές όπως την εμφάνιση της Εποχής των Παγετώνων[23].

Άμεσα συνδεδεμένες με τη θεωρία της εξέλιξης είναι και οι έννοιες της προέλευσης και της εξάπλωσης των σύγχρονων ανθρώπων. Το ανθρώπινο είδος, δηλαδή, πρωτοεμφανίζεται σε κάποια περιοχή και αργότερα από αυτήν την αρχική κοιτίδα εξαπλώνεται σε όλο τον κόσμο. Έτσι δημιουργείται, αυτόματα, το πρόβλημα του εντοπισμού της κοιτίδας και συνεπώς και των τρόπων εξάπλωσης του ανθρώπινου είδους. Απαντήσεις σ' αυτά τα ερωτήματα προσπαθούν να δώσουν δύο εναλλακτικά μοντέλα για την προέλευση των σύγχρονων ανθρώπων: η θεωρία της πολυτοπικής εξέλιξης και η θεωρία της προέλευσης από την Αφρική.

Σύμφωνα με το πολυτοπικό μοντέλο οι Homo erectus

23. Η Εποχή των Παγετώνων άρχισε πριν από 1.500.000 χρόνια και διακοπτόταν κάθε 80-100.000 χρόνια από μεσοπαγετώδεις θερμότερες περιόδους, ενώ ολοκληρώθηκε γύρω στο 9.000.

2.000.000 χρόνια πριν από σήμερα επεκτάθηκαν έξω από την Αφρική και εγκαταστάθηκαν στην Ασία και την Ευρώπη, στο λεγόμενο Παλαιό Κόσμο. Η εξέλιξη προς τους Homo sapiens εμφανίστηκε ταυτόχρονα όπου υπήρχαν πληθυσμοί Homo erectus. Το μοντέλο της προέλευσης από την Αφρική περιγράφει, αντίθετα, μια διαφορετική διαδικασία κατά την οποία οι Homo sapiens εξελίχθηκαν πρώτα στην Αφρική και από εκεί εξαπλώθηκαν με γρήγορους ρυθμούς στον Παλαιό Κόσμο αντικαθιστώντας παντού του Homo erectus και τους αρχαϊκούς Homo sapiens (Leakey 1996: 143).

Τελευταία αυτού του είδους η μονογραμμική εξέλιξη αρχίζει να αμφισβητείται. Η εμφάνιση ενός ανθρώπινου είδους δε συνεπάγεται απαραίτητα την εξαφάνιση του άλλου. Η επικράτηση ενός είδους, πάντως, ερμηνεύεται συνήθως μέσα στα πλαίσια της δαρβινικής θεωρίας της φυσικής επιλογής με βάση την καλύτερη προσαρμογή αυτού του είδους στις προκλήσεις του φυσικού περιβάλλοντος.

1.2. Η τεχνολογική εξέλιξη:

Η εξέλιξη του ανθρώπου προσεγγίζεται και μέσα από τις εξελικτικές σειρές του εργαλειακού εξοπλισμού του. Η σημασία των εργαλείων για το «πλάσιμο» του ανθρώπου, όπως θα έλεγε ο Childe, είναι ανεκτίμητη. «Ο άνθρωπος έγινε άνθρωπος μέσο των εργαλείων. Έφτιαξε, ή παρήγαγε τον εαυτό του φτιάχνοντας ή παράγοντας εργαλεία» (Φίσερ 1981: 17).

Σύμφωνα με την περιγραφή του Δ.Ρ. Θεοχάρη (1981: 22): στην αρχή ο άνθρωπος χρησιμοποίησε κοινές πέτρες ή ποτάμιες κροκάλες που με απλή κατεργασία αποκτούν μία κοφτερή πλευρά (pebble-tools). Μετά από πυρήνες πυριτόλιθου ή άλλου σκληρού λίθου με επανειλημμένα χτυπήματα που καθάριζαν την εξωτερική φλούδα κατασκεύασε εργαλεία με κάποιο σχήμα, δουλεμένα και από τις δυο πλευρές της πέτρας, που μπορούσαν να προσαρμοστούν στο ανθρώπινο χέρι (αμφίπλευρα εργαλεία ή bifaces). Αργότερα

το σχήμα του εργαλείου βελτιώνεται, γίνεται πιο επίμηκες ή σχεδόν τριγωνικό, ενώ η επεξεργασία είναι λεπτή. Κατόπιν γίνεται ευρεία χρήση των φολίδων, του κομματιού εκείνου που προερχόταν από τον καθαρισμό των φολίδων. Η τεχνική των φολίδων συσχετίζεται με τη Μέση Παλαιολιθική και τον άνθρωπο του Νεάντερταλ. Στην Ύστερη παλαιολιθική[24], όταν εμφανίζεται ο homo sapiens, επικρατούν οι λεπίδες, οι μακρόστενες, δηλαδή, φολίδες, που μπορούν να δημιουργήσουν ένα πλήθος εργαλειακών τύπων.

Χαρακτηριστικό γνώρισμα της Ύστερης Παλαιολιθικής είναι η παρουσία σύνθετων, αποτελούμενων από επιμέρους φολίδες, εργαλείων, καθώς και η εμφάνιση νέων τύπων όπως υπονοεί η εύρεση εκτοξευτήρων ακοντίων. Παράλληλα εμφανίζονται για πρώτη φορά και οστέϊνα εργαλεία. Η εξέλιξη αυτή προοιωνίζει ένα διαφορετικό τρόπο σκέψης που περιλαμβάνει νοητικά βήματα που εντάσσονται σ' ένα γενικότερο κατασκευαστικό σχέδιο του εργαλείου, όσο και την προνοητικότητα για τη χρήση του.

Με βάση την τεχνολογική εξέλιξη και την τυπολογική ταξινόμηση των εργαλειακών σειρών πραγματοποιήθηκε στην Ευρώπη και ο διαχωρισμός των φάσεων της απώτερης προϊστορίας. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι υποδιαιρέσεις της Ύστερης Παλαιολιθικής φέρουν όλες το όνομα γαλλικών θέσεων, σπηλαίων κυρίως, με βάση την ορολογία που χρησιμοποίησαν ερευνητές όπως ο H. Breuil, ο G. de Mortillet, ο F. Bordes. Έτσι οι κυριότερες φάσεις της Παλαιολιθικής έχουν περάσει στη διεθνή βιβλιογραφία με γαλλικούς όρους.

Στην Αφρική αντίθετα αναγνωρίστηκε μια παλαιότερη της Ευρώπης «Αρχαϊκή Παλαιολιθική» που στοιχειοθετήθηκε με βάση τις έρευνες του ζεύγους Leakey από τα μέσα της δεκαετίας του 1950 μέχρι τη δεκαετία του '70 στο φαράγγι Ολντουβάϊ στην Τανζανία. Εκεί εντοπίστηκαν υπο-

24 Για το [illegible]

λείμματα του Australopithecus boisei, αλλά και του Homo habilis.

Σύμφωνα με τα παραπάνω οι φάσεις της Παλαιολιθικής εποχής μπορούν να συνοψιστούν στον παρακάτω πίνακα[25]:

Φάσεις	*Χρονική διάρκεια (συμβατική)*
Πρώιμη Παλαιολιθική	2.6 έως 200.000 χρόνια
στη Δυτ. Ευρώπη: Αχελαία	400.000-200.000 χρόνια
Βόρ. Ευρώπη: Κλακτόνια	»
Νότ. Ευρώπη: Ταγιάκια	»
Μέση Παλαιολιθική	200.000-35.000 χρόνια
στην Ευρώπη: Μουστέρια	
Ύστερη Παλαιολιθική[26]	35.000-10.000 χρόνια
Υποφάσεις: Ωρινάκια	35.000-20.000 χρόνια
Γκραβέττια	27.000-20.000 χρόνια
Σολουτραία	19.000-16.000 χρόνια
Μαγδαλήνια	16.000-10.000 χρόνια
Επιγκραβέττια	20.000-8.500 χρόνια

1.3. Η γενετική εξέλιξη:

Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα για την αναζήτηση της καταγωγής του ανθρώπου μέσο της μοριακής γενετικής, της μελέτης δηλαδή των μιτοχονδρίων και του DNA, είναι η περίπτωση της αποκαλούμενης «μιτοχονδριακής Εύας» που διατυπώθηκε το 1987 (Leakey 1996: 152-153).

Η εργαστηριακή μελέτη, θεωρώντας ότι το DNA κληρονομείται από γενιά σε γενιά διαμέσου της μητέρας και ότι μπορεί να αποκατασταθεί μια ακολουθία που οδηγεί πίσω στο χρόνο μέχρι το θηλυκό πρόγονο του σύγχρονου ανθρώπου, έδειξε ότι ο τελευταίος εμφανίστηκε στην Αφρική πριν 150.000 χρόνια. Τα αποτελέσματα αυτά αμφισβητήθηκαν γιατί εντοπίστηκαν κάποια λάθη στην επιστημονική ε-

25. Καταρτίστηκε με βάση την Κουρτέση - Φιλιππάκη 1996.

26. Η Ύστερη Παλαιολιθική συναντάται στη βιβλιογραφία και ως Ανώτερη Παλαιολιθική, ενώ η Πρώιμη και ως Κατώτερη Παλαιολιθική.

φαρμογή της μεθόδου. Είναι, όμως, αυτονόητο ότι η μέθοδος αυτή ανοίγει καινούριους ορίζοντες στην αναζήτηση της καταγωγής και της εξέλιξης του ανθρώπου[27].

2. Η παλαιολιθική εποχή: πολιτισμός και κοινωνία

Από την εμφάνιση του homo erectus και μετά μπορεί κανείς να αναγνωρίσει στα στοιχεία του πολιτισμού προδρομικά χαρακτηριστικά του σύγχρονου ανθρώπου, καθώς και επινοήσεις που τείνουν να ξεφύγουν από το επίπεδο μιας «τυχαίας» ύπαρξης και μιας μίζερης και δυστυχούς καθημερινότητας. Η ζωή στην παλαιολιθική εποχή ήταν «διαφορετική» από σήμερα και όχι «κατώτερη». Οι αξιολογικοί χαρακτηρισμοί όταν αναφέρονται στον πολιτισμό υποκρύπτουν μια έπαρση για το παρόν, η οποία βασίζεται σε ρατσιστικές ή ιμπεριαλιστικές διαθέσεις.

Οι επινοήσεις του παλαιολιθικού ανθρώπου αφορούν την οργάνωση και τη χρήση του χώρου του, την οικονομία, αλλά και την ιδεολογία του.

1. Στην παλαιολιθική εποχή ο άνθρωπος βρίσκει καταφύγιο στα σπήλαια και τις βραχοσκεπές, μετακινείται ακολουθώντας τα θηράματά του, αλλά παράλληλα κατοικεί και σε υπαίθριες θέσεις που βρίσκονται στα υψίπεδα, στις όχθες ποταμών, δίπλα σε πηγές νερού ή δίπλα σε λίμνες[28]. Οι χώροι διασποράς οστών ζώων και εργαλείων είναι αυτοί που ταυτίζονται συνήθως με τη χωροοργανωτική δράση του ανθρώπου σ' αυτή την προϊστορική περίοδο. Χαρακτηριστικά κατάλοιπα αυτής της δράσης αποτελούν τα δάπεδα από πέτρες, οι εστίες και οι κυκλικές, κατά κανόνα, κατα-

27. Πρόσφατα δημοσιεύθηκαν στον τύπο κάποιες έρευνες μοριακής γενετικής που τείνουν να αναιρέσουν την τοποθέτηση του «ανθρώπου του Νεάντερταλ» στην αλυσίδα εξέλιξης του σύγχρονου ανθρώπου. Θεωρούν το είδος Νεάντερταλ όχι πρόγονο αλλά «εξάδελφο» του σύγχρονου ανθρώπου.

28. Για μια κατατοπιστική σύνοψη της κατοίκησης, της οικονομίας, αλλά και της ιδεολογίας κατά την παλαιολιθική εποχή βλ. Κουρτέση - Φιλιππάκη 1996.

σκευές που παραπέμπουν σε χώρους όπου επιτελούνται διάφορες δραστηριότητες.

Στις υπαίθριες θέσεις παρατηρούνται είτε χώροι που σχετίζονται με την επεξεργασία των εργαλείων και την κατεργασία διάφορων προϊόντων, όπως τα δέρματα, είτε κανονικές κατοικίες. Τα παραδείγματα από θέσεις που εντοπίστηκαν στη ρωσική πεδιάδα είναι χαρακτηριστικά: κατασκευές, αλλά και κατοικίες από οστά μαμμούθ υπάρχουν στη Molodova στην κοιλάδα του Δνείστερου. Ημιυπόγεια οικήματα της ύστερης παλαιολιθικής βρέθηκαν σκαμμένα στο ασβεστώδες πέτρωμα (loess) στην Κεντρική Ευρώπη. Ενδείξεις για μια «ομαδική» κοινωνική οργάνωση, με πολλές «οικογένειες» να κατοικούν στο ίδιο σπίτι, προσέφερε για τους ερευνητές η θέση Κοστιένκι στη Ρωσία, όπου πιθανολογήθηκε η ύπαρξη μιας μεγάλης ελλειψοειδούς κατοικίας από οστά μαμμούθ με 9 κατά μήκος εστίες. Σήμερα η παραπάνω ερμηνεία για το Κοστιένκι αντιμετωπίζεται με έντονο σκεπτικισμό.

2. Όσον αφορά την οικονομία, η διαδεδομένη αντίληψη είναι ότι κατά τη διάρκεια της παλαιολιθικής ο άνθρωπος είναι κυνηγός και τροφοσυλλέκτης, ενώ ενισχυτικό ρόλο διαδραματίζει πολλές φορές η αλιεία. Τα είδη που αποτελούν τα θηράματα του παλαιολιθικού κυνηγού ποικίλλουν ανάλογα με την πανίδα κάθε περιοχής. Έχει παρατηρηθεί πως στην Ανατολική Ευρώπη κυριαρχεί το μαμμούθ, ενώ στη Δυτική ο τάρανδος και ζώα όπως ο αίγαγρος και η αντιλόπη. Στη μεσογειακή Ευρώπη αντίθετα, όπου φαίνεται πως το κυνήγι αναπτύσσεται περισσότερο ισότιμα με την καρποσυλλογή και την αλιεία (Κουρτέση, ό.π., σ. 71), στην πανίδα εντοπίζονται βοοειδή, ελαφοειδή, αλλά και ιπποειδή.

Η περισυλλογή περιελάμβανε τόσο καρπούς της επιχώριας χλωρίδας, όσο και πρώτες ύλες για την κατασκευή των παλαιολιθικών εργαλείων, ενώ η αλιεία ενίσχυε τη διατροφή με διάφορα λιμναία και θαλάσσια είδη, όπως τα τονοειδή, τα αφρόψαρα και ψάρια που βρίσκονταν κοντά στις ακτές.

Πέρα από το άμεσο όφελος που προσέφεραν σε επίπεδο διατροφής το κυνήγι και η καρποσυλλογή, ο άνθρωπος αποκόμισε και έμμεσα κέρδη. Μέσα από την παρατήρηση της συμπεριφοράς φυτών και ζώων, μιας και τα τελευταία τα ακολουθούσε πολλές φορές στις μετακινήσεις τους και παραμόνευε στα περάσματά τους, ερχόταν σε άμεση επαφή μαζί τους και οδηγούνταν στην καλή γνώση της συμπεριφοράς τους, γεγονός που βοήθησε στην εξημέρωσή τους και στη μετάβαση προς τη νεολιθική οικονομία της γεωργοκτηνοτροφίας.

3. Τα στοιχεία της ιδεολογίας του ανθρώπου στην παλαιολιθική εποχή μπορούν ν' αναζητηθούν σε δυο περιοχές: στις ταφικές πρακτικές και στην παλαιολιθική τέχνη.

3.1. Είναι πιθανόν η συμπεριφορά απέναντι στο νεκρό να μην ήταν στην αρχή συστηματοποιημένη και να αφορούσε την «απαλλαγή» από το πτώμα για λόγους υγιεινής, είτε αυτό θάβονταν στη γη, είτε ακολουθούνταν άλλες διαδικασίες[29]. Από την εμφάνιση του homo erectus, όμως, και μετά, με κορύφωση το Homo sapiens και την Ύστερη Παλαιολιθική, υπάρχουν σαφείς ενδείξεις για τη φροντίδα των νεκρών και για κάποιου είδους συναισθηματική αντίδραση ή και μεταθανάτια πίστη. Οι ταφές είναι πια συστηματικές, ατομικές (1 νεκρός) αλλά και πολλαπλές (περισσότεροι νεκροί, συνήθως δύο), ενώ παρατηρούνται και κάποιες «προσφορές» που είτε αφορούν τη συναισθηματικά καθοδηγούμενη φροντίδα από μέρους των ζωντανών, είτε εκδήλωση μεταθανάτιων δοξασιών.

Έτσι η ανάλυση γύρης έδειξε ότι λουλούδια σκέπαζαν ένα νεκρό στο σπήλαιο Shanidar στο Ιράκ, η κόκκινη ώχρα συμπληρώνει, πολλές φορές την «περιποίηση» των νεκρών, ενώ περιδέραια από θαλασσινά κοχύλια συνοδεύουν τους νεκρούς στην Ιταλία και τη Γαλλία. Θα πρέπει να σημειω-

29. Εθνογραφικές παρατηρήσεις δείχνουν μια μεταχείριση του νεκρού εντελώς διαφορετική από αυτήν των σύγχρονων κοινωνιών: μερικές φορές ο νεκρός ρίχνεται στο κοντινό ποτάμι.

θεί πάντως πως στη διάρκεια της παλαιολιθικής οι ταφές είναι μεμονωμένες, δεν εντάσσονται δηλαδή σε οργανωμένα νεκροταφεία. Παράλληλα, δεν υπάρχουν ενδείξεις για κάποια ξεχωριστή μεταχείριση συγκεκριμένων νεκρών, γεγονός που υποδηλώνει την απουσία ή τη αδυναμία εντοπισμού κοινωνικών διαφοροποιήσεων στην παλαιολιθική εποχή μέσο των ταφικών πρακτικών.

3.2. Η παλαιολιθική τέχνη εκδηλώθηκε μέσα από πολλές και ποικίλλες μορφές. Χωρίζεται σε δυο μεγάλες κατηγορίες. Τα κινητά έργα τέχνης περιλαμβάνουν κοσμημένα εργαλεία και όπλα, περίαπτα, πλακίδια με εικονιστικές εγχαράξεις ζώων και ανθρώπων και ζωόμορφα και ανθρωπόμορφα, κυρίως γυναικεία ειδώλια, όπως οι λεγόμενες «Αφροδίτες».

Η τέχνη των σπηλαίων περιλαμβάνει οποιαδήποτε παράσταση ή άλλο έργο ζωγραφικής και γλυπτικής, και κυρίως τις βραχογραφίες που εντοπίστηκαν σ' ένα σύνολο σπηλαίων τα οποία παρουσιάζουν εξαιρετική πυκνότητα στη ΝΔ Γαλλία (π.χ. Lascaux) και τη Β. Ισπανία (π.χ. Altamira). Στα Βαλκάνια, με την εξαίρεση της Ρουμανίας, και φυσικά στην Ελλάδα δεν εντοπίζονται βραχογραφίες. Στην Ανατολική Ευρώπη αντίθετα αφθονούν τα κινητά έργα τέχνης.

Η πιο πρόσφατη ανακάλυψη διακοσμημένου σπηλαίου είναι αυτή του Chauvet στην περιοχή Ardeche της ΝΑ Γαλλίας που προσέφερε έναν πλούτο ζωγραφικών και χαρακτικών παραστάσεων ζώων της παλαιολιθικής περιόδου. Οι ζωγραφικές παραστάσεις του σπηλαίου Chauvet, που έχουν ηλικία 30.000 χρόνων, αποτελούν τα πιο πολλά δείγματα ζωγραφικής μέχρι τώρα.

Καταμετρήθηκαν[30] 267 ζώα: ρινόκεροι, λιοντάρια, μαμμούθ, άλογα, βίσωνες, αρκούδες, τάρανδοι, ελάφια κ.ά. Δεν υπάρχει καμιά απεικόνιση ανθρώπου, εκτός από, τις γνω-

30. Η περιγραφή βασίζεται σε διάλεξη του J. Clottes στο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης το χειμώνα του 1996.

στές στην παλαιολιθική τέχνη, παλάμες χεριών. Οι σημαντικότερες πληροφορίες που προσφέρουν οι παραστάσεις του Chauvet αφορούν τη ζωγραφική τεχνική εκείνης της περιόδου. Φαίνεται πως η απεικόνιση των ζώων ξεκινάει με τη δημιουργία ενός προσχεδίου πάνω στο βράχο, ενώ επιδιώκεται η απόδοση της προοπτικής, γεγονός πολύ σημαντικό για μια τόσο πρώιμη μορφή τέχνης.

Έχουν διατυπωθεί ποικίλλες ερμηνείες όσον αφορά την παλαιολιθική τέχνη, που μπορούν να συνοψιστούν στις τρεις παρακάτω ομάδες[31]:

α) σύμφωνα με τους ερευνητές Λαρτέ και Κρίστυ η παλαιολιθική τέχνη ήταν αποτέλεσμα γνήσιας καλλιτεχνικής διάθεσης. Ήταν, με λίγα λόγια, «η τέχνη για την τέχνη»,

β) για τον αββά Μπρέϊγ, από τους πρώτους μελετητές της προϊστορίας, η παλαιολιθική τέχνη έχει μαγικοθρησκευτικό χαρακτήρα. Αποτελεί, συγκεκριμένα, μέσο συμπαθητικής μαγείας και μαγείας για τη γονιμότητα, με την έννοια του εξευγενισμού των δυνάμεων της φύσης και της εξασφάλισης της επιτυχίας του κυνηγιού. Ο Μπρέϊγ στη διατύπωση αυτής της άποψης επηρεάστηκε από σύγχρονές του «πρωτόγονες» κοινωνίες,

γ) ο Α. Λερουά - Γκουράν, αλλά και ο Λαμπέργκ - Εμπεραίρ διατείνονται ότι τα σπήλαια με τις βραχογραφίες συνιστούν οργανωμένα παλαιολιθικά ιερά. Αναγνωρίζουν έναν έντονα συμβολικό χαρακτήρα στην παλαιολιθική τέχνη, στην οποία τα διάφορα ζώα αποδίδουν ανθρώπινες μορφές. Τα άλογα, για παράδειγμα, συμβολίζουν τους άνδρες, ενώ οι βίσωνες τις γυναίκες,

δ) ο Α. Μάρσακ πιστεύει ότι η παλαιολιθική τέχνη σχετίζεται με τα πρώτα γραπτά κείμενα του ανθρώπου, με ένα είδος «πρωτογραφής», που έχει ως στόχο τη μετάδοση πληροφοριών στα υπόλοιπα μέλη της προϊστορικής ομάδας, αλλά και στις επερχόμενες γενεές. Οι πληροφορίες αυ-

31. Συνοψίζονται από τον Βερτσέτη, Α. Β. 1985. Παλαιολιθικοί και Μεσολιθικοί Πολιτισμοί. Αθήνα 1985.

τές μπορεί να αναφέρονται σε κατακτημένες γνώσεις αναφορικά με κλιματικές και εποχιακές μεταβολές.

Στη ρήση του Ερνστ Φίσερ (1979: 54) ότι «με την τέχνη ο άνθρωπος επιστρέφει στην ομάδα», μπορεί να συνοψιστεί η σημασία της παλαιολιθικής τέχνης. Η παλαιολιθική τέχνη δεν προέρχεται από έναν πηγαίο αισθητισμό του προϊστορικού ανθρώπου, ο οποίος αναζητούσε διόδους για να εκφραστεί «καλλιτεχνικά». Δεν ήταν, επίσης, ο τρόμος, μπροστά στα φυσικά φαινόμενα και στις εκδηλώσεις της ζωής, ο κινητήριος άξονας που τον οδηγούσε στην αναγκαστική εκτόνωσή τους και στον εξαγνισμό τους μέσο της τέχνης.

Πάνω απ' όλα η τέχνη ενέτασσε τον άνθρωπο στην ομάδα. Καθιστούσε όλα τα μέλη της κοινωνούς των σχέσεων της ομάδας με το φυσικό της περιβάλλον. Ενίσχυε, τέλος, τους συλλογικούς δεσμούς, μια και δημιουργούσε μια παρακαταθήκη μετάδοσης αυτών της αναπαράστασής τους. Σ' αυτήν την αναπαράσταση, άλλωστε, συμμετέχουν όλοι: ο κυνηγός και οι τρόποι που επινοεί για να προσεγγίσει το θήραμά του, τα ίδια τα θηράματα, αλλά και τα στοιχεία της φύσης.

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η ΠΑΛΑΙΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΑΔΑ

1. Τα προβλήματα που ανακύπτουν από τη μελέτη της ελληνικής παλαιολιθικής.

Είναι γεγονός ότι η έρευνα της παλαιολιθικής εποχής στην Ελλάδα βρίσκεται ακόμα στα σπάργανα. Συνεπώς, δεν μπορεί να ειπωθεί τίποτε με σιγουριά όσον αφορά, κυρίως, τις διαδοχικές φάσεις της παλαιολιθικής έτσι όπως έχουν αποκατασταθεί στην Ευρώπη. Πέρα, όμως, απ' αυτήν τη στενά επιστημονική έλλειψη, η συνεχής πρόοδος στην εξέλιξη της παλαιολιθικής έρευνας συνεισφέρει σημαντικά σε μια ουσιαστική διαπίστωση. Η σποραδικότητα των ευρημάτων έδινε πάντα μια εικόνα περιορισμένης παρουσίας του ανθρώπου κατά τη διάρκεια της παλαιολιθικής στον ελλαδικό χώρο[32]. Σήμερα η παρουσία του παλαιολιθικού ανθρώπου πιστοποιείται σε μια σειρά θέσεων σ' ολόκληρη, σχεδόν, την ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα[33], και μάλιστα με πολύ ενδιαφέρουσα πυκνότητα, σε περιοχές όπου αργότερα θα αναπτυχθούν οι νεολιθικές κοινότητες (Θεσσαλία, Μακεδονία, Αργολίδα κ.λ.π.).

Τα προς διερεύνηση προβλήματα που προκύπτουν κατά

32. Στην «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», για παράδειγμα, έκδοσης του 1970, στον πρώτο τόμο που είναι αφιερωμένος στην Προϊστορία και την Πρωτοϊστορία, τα ανάλογα αναφερόμενα ευρήματα είναι πενιχρά.

33. Οι νεότερες έρευνες συνοψίζονται στο τεύχος 60, Σεπτέμβριος 1996, του περιοδικού ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ και στον Runnels 1995.

τη μελέτη της ελληνικής παλαιολιθικής σε σχέση με την παλαιολιθική έρευνα στον υπόλοιπο κόσμο μπορούν να συνοψιστούν ως εξής (Παναγοπούλου 1996):

α) η ανάπτυξη της παλαιολιθικής έρευνας στον ελλαδικό χώρο μπορεί να συνεισφέρει στην προσέγγιση του προβλήματος της προέλευσης του ανθρώπινου είδους και της εξάπλωσής του στην Ευρώπη. Η Ελλάδα και τα Βαλκάνια γενικότερα θεωρούνται ως ένας πιθανός δρόμος μέσο του οποίου συντελέστηκε η διασπορά του προϊστορικού ανθρώπου, αλλά και του νεολιθικού πολιτισμού αργότερα. Η λύση ενός παρόμοιου προβλήματος αφορά σίγουρα τη διασαφήνιση του χαρακτήρα της Πρώιμης Παλαιολιθικής στην Ελλάδα ως πολιτισμικής φάσης.

β) το πρόβλημα της προέλευσης του σύγχρονου ανθρώπου (homo sapiens sapiens) και της εξάπλωσής του στην Ευρώπη. Το γεγονός αυτό συντελείται χρονολογικά στην Ύστερη Παλαιολιθική, συνεπώς ενδιαφέρει η μετάβαση από τη Μέση στην Ύστερη Παλαιολιθική. Η παραγωγή λεπίδων, που θεωρείται ότι χαρακτηρίζει την τελευταία φάση της παλαιολιθικής. φαίνεται πως προηγείται χρονολογικά στην περιοχή της ανατολικής Μεσογείου. Συγκεκριμένα, εντοπίζεται στα 130.000-80.000 χρόνια πριν από σήμερα, ενώ στην υπόλοιπη Ευρώπη στα 40.000-35.000 χρόνια. Στη Βουλγαρία (σπήλαιο Bacho Kiro) βρέθηκαν σκελετικά λείψανα του σύγχρονου ανθρώπου που είναι ηλικίας 43.000 χρόνων, ενώ στην Εγγύς Ανατολή τα αντίστοιχα ευρήματα είναι 60.000 χρόνων, ενώ πρόσφατα ανάλογα λείψανα από τη Θεόπετρα της Καλαμπάκας είναι 45.000-35.000 χρόνων. Λόγω της γνωστής χρονολογικής διαίρεσης της παλαιολιθικής με βάση τα τυπολογικά χαρακτηριστικά των λίθινων εργαλείων, η αποσαφήνιση του υπό συζήτηση προβλήματος πραγματοποιείται πολύ δύσκολα. Είναι πιθανό να μην υπήρχε μια ευθεία μετάβαση προς το σύγχρονο άνθρωπο, αλλά πολλαπλές στρατηγικές που υπόκεινται σε πολλαπλές ερμηνευτικές προσεγγίσεις.

2. Η παλαιολιθική εποχή στην Ελλάδα

2.1. Οι παλαιότερες ενδείξεις για την παλαιοπανίδα της Ελλάδας προέρχονται από το Πικέρμι της Αττικής και χρονολογούνται ίσως και 13.000.000 χρόνια πριν από σήμερα. Πρόκειται για απολιθωμένα οστά προϊστορικών ζώων, προϊόντα μιας προϊστορικής «καταστροφής», αφού βρέθηκαν μαζί ύστερα από κάποιο «ομαδικό» θάνατο. Τα ζώα ταυτίστηκαν και προσιδιάζουν σε θερμά, αλλά και ψυχρά κλίματα. Κυριαρχεί το «ιππάριο», είδος μικρού αλόγου. Απολιθωμένα οστά ελεφάντων έχουν εντοπιστεί και στη Μεγαλόπολη της Αρκαδίας, αλλά και στη λεκάνη της Πτολεμαΐδας και οστά ελαφοειδών και βοοειδών στη Θεσσαλία.

2.2. Η ιστορία της παλαιολιθικής έρευνας στην Ελλάδα ξεκινάει από τις αρχές του 20ου αιώνα με τον Αυστριακό Α. Μάρκοβιτς που έκανε ανασκαφές σε διάφορα σπήλαια της Αττικής και της Βοιωτίας, ενώ ακολούθησαν οι έρευνες του Στάμπφους στο σπήλαιο Σεϊντί της Κωπαΐδας. Στη δεκαετία του 1960 η έρευνα συστηματοποιείται με την παρουσία, κυρίως, του Άγγλου Ε. Higgs στην Ήπειρο (Καστρίτσα, Ασπροχάλικο κ.ά.) και τη διατύπωση ενός προβληματισμού, ο οποίος βασιζόταν στην ταυτόχρονη μελέτη και προσπάθεια αποκατάστασης του παλαιοπεριβάλλοντος. Για πρώτη φορά έγινε λόγος για την οικονομία μιας προϊστορικής περιόδου, ενώ δημιουργήθηκε ξεχωριστός κλάδος προσέγγισής της, ο οποίος ονομάστηκε «Παλαιοοικονομία».

Παράλληλα με την Ήπειρο η προσοχή επικεντρώθηκε και στη Θεσσαλία για να διερευνηθούν οι περίοδοι πριν από τη νεολιθική εποχή και να στοιχειοθετηθεί η άποψη, του Δ.Ρ. Θεοχάρη κυρίως, περί της αυτοχθονίας και όχι της εισαγωγής του νεολιθικού πολιτισμού στην Ελλάδα. Οι έρευνες στη Θεσσαλία απέδωσαν ουσιαστικότερα αποτελέσματα στη δεκαετία του 1980, με τις επιφανειακές έρευνες του αμερικανού C. Runnels, ο οποίος εντόπισε κατά μήκος του Πηνειού σειρά υπαίθριων θέσεων. Την ίδια δεκαετία,

με την έναρξη των ανασκαφών στο σπήλαιο της Θεόπετρας στην Καλαμπάκα, κατέστη δυνατή η αποκατάσταση μιας στρωματογραφικής ακολουθίας από την παλαιολιθική και τη μεσολιθική έως τη νεολιθική εποχή.

2.3. Η παλαιολιθική εποχή στην Ελλάδα χωρίζεται σε δυο περιόδους με βάση τις εργαστηριακές χρονολογήσεις και τα εργαλειακά κατάλοιπα. Η πρώιμη παλαιολιθική (κυρίως 300.000-30.000 χρόνια πριν από σήμερα) περιλαμβάνει την ευρωπαϊκή πρώιμη και μέση παλαιολιθική που σχετίζεται με τον homo erectus και τον αρχαϊκό homo sapiens neandertalensis. Τα περισσότερα ευρήματα ανήκουν στη μέση παλαιολιθική και μάλιστα, σύμφωνα με την ευρωπαϊκή διαίρεση, στη μουστέρια φάση. Η δεύτερη περίοδος, η Ανώτερη Παλαιολιθική, σχετίζεται με τις πρώιμες μορφές του homo sapiens. Ο ελλαδικός χώρος είναι σχετικά φτωχός σε παλαιολιθικές θέσεις. Αυτό οφείλεται, σύμφωνα με τον Runnels στη βραχύτητα της χρονικής διάρκειας της ελληνικής παλαιολιθικής (0.3 εκ. χρόνια έναντι 1.3 εκ. στην Αφρική).

2.3.1. Οι πρώτες ενδείξεις για την αρχαιότερη παλαιολιθική παρουσία στον ελλαδικό χώρο αφορούν ένα πρόσφατο εύρημα, ένα εργαλείο που προέρχεται από την Κορίσσια λίμνη της Κέρκυρας, που χρονολογήθηκε με τη μέθοδο του παλαιομαγνητισμού στα 700.000 χρόνια πριν από σήμερα. Μέχρι τότε ήταν γνωστός ο αμφιπρόσωπος χειροπέλεκυς αχελαίας παράδοσης από το Παλαιόκαστρο Κοζάνης και κάποια ακόμη σκόρπια ευρήματα. Εργαλεία αχελαίας και κλακτόνιας παράδοσης (πρώιμη παλαιολιθική) βρέθηκαν, επίσης, στον Κοκκινόπηλο της Ηπείρου. Εργαλεία μουστέριας παράδοσης (Μέση Παλαιολιθική με ευρωπαϊκούς όρους) προέρχονται από τη Θεσσαλία, την Αργολίδα και το Ασπροχάλικο στην Ήπειρο.

Παράλληλα, έχουν εντοπιστεί και ανθρώπινα σκελετικά λείψανα. Το γνωστό κρανίο των Πετραλώνων είναι ένα από αυτά. Η χρονολόγησή του έχει γίνει αντικείμενο έντονης συζήτησης και αμφισβήτησης, αφού ο Α. Πουλια-

νός το χαρακτηρίζει σαν αρχάνθρωπο και το τοποθετεί 1.000.000-700.000 χρόνια πριν το σήμερα, ενώ οι περισσότερες εργαστηριακές αναλύσεις συγκλίνουν στα 250.000 χρόνια. Αποτελεί, πιθανόν, προδρομική μορφή νεαντερτάλιων και σύγχρονων ανθρώπων. Λείψανα νεάντερταλ, αλλά και homo sapiens προέρχονται και από το Απήδημα της Μάνης (Πίτσιος 1996).

Σύμφωνα με τον Runnels (1995: 711-712) οι θέσεις της αρχαιότερης πρώιμης παλαιολιθικής στην Ελλάδα αποτελούν εγκαταστάσεις κοντά σε όχθες ποταμών και λιμνών, που έχουν το χαρακτήρα εφήμερων εργασιακών θέσεων για την κατεργασία πρώτων υλών με σκοπό την κατασκευή εργαλείων και την κατεργασία της τροφής. Η κατανομή των θέσεων μουστέριας παράδοσης καταδεικνύει τη σπουδαιότητα του νερού για την επιλογή της εγκατάστασης. Όλες εντοπίζονται σε περιοχές που βρίσκονται δίπλα στο νερό. Παρατηρείται αξιοσημείωτη συγκέντρωση θέσεων κατά μήκος του Πηνειού, αλλά και στα ποτάμια και τις καρστικές εποχικές λίμνες της νότιας Ηπείρου, προς το Ιόνιο, καθώς επίσης και δίπλα στον Αλφειό και τον Πηνειό στην Ηλεία. Δεν είναι ακόμη σαφές αν αυτές οι θέσεις, στο υδάτινο περιβάλλον που βρίσκονται, αντιπροσωπεύουν τόπους εγκατοίκησης ή εργασίας. Πιθανότερη θεωρείται η δεύτερη εκδοχή.

Μερικά νούμερα είναι χαρακτηριστικά: μόνο από τον Κοκκινόπηλο προέρχονται 5.000 αντικείμενα. 150.000 εργαλεία μετρήθηκαν σε επιφανειακή έρευνα στο Αλωνάκι, στα παράλια της Θεσπρωτίας, ενώ, αντίθετα στην ξηρή εσωτερική κοιλάδα στο Μπερμπάτι της Αργολίδας από μιά περιοχή 60 τ.μ. προήλθε μια δωδεκάδα λίθινων εργαλείων. Σε 8 χλμ. του Πηνειού εντοπίστηκαν 30 θέσεις, ενώ σπανιότητα θέσεων χαρακτηρίζει τις άνυδρες πεδιάδες της κεντρικής Ελλάδας και της ανατολικής Πελοποννήσου. Γύρω από το Φράγχθι, σπήλαιο στο Πόρτο Χέλι της Ερμιονίδας, στην Αργολίδα, κοντά στη θάλασσα, υπάρχουν πολλές θέσεις, ενώ το σπήλαιο λειτουργούσε, ίσως, ως καταυλισμός - βάση για τις υπόλοιπες θέσεις.

Μετά τη μέση παλαιολιθική διαπιστώνεται ένα χρονολογικό κενό και κατόπιν ακολουθεί η ανώτερη παλαιολιθική. Αν το κενό αυτό δεν είναι τυχαίο και δεν οφείλεται στην απουσία έρευνας και συνακόλουθα στο μη εντοπισμό της αντίστοιχης περιόδου, πρέπει ν' αναζητηθεί η αιτία του. Ο C. Runnels πιστεύει ότι οι περιοχές όπου εντοπίζεται η πρώτη φάση της ελληνικής παλαιολιθικής μένουν ακατοίκητες και συνδέει αυτήν την εγκατάλειψη με την εξαφάνιση των νεάντερταλς.

2.3.2. Στην τελευταία φάση της παλαιολιθικής, την ανώτερη παλαιολιθική υπάρχουν λιγότερα ευρήματα σε σχέση με τη μουστέρια μέση παλαιολιθική. Η σπουδαιότερη θέση αυτής της περιόδου είναι το σπήλαιο Φράγχθι στην Αργολίδα όπου εντοπίστηκαν στρώματα που χρονολογούνται ανάμεσα στο 25.000 και το 11.000 π.Χ. με εμφανείς, όμως, διακοπές στην κατοίκηση. Οι μεγάλες επιχώσεις της παλαιολιθικής στο σπήλαιο υποδεικνύουν κατοίκηση από μικρές ομάδες που το επισκέπτονται σε εποχιακή βάση, παρακολουθώντας, πιθανόν, τις μεταβολές στο κυνήγι και την τροφοσυλλογή. Εκείνη την εποχή το Φράγχθι δεν ήταν παραθαλάσσιο, όπως σήμερα, καθώς γεωλογικές έρευνες έδειξαν πως βρισκόταν 7 χλμ. προς το εσωτερικό, ενώ τα υπολείμματα αλιείας είναι πολύ σπάνια. Τα ευρήματα περιλαμβάνουν λίθινα εργαλεία, αλλά ελλείπουν ενδείξεις για οποιαδήποτε μορφή τέχνης ή διακόσμησης, όπως επίσης και κάποιας ταφής. Η παρουσία μικρών ποσοτήτων οψιανού αποδεικνύει τη δυνατότητα του παλαιολιθικού ανθρώπου να αποκτά αυτήν την πρώτη ύλη που προερχόταν αποκλειστικά από τη Μήλο.

Το σπήλαιο στη Θεόπετρα της Καλαμπάκας μπορεί να προσφέρει τις απαντήσεις σε πάρα πολλά ερωτήματα που αφορούν τη νεολιθική, καθώς φαίνεται πως υπάρχει στρωματογραφική συνέχεια ανάμεσα σ' αυτές τις εποχές. Η θέση παραμένει αδημοσίευτη, αλλά από τις πρώτες αναφορές[34]

34. βλ. Αρχαιολογία, τεύχος 60, 1996, σσ. 37-41.

προκύπτουν αξιοσημείωτα στοιχεία. Κοντά στα λίθινα, χαρακτηριστικά της παλαιολιθικής, εργαλεία, βρέθηκαν περίαπτα από τρυπημένα δόντια ελαφιού, ενδείξεις για χρήση ωμού πηλού, αλλά και μια πιθανή παλαιολιθική ταφή.

Άλλες θέσεις αυτής της παλαιολιθικής περιόδου εντοπίστηκαν σε διάφορα σπήλαια και βραχοσκεπές: στο Σεϊντί της Κωπαΐδας, στο Κεφαλάρι και στην Κλεισούρα της Αργολίδας, στην Γκράβα, στο Ασπροχάλικο και στην Καστρίτσα, στο Κλειδί και την Μποΐλα στην Ήπειρο. Κάποια ευρήματα από τις παραπάνω περιοχές αφορούν την οργάνωση και τη χρήση του χώρου, όπως μια λεκανοειδής εστία και μια κυκλική κατασκευή με πέτρες σε δυο από τις τριάντα βραχοσκεπές της Κλεισούρας.

Αυτά τα σπήλαια και οι βραχοσκεπές παραπέμπουν, σύμφωνα με ορισμένους επιστήμονες, σε μια οικονομική οργάνωση χαρακτηριστική του νομαδικού τρόπου ζωής των παλαιολιθικών κυνηγών. Έτσι, ο πρωτοπόρος της έρευνας E.S. Higgs διαμόρφωσε ένα μοντέλο για τις ανάλογες θέσεις στην Ήπειρο, σύμφωνα με το οποίο τα σπήλαια και οι βραχοσκεπές αποτελούν καταυλισμούς περιοδικής κατοίκησης για ειδικευμένες κυνηγετικές ομάδες που δεν ακολουθούν το θήραμα, αλλά εγκαθίστανται κοντά σε θέσεις κλειδιά, έχοντας γνώση των εποχικών μετακινήσεων ζώων όπως τα ελάφια, τα αγριοκάτσικα, τα βοοειδή κ.λ.π.

Στο Κλειδί, στον ποταμό Βοϊδομάτη, είναι πιθανόν να υπάρχει ένας τέτοιου είδους εποχικός καταυλισμός 5-10 ατόμων που κυνηγούν αγριοκάτσικα (Runnels, ό.π.: 717). Στην ίδια περιοχή εντοπίστηκαν και άλλες παλαιολιθικές θέσεις, όπως η Μποΐλα, που υποδεικνύουν τις ευρείες στρατηγικές εκμετάλλευσης που εφάρμοζαν οι παλαιολιθικές ομάδες των κυνηγών - τροφοσυλλεκτών, που, όπως φαίνεται, δεν αποτελούσαν έρμαια του φυσικού περιβάλλοντος, όπως θα τους ήθελε μια παραδοσιακή άποψη βασισμένη σε σχηματοποιήσεις και απλουστεύσεις, αλλά δυναμικές ομάδες που έπαιρναν αποφάσεις και οργάνωναν προγράμματα οικονομικού χαρακτήρα.

Η ΜΕΤΑΒΑΣΗ ΠΡΟΣ ΤΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

1. Γενικά χαρακτηριστικά της νεότερης παλαιολιθικής

Για την πληρέστερη κατανόηση της μετάβασης από την παλαιολιθική οικονομία, του κυνηγιού και της τροφοσυλλογής, προς τη γεωργοκτηνοτροφία της νεολιθικής εποχής και τις σημαντικές κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που την ακολούθησαν, αξίζει να συνοψίσουμε τις μεταβολές που συνέβησαν μετά το 30.000 π.Χ[34a]. Οι μεταβολές αυτές, άλλωστε, αποτέλεσαν τον προπομπό της νεολιθικής εποχής. Έτσι, κατά τη διάρκεια της νεότερης παλαιολιθικής:

1.1. η εργασία γίνεται περισσότερο αποτελεσματική και καλύτερα οργανωμένη. Η τεχνολογική εξέλιξη διαδραματίζει σημαντικό ρόλο σ' αυτό. Οι ποικίλλες τεχνικές κατεργασίας (λάξευση, λείανση, τρύπημα, χάραξη, στρίψιμο, στίλβωση) των παραδοσιακών λίθινων εργαλείων, αλλά και εργαλείων από νέα υλικά όπως το κόκκαλο, το ξύλο και το ελεφαντόδοντο, η εμφάνιση σύνθετων εργαλείων και, κυρίως, η αύξηση των σταδίων κατασκευής τους, που προϋποθέτει εξελιγμένη «εγκεφαλική» λειτουργία και αναμονή μακροπρόθεσμων αποτελεσμάτων, αποτέλεσαν σημαντικά βήματα προς αυτή την κατεύθυνση.

1.2. εμφανίζεται ένας πρώιμος καταμερισμός της εργασίας. Η απασχόληση όλων των μελών της κοινότητας δεν είναι πλέον απαραίτητη για την επιβίωση της ομάδας. Ο καταμερισμός αυτός ευνοείται και από την βελτίωση στις κυνηγετικές και αλιευτικές μεθόδους που περιλαμβάνουν τη χρήση του βέλους, του τόξου, της λόγχης, των διχτυών και των παγίδων.

1.3. τα ταφικά ευρήματα, παρουσία ταφών και κτερι-

34a. Κ. Κωτσάκης, «Η Αρχή του Παραγωγικού Σταδίου στη Μέση Ανατολή και τα Βαλκάνια» Συνοπτικό Διάγραμμα Μαθημάτων. Θεσσαλονίκη 1987.

σημάτων υποδεικνύουν πιθανή εξατομίκευση των μελών της ομάδας.

1.4. θεμελιώνεται η στενή σχέση του ανθρώπου με τα φυτά και τα ζώα μέσο του κυνηγιού και της τροφοσυλλογής. Παράλληλα, η παρασκευή της τροφής γίνεται πιο αποτελεσματική με τη βελτιωμένη χρήση και διατήρηση της φωτιάς, όπως δείχνει η ποικιλία των ευρισκόμενων εστιών.

1.5. εμφανίστηκαν οι πρώτες μορφές τέχνης που παραπέμπουν σε μια συμβολική αναπαράσταση του κόσμου ή σε μια πρόθεση επικοινωνίας.

2. Η μεσολιθική εποχή

Ο όρος μεσολιθική εποχή θεσπίστηκε στην Ευρώπη για να περιγράψει τη μετάβαση από την παλαιολιθική στη νεολιθική εποχή, τη μετάβαση, δηλαδή, από τη γεωλογική εποχή του Πλειστόκαινου στο Ολόκαινο. Είναι μια προϊστορική περίοδος αμφιλεγόμενη. Αλλού την ονομάζουν επιπαλαιολιθική υπονοώντας ότι συνεχίζει ομαλά την παλαιολιθική, που δεν αναπτύσσεται παντού ταυτόχρονα. Είναι χαρακτηριστικό ότι στο Λεπένσκι Βιρ της Γιουγκοσλαβίας θεωρείται πως φτάνει ως την 6η χιλιετία, εποχή όπου σε άλλες περιοχές υπάρχει πλήρης ανάπτυξη της νεολιθικής.

Στην Ελλάδα, η περίοδος έχει ήδη εντοπιστεί από τη δεκαετία του 1960 στο Σιδάρι της Κέρκυρας και στο σπήλαιο Φράγχθι. Στο Φράγχθι έχουν συσχετιστεί μ' αυτήν την περίοδο επιχώσεις πάχους 4μ., γεγονός που οδήγησε στη διαίρεσή της σε δυο υποφάσεις: την κατώτερη (9.500-9.000 π.Χ.) και την ανώτερη (9.000-8.000 π.Χ.), ενώ μεταξύ τους υπάρχει ένα χρονολογικό κενό διάρκειας 300-600 χρόνων.

Τα καινούργια χαρακτηριστικά σε σχέση με τα παλαιολιθικά στρώματα του σπηλαίου είναι η απλότητα των εργαλείων (εργαλεία για χάραξη και οδοντωτά) και η περιορισμένη ποικιλία τους καθώς και η περιορισμένη παρουσία μηλιακού οψιανού, σε ποσοστά περίπου 1% στο σύνολ

των εργαλείων. Στην πανίδα ελλείπουν τα μεγάλα φυτοφάγα ζώα, τα οποία έχουν αντικατασταθεί από το κόκκινο ελάφι και μικρό αριθμό χοίρων. Υπάρχουν ενδείξεις για τη συλλογή άγριων δημητριακών και την κατεργασία τους (μυλόλιθοι), ενώ βρέθηκαν απανθρακωμένο άγριο κριθάρι και καρποί όπως φουντούκια και φυστίκια. Παράλληλα η παρουσία οστών από ψάρια, όπως ο τόνος, και οστρέινων κοσμημάτων πιστοποιούν την αυξημένη σημασία της αλιείας. Οι κάτοικοι του σπηλαίου είχαν επαφές με άλλες περιοχές, γεγονός που συνάγεται όχι μόνο από την παρουσία του μηλιακού αψιανού, αλλά και μυλόλιθων από ανδεσίτη που η πηγή του ήταν ο Σαρωνικός κόλπος.

Το πιο σημαντικό στοιχείο της αρχαιότερης φάσης της μεσολιθικής στο Φράγχθι αποτελεί η εύρεση ενός νεκροταφείου κοντά στο στόμιο της σπηλιάς (Runnels ό.π.: 721). Παλαιότερα ήταν γνωστή η ύπαρξη μιας ταφής στον ίδιο χώρο. Αποδείχθηκε πως η ταφή αυτή βρισκόταν πάνω σ' ένα νεκροταφείο με πέντε ταφές, δυο καύσεις και με αποσπασματικά ευρήματα από άλλους δύο έως πέντε σκελετούς. Σε άλλη περιοχή εντοπίστηκε μία, τουλάχιστον, ακόμη ταφή της νεότερης μεσολιθικής. Συνολικά, απ' όλα τα μεσολιθικά στρώματα της σπηλιάς με βάση τα διάσπαρτα σκελετικά λείψανα, αποκαθίστανται 6-25 άτομα.

Σε άλλες περιοχές η ταύτιση μεσολιθικών στρωμάτων είναι προβληματική. Τα σπήλαια Ulbrich στην Αργολίδα και Ζαΐμη στη Μεγαρίδα ανασκάφηκαν τη δεκαετία του 1920 και τα ευρήματα έχουν χαθεί, η Θεόπετρα δεν έχει ακόμη δημοσιευθεί πλήρως, ενώ η Βοίβη στην αποξηραμένη λίμνη Κάρλα της Θεσσαλίας είναι, μάλλον, νεολιθική. Τα αποτελέσματα επιφανειακών ερευνών στην Αργολίδα και την Ήπειρο αφήνουν υπόνοιες για θέσεις μεσολιθικές, αλλά δεν υπάρχουν ακόμα πλήρη στοιχεία.

Νεότερα ευρήματα από δυο νησιωτικές περιοχές, από το σπήλαιο του Κύκλωπα στα Γιούρα της Αλοννήσου και από τον Μαρουλά της Κύθνου, φαίνεται ότι προσθέτουν κάποια νέα στοιχεία στη μεσολιθική έρευνα (Σάμψων

1996). Στα Γιούρα είναι έντονος ο αλιευτικός χαρακτήρας των ευρημάτων (οστέινα αγκίστρια και οστά ψαριών), ενώ από τον Μαρουλά προέρχονται μεσολιθικές ταφές που η σύγκρισή τους με αυτές από το Φράγχθι σίγουρα θα απέδιδε ενδιαφέροντα στοιχεία.

Ο Runnels προτείνει (ό.π.: 725) την ύπαρξη ενός χρονολογικού κενού μεταξύ παλαιολιθικής και μεσολιθικής και ότι η μεσολιθική εποχή δεν αποτελεί συνέχεια της παλαιολιθικής, αλλά εισάγεται από ανθρώπους που πέρασαν τη θάλασσα από την Ανατολία και έτσι ερμηνεύεται και η παρουσία των μεσολιθικών θέσεων στην ανατολική Ελλάδα. Παράλληλα θεωρεί ότι δεν υπάρχει συστηματική κατοίκηση της Ελλάδας κατά τη διάρκεια της μεσολιθικής.

ΜΕΡΟΣ ΠΕΜΠΤΟ

Η ΠΑΡΑΓΩΓΙΚΗ ΓΕΩΡΓΟΚΤΗΝΟΤΡΟΦΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ: ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΕΠΟΧΗ

Ο G. Childe μίλησε για τη «νεολιθική επανάσταση» (Τσάιλντ 1971). Η μετάβαση από την παλαιολιθική εποχή της κυνηγετικής και τροφοσυλλεκτικής οικονομίας στη νεολιθική, όταν ο άνθρωπος γίνεται γεωργός και κτηνοτρόφος, αποτελεί κατά τον Childe μια επαναστατική αλλαγή τόσο ως προς τις συνθήκες, όσο και ως προς τις συνέπειες. Η επαναστατικότητα της αλλαγής, αν πρόκειται, δηλαδή, για μια ξαφνική και απότομη μεταβολή στην ιστορία του ανθρώπου τίθεται πια υπό αμφισβήτηση. Οι ενδείξεις συγκλίνουν σε μια βαθμιαία και ομαλή μετάβαση από την παλαιολιθική στη νεολιθική οικονομία, εφόσον ήδη από το τέλος της παλαιολιθικής και στη διάρκεια της μεσολιθικής είχαν αρχίσει να διαμορφώνονται οι προϋποθέσεις της μετάβασης στο νέο οικονομικό στάδιο.

1. Η αναζήτηση των αιτίων: Γιατί ο άνθρωπος έγινε γεωργός;

Από την εποχή του Childe, η νεολιθική εποχή αναγνωριζόταν αρχαιολογικά μέσα από την ύπαρξη τριών χαρακτηριστικών που αποτέλεσαν το λεγόμενο «νεολιθικό τρίπτυχο»: α) μόνιμη εγκατάσταση του ανθρώπου και δημιουργία οικισμών, β) ενασχόληση με τη γεωργία και την κτηνοτροφία, και γ) χρήση κεραμεικής. Στη συμβατική αυτή αναγνώριση της νεολιθικής εποχής λειτουργούν συ-

μπληρωματικά άλλα δεδομένα, όπως η παρουσία λειασμένου λίθου.

Ο Γάλλος εθνολόγος C. Levi-Strauss προσπαθώντας να εξηγήσει για ποιο λόγο ο άνθρωπος έγινε γεωργός[35], διατυπώνει μια αρκετά αιρετική άποψη, βασισμένη σε εθνογραφικές παρατηρήσεις[36]. Η μετάβαση από το κυνήγι και την καρποσυλλογή στη γεωργία δεν αποτέλεσε πάντα πρόοδο. Αντίθετα, μερικές φορές ήταν οπισθοδρόμηση. Αν την εξετάσει κανείς εντελώς ωφελιμιστικά, υπολογίζοντας την ενέργεια που καταναλώνει ο άνθρωπος όταν προσπορίζεται τα μέσα διαβίωσής του, τις θερμίδες που λαμβάνει από την τροφή του και το πόσα άτομα μπορούν να τραφούν από τη δράση ενός ανθρώπου, παρατηρεί, σύμφωνα με τις εθνογραφικές έρευνες, ότι η ενασχόληση με τη γεωργία δε σημαίνει πάντα πρόοδο.

Οι σύγχρονοι Ινδιάνοι κυνηγοί και καρποσυλλέκτες ή οι αντίστοιχοι της Ν. Αφρικής ξοδεύουν κατά μέσο όρο 6 ώρες ημερησίως, δυόμισι ημέρες την εβδομάδα, για τον προσπορισμό και την κατεργασία της τροφής τους. Η ποιότητα της τροφής είναι πολύ υψηλή, 2.500 θερμίδες κατ' άτομο, περιέχει διπλάσια ποσότητα πρωτεϊνών, ενώ από τα 1.000 γνωστά είδη βρώσιμων φυτών δεν καλλιεργήθηκαν ποτέ πάνω από 20. Παράλληλα, με το κυνήγι και την καρποσυλλογή ενός ατόμου μπορούν να εξασφαλιστούν ικανοποιητικοί όροι διαβίωσης για άλλα τέσσερα ή πέντε άτομα.

Όλα τα παραπάνω αποδεικνύουν ότι η μετάβαση στην παραγωγική οικονομία δεν ήταν αποτέλεσμα μιας εξέλιξης που βασιζόταν σε ωφελιμιστικούς υπολογισμούς. Οι κυνηγοί και τροφοσυλλέκτες της παλαιολιθικής δε ζούσαν κάτω από άθλιες συνθήκες, στα πλαίσια ενός επίπονου νομαδισμού. Ο Levi-Strauss υποστηρίζει ότι όλα τα στοιχεία που κάποτε εθεωρούντο ως συνέπειες της γεωργικής επανάστα-

35. Στο άρθρο του «Γιατί γεωργός;», εφημερίδα Βήμα, 25 Νοεμβρίου 1990.

36. Παρατηρήσεις που συλλέγονται σε σύγχρονους λαούς που διαβιούν κάτω από «πρωτόγονες» συνθήκες.

της, όπως η δημογραφική πίεση, η μόνιμη κατοικία και η διαφοροποίηση της κοινωνικής δομής, αποτελούν στην πραγματικότητα τις αιτίες της.

2. Οι θεωρίες για τη γένεση της νεολιθικής;

Οι θεωρίες για τη γένεση της νεολιθικής μπορούν να συνοψιστούν σε δυο ομάδες. Η πρώτη ομάδα επικεντρώνεται σε εξωγενείς παράγοντες οι οποίοι οδήγησαν στην νεολιθική εποχή, ενώ η δεύτερη αναζητάει τις αιτίες της μετάβασης μέσα στην κοινότητα και ερμηνεύει τη νεολιθική εποχή ως αποτέλεσμα ενός σταδιακού μετασχηματισμού της και όχι μιας ξαφνικής και απότομης αλλαγής.

2.1. Θεωρίες που τονίζουν εξωγενείς παράγοντες:

2.1.1. Θεωρία των οάσεων: Ο V.G. Childe, εισηγητής αυτής της θεωρίας, διατύπωσε την άποψη, ότι η περίοδος της τροφοπαραγωγικής οικονομίας ήταν περίοδος έντονων κλιματολογικών αλλαγών. Η ξηρασία που επικράτησε οδήγησε χορτοφάγα ζώα και ανθρώπους να συνωστίζονται στις εναπομείνασες και ολοένα ελαττούμενες πηγές και ποτάμια μέσα στις οάσεις. Εκεί άνθρωποι, φυτά και ζώα ήρθαν σε άμεση επαφή προς όφελος του πρώτου που άρχισε να εξημερώνει τα ζώα και να καλλιεργεί τα φυτά για να τα θρέψει, αλλά και για να τραφεί ο ίδιος.

2.1.2. Θεωρία της «πυρηνικής ζώνης»: Ο αμερικανός αρχαιολόγος R.J. Braidwood προσπάθησε να επαληθεύσει και να επεκτείνει την άποψη του Childe. Θεώρησε ως καθοριστικό στοιχείο της μετάβασης προς τη νεολιθική οικονομία την εξημέρωση φυτών και ζώων. Συνεπώς, έπρεπε να αναζητηθεί η περιοχή όπου συνέβη αυτή η εξημέρωση. Έτσι πρότεινε την περιοχή του Ιρακινού Κουρδιστάν (πρωτεύουσα θέση το Jarmo), με βάση τα αποτελέσματα ενός διεπιστημονικού προγράμματος που ήταν επικεφαλής, ως κοιτίδα της εξημέρωσης φυτών και ζώων. Από αυτήν την κοιτίδα, η οποία αποτέλεσε την «πυρηνική ζώνη» ανάπτυξης, η νέα οικονομία διαδόθηκε και προς άλλες περιοχές.

Άλλοι ερευνητές, αργότερα, αναγνώρισαν και εναλλακτικές κοιτίδες. Ο λεγόμενος «Νατούφιος πολιτισμός» στη Μέση Ανατολή (Ιορδανία, Συρία, Ισραήλ και Λίβανος) είναι ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Πρόκειται για μόνιμες εγκαταστάσεις, χωριά, που δημιουργούνται πριν από την εξημέρωση φυτών και ζώων. Η Κ. Kenyon τονίζει τη σημασία της Ιεριχούς, ο J. Mellaart του Catal Huyuk στην Τουρκία και οι Κ. Flannery και F. Hole του Ali Kosh στο Ιράν.

2.1.3. Η διαδικαστική προσέγγιση[37]. Θεωρία της «περιθωριακής ζώνης»: Εντάσσεται στις λεγόμενες «θεωρίες των κρίσεων» (Κωτσάκης 1992). Διατυπώθηκε από τους Flannery και Binford. Η δημογραφική αύξηση, αποτέλεσμα της διεύρυνσης στην εκμετάλλευση του φυσικού περιβάλλοντος, η οποία συμβαίνει στο τέλος της παλαιολιθικής οδηγεί στις οικονομικές μεταβολές της νεολιθικής. Αποτέλεσμα αυτών των δημογραφικών μεταβολών είναι η μετακίνηση ομάδων σε περιοχές που βρίσκονται στο «περιθώριο» των προνομιούχων, πριν, περιοχών. Εκεί το λιγότερο ευνοϊκό περιβάλλον οδηγεί στην εντατικοποίηση της εκμετάλλευσής του και τελικά στη γεωργοκτηνοτροφία. Ο L. Binford προσπάθησε να διασαφηνίσει αυτές τις απόψεις.

Διατύπωσε μια θεωρία για τις αρχές της γεωργίας, όχι εντοπισμένη στη Μέση Ανατολή και τη Μεσόγειο, αλλά παγκόσμια. Πρότεινε, με άλλα λόγια, μια γενικευτική θεωρία που ισχύει για όλη την υφήλιο. Η εξήγησή του επικεντρώνεται σε οικολογικές και δημογραφικές κρίσεις. Σύμφωνα με αυτήν, στο τέλος της παλαιολιθικής η αύξηση της θαλάσσιας στάθμης περιόρισε την κινητικότητα των κυνηγών - τροφοσυλλεκτών, αφού μειώθηκαν οι παραθαλάσσιες πεδιάδες. Τους ανάγκασε έτσι να εγκατασταθούν μόνιμα σε παραθαλάσσιες και παραποτάμιες περιοχές, όπου θα μπορούσαν να εκμεταλλευθούν και νέες πηγές διατροφής, όπως τις προσέφερε η αλιεία. Η δημιουργία μόνιμων οικισμών οδήγησε σε πληθυσμιακή αύξηση. Αυτή η αύξηση είχε ως

37. Για τη διαδικαστική προσέγγιση του Binford, βλ. σελ. 16.

αποτέλεσμα την κατανάλωση μεγαλύτερων ποσοτήτων άγριων μορφών δημητριακών και την αναζήτηση νέων, πιο εντατικών, μεθόδων για μεγαλύτερη απόδοση τροφής και τελικά στις πρώτες γεωργικές εφαρμογές.

Οι συνθήκες αυτές δημιουργήθηκαν σε πολλές περιοχές του κόσμου και έτσι δε χρειάζεται να αναζητηθούν πυρηνικές περιοχές και να εξηγηθεί η εξάπλωση της γεωργοκτηνοτροφίας μέσο της διάδοσης.

2.2. *Θεωρίες που τονίζουν ενδογενείς στον κοινωνικό σχηματισμό παράγοντες:*

Στον αντίποδα όλων των παραπάνω θεωριών που ερμηνεύουν την πολιτιστική αλλαγή ως αποτέλεσμα εξωτερικών μέσων που οδηγούν στον μετασχηματισμό της προϊστορικής κοινότητας, βρίσκονται εκείνες οι θεωρίες που αναζητούν τα αίτια της αλλαγής μέσα στον κοινωνικό σχηματισμό. Η καταγωγή ανάλογων προσεγγίσεων είναι σαφώς μαρξιστική, αφού επικεντρώνονται στον προσδιορισμό του τρόπου παραγωγής του προϊστορικού κοινωνικού σχηματισμού και σηματοδοτούν τη μετάβαση από τη μιά οικονομική μορφή στην άλλη, μέσο των μεταβολών που επισυμβαίνουν στις παραγωγικές σχέσεις στο εσωτερικό μιας κοινότητας.

Σ' αυτά τα πλαίσια έχει προταθεί (Κωτσάκης 1992) ως λύση στο πρόβλημα της εμφάνισης της ελληνικής νεολιθικής, η ανάγκη εντοπισμού των στοιχείων εκείνων μέσα στην προϊστορική κοινότητα που θα μπορούσαν να διαδραματίσουν ουσιαστικό ρόλο στη μετάβαση από την παλαιολιθική στη νεολιθική.

Σύμφωνα, μ' αυτήν την άποψη, λοιπόν, το πρώτιστο μέλημα για μια προϊστορική κοινότητα ήταν η διατήρηση της συνοχής της κοινωνικής ομάδας, η οποία βασιζόταν στις σχέσεις μεταξύ των μελών της. Η κύρια αντίθεση που αναπτυσσόταν μέσα στην κοινότητα και απειλούσε την ενότητά της ήταν η σύγκρουση ανάμεσα στην ατομική ιδιοποίηση του προϊόντος από κάθε μέλος της και στην κοινοτική ιδιοκτησία. Επειδή η κοινοτική ιδιοκτησία αποτελού-

σε το συνεκτικό ιστό των πρώιμων προϊστορικών κοινοτήτων, έπρεπε να διατηρηθεί. Η εντατικοποίηση της παραγωγής που κατέληξε στην καλλιέργεια της γης και στη συστηματική εκτροφή των ζώων βοήθησε στην εξομάλυνση της παραπάνω αντίθεσης. Έτσι σιγά - σιγά η γεωργοκτηνοτροφία καθιερώθηκε, ενισχυόμενη, ίσως, και από κάποιες τελετουργίες.

Η διαμόρφωση, λοιπόν, της νεολιθικής οικονομίας, παρόλο που είχε επαναστατικά αποτελέσματα, δεν ήταν αναμφισβήτητα το αποτέλεσμα μιας νύχτας. Ήταν μια αργή διαδικασία που συντελέστηκε μέσα στα σπλάχνα της προϊστορικής κοινότητας. Οι εξωτερικοί παράγοντες που τη σημασία τους υπερτονίζουν οι περισσότερες θεωρίες αποτέλεσαν το πλαίσιο, το περιβάλλον μέσα στο οποίο συνέβηκε ο μετασχηματισμός και όχι την αιτία του.

3. Η γένεση της νεολιθικής στην Ελλάδα:

Η συζήτηση για τη γέννηση της ελληνικής νεολιθικής περιστρέφεται γύρω από το αν πρόκειται για μια ιθαγενή διαδικασία ή αν προήλθε από τη Μέση Ανατολή, είναι, δηλαδή, επείσακτη (Κωτσάκης 1992).

Οι οπαδοί της διάδοσης της νεολιθικής από τα «κέντρα» της Ανατολής, στηρίζουν τις απόψεις τους σε ομοιότητες στο αρχαιολογικό υλικό ανάμεσα στις δυο περιοχές και στο γεγονός ότι στην Ελλάδα δεν υπάρχουν οι άγριες μορφές των ειδών, δημητριακών και προβάτων, που στήριξαν την καινούρια οικονομία. Με βάση τις θεωρίες που επικεντρώνονται στους ενδογενείς στον οικισμό μετασχηματισμούς, αντιλαμβάνεται κανείς ότι η εμμονή σε εξωτερικά χαρακτηριστικά για την ερμηνεία των αλλαγών δημιουργεί, στην ουσία, ψευδοπροβλήματα. Αν τα αρχαιολογικά ευρήματα δε συνδυαστούν με τις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις που η ανάπτυξή τους οδηγεί στη συγκρότηση της νεολιθικής κοινότητας, παραμένουν χωρίς σημασία για ένα ευρύτερο ερμηνευτικό πλαίσιο.

Την άποψη για την ιθαγένεια της ελληνικής νεολιθι-

κής διατύπωσε πρώτος ο Δ.Ρ. Θεοχάρης[38]. Είναι γεγονός ότι ο Δ.Ρ. Θεοχάρης δε στηρίχθηκε σε κάποια γενικότερη ερμηνευτική προσέγγιση, αλλά προσπάθησε να αποδείξει την άποψή του με βάση τα αρχαιολογικά ευρήματα. Έτσι, αναγνώρισε στην Ελλάδα όλες εκείνες τις προνεολιθικές βαθμίδες που είχαν εντοπιστεί και στη Μέση Ανατολή και αποτέλεσαν το πρελούδιο προς τη νεολιθική οικονομία.

Έχουν, ήδη, αναφερθεί τα αρχαιολογικά ευρήματα που οδηγούν στην πιθανολόγηση της ύπαρξης της μεσολιθικής περιόδου στην Ελλάδα. Ο Θεοχάρης πρωτοστάτησε στη στοιχειοθέτηση της «προκεραμεικής» ή «ακεραμεικής» νεολιθικής. Η φάση αυτή (αρχές της 7ης χιλιετίας) έχει όλα τα χαρακτηριστικά της νεολιθικής (μόνιμη εγκατάσταση, γεωργία, κτηνοτροφία), εκτός από την κεραμεική. Σύμφωνα με το Θεοχάρη εντοπίστηκε σε πέντε θέσεις της Θεσσαλίας: στην Άργισσα από τον Milojcic, στη Σουφλί Μαγούλα, στο Γεντίκι και στο Αχίλλειο της Λάρισας, καθώς επίσης και στο Σέσκλο. Παράλληλα, ταυτίστηκε με αυτή τη φάση το κατώτερο στρώμα της Κνωσού, υπάρχουν κάποιες υποψίες για το σπήλαιο Φράγχθι, ενώ φαίνεται πως και στα Δενδρά της Αργολίδας υπάρχουν ανάλογα στρώματα[39].

Τα χαρακτηριστικά της φάσης εκτός από την απουσία κεραμεικής μπορούν να συνοψιστούν ως εξής: α) όσον αφορά την αρχιτεκτονική υπάρχουν ενδείξεις, από το Σέσκλο και τα Δενδρά, κυρίως, για καλύβες - ορύγματα, χτισμένες από ωμά πλιθιά και πασσάλους, β) με τα παραπάνω αρχιτεκτονικά κατάλοιπα συνδέονται κάποιοι λάκκοι, αμφίβολης χρήσης, γ) στα κινητά ευρήματα συμπεριλαμβάνονται απανθρακωμένα σιτηρά και οστά ζώων, ενώ υπάρχουν ακόμα οστέινα και λίθινα εργαλεία, δ) το διαγνωστικό της προκεραμεικής εύρημα, σύμφωνα με τον Θεοχάρη, είναι τα λίθι-

38. Στην «Αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας» το 1967.

39. Πρωτονοταρίου - Δεϊλάκη, Ε. 1992. «Παρατηρήσεις στην Προκεραμεική», Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία (μνήμη Δ.Ρ. Θεοχάρη). Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα.

να, και σπανιότερα πήλινα, «ενώτια», που αποτελούν σχηματοποίηση της ανθρώπινης μορφής.

Η ύπαρξη της ακεραμεικής στην Ελλάδα έχει αμφισβητηθεί έντονα και προστίθενται συνεχώς άρθρα που υποστηρίζουν τη μια ή την άλλη άποψη[40], ενώ η ολοκλήρωση της έρευνας στο Αχίλλειο έδειξε ότι, όπως προκύπτει από τη δημοσίευση της θέσης από την M. Gimbutas, δεν υπάρχει προκεραμεικό στρώμα στον οικισμό.

4. Η ελληνική νεολιθική:

Η χρονολογική τοποθέτηση της νεολιθικής εποχής βασίζεται κατά κανόνα στις ραδιοχρονολογήσεις και τη διόρθωσή τους με τη βοήθεια της δενδροχρονολόγησης[41]. Έτσι, οι διάφορες φάσεις της μπορούν να τοποθετηθούν, σε ημερολογιακά χρόνια, ως εξής (Andreou, Fotiadis, Kotsakis 1996: 538, table 1):

Αρχαιότερη Νεολιθική	6.700/6.700-5.800/5.600 π.Χ.
Μέση Νεολιθική	5.800/5.600-5.400/5.300 π.Χ.
Νεότερη Νεολιθική	5.400/5.300-3.300/4.500 π.Χ.
Τελική Νεολιθική	4.700/4.500-3.300/3.100 π.Χ.

Η παραδοσιακή αντιμετώπιση της νεολιθικής στην Ελλάδα, συμπεριλαμβανομένου και του Δ.Ρ. Θεοχάρη, ακολουθούσε την ιστορική - πολιτιστική προσέγγιση του Childe, και την κυρίαρχη έννοια του πολιτισμού[42]. Η περιοδολόγησή της γινόταν με βάση τη θεσσαλική προϊστορία, την περιοχή, δηλαδή, όπου αναπτύχθηκαν οι νεολιθικές έρευνες. Έτσι η Μέση Νεολιθική ήταν γνωστή ως «πολιτισμός του Σέσκλου» και η Νεότερη Νεολιθική ως «πολιτισμός του Διμηνίου», ενώ η Αρχαιότερη Νεολιθική θεωρούνταν, σύμφωνα με γερμανική περιοδολόγηση ως προβαθμίδα του Σέ-

40. Σύνοψη των τελευταίων άρθρων υπάρχει στο Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996, σελ. 540, υποσημείωση 8.

41. Βλ. παραπάνω σελ. 29-30.

42. Για την πολιτιστική - ιστορική προσέγγιση βλ. παραπάνω σελ. 15-16.

σκλου και οι υποφάσεις της έπαιρναν ανάλογες ονομασίες (Προσέσκλο, Πρωτοσέσκλο κ.λ.π.). Η ονοματοθεσία αυτή συνηθιζόταν, με απόηχους που διατηρούνται ακόμα και σήμερα, και στη βαλκανική προϊστορία π.χ. ο «πολιτισμός της Vinca» στη Γιουγκοσλαβία και ο «πολιτισμός του Καράνοβο» στη Βουλγαρία, που θεωρείται ότι έχουν ευρύτατες επιρροές και στον ελληνικό βόρειο χώρο.

Η παραπάνω προσέγγιση δεν είναι μόνο τοποκεντρική, αλλά και χρονολογική. Ήταν φυσικό, λοιπόν, να τεθεί υπό αμφισβήτηση και να προταθεί στη θέση της ένας τρόπος προσέγγισης της νεολιθικής που να επικεντρώνεται περισσότερο στην αναζήτηση των στοιχείων εκείνων που περιγράφουν την κοινωνική δομή των νεολιθικών κοινοτήτων. Μέσα σ' αυτά τα πλαίσια ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης πρότεινε (Χουρμουζιάδης 1979) τη μελέτη της νεολιθικής σε τρία επίπεδα: α. την οργάνωση και τη χρήση του χώρου, β. την οικονομία και γ. την ιδεολογία. Η καταγωγή αυτών των απόψεων βρίσκεται στη μαρξιστική ερμηνεία του πολιτισμού και στη θεώρησή του ως σύστημα.

4.1. *Οργάνωση και χρήση του χώρου:*

4.1.1. *Οι τύποι και η θέση των οικισμών:*

Νεολιθικοί οικισμοί έχουν εντοπιστεί σ' ολόκληρη την ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα. Βρίσκονται στις πεδιάδες της Θεσσαλίας και τις Μακεδονίας, σε βραχώδη εξάρματα στα νησιά, στις παρυφές ορεινών όγκων, σε σπήλαια, σε παραλιακές και παραλίμνιες περιοχές. Η γειτνίαση με το νερό (πηγές, θάλασσα, λίμνες) και η θέση σε περιοχές όπου μπορούν να εκμεταλλευτούν το συνδυασμό διαφορετικών τοπικών μικροπεριβαλλόντων αποτελούν τα δυο μόνιμα χαρακτηριστικά όσον αφορά τα κριτήρια της επιλογής της εγκατάστασης των ανθρώπων της νεολιθικής εποχής.

1. Οι τούμπες ή μαγούλες:

Ο πιο συνηθισμένος τύπος προϊστορικού οικισμού για

τις περιοχές της Μακεδονίας και της Θεσσαλίας είναι ο τεχνητός γήλοφος που ονομάζεται αντίστοιχα «τούμπα» και «μαγούλα»[43]. Οι τούμπες ή οι μαγούλες δεν είναι αποκλειστικά νεολιθικές. Σχηματίζονται, μάλιστα, όταν η κατοίκηση συνεχίζεται και σε επόμενες περιόδους, λόγω, ακριβώς, της εμμονής του προϊστορικού ανθρώπου να εγκαθίσταται και να παραμένει σε μια περιοχή. Έτσι συχνά διασώζουν στρώματα και άλλων προϊστορικών, αλλά και ιστορικών περιόδων, ενώ η νεολιθική εποχή αντιπροσωπεύεται στα κατώτερα στρώματά τους.

Έχει υπολογιστεί (Ανδρέου - Κωτσάκης 1987) ότι όταν ένα σπίτι καταστρέφεται ή εγκαταλείπεται, δημιουργείται ια επίχωση από τα πεσμένα οικοδομικά υλικά, τα υπολείμματα τροφής και τα υπολείμματα αντικειμένων, που έχει άχος 30 εκ. περίπου. Πάνω σ' αυτήν την επίχωση ύστερα πό χρόνια, εξαιτίας της εμμονής στην εγκατάσταση που εριγράψαμε παραπάνω, κτίζεται ένα καινούργιο σπίτι ενός λλου προϊστορικού οικισμού, και ούτω καθεξής. Έτσι με ην πάροδο των χιλιετιών η θέση αναπτύσσεται καθ' ύψος αι ο τελευταίος οικισμός οικοδομείται, ουσιαστικά, πάνω ' ένα χαμηλό γήλοφο που είναι, όμως, προϊόν ανθρωπογε-ούς και όχι φυσικής δράσης.

. Οι επίπεδοι οικισμοί:

Εκτός από τις τούμπες ή τις μαγούλες φαίνεται, ίσως άλιστα αποτελεί και τον κανόνα[44], πως υπάρχει ο επίπεος οικισμός, τύπος που έχει εντοπιστεί ευρύτατα στη δυτιή Βαλκανική. Στη Μακεδονία έχουν εντοπιστεί παρόμοιοι ικισμοί στα Βασιλικά της Θεσσαλονίκης, στην Άσσηρο ου Λαγκαδά και στο Μακρύγιαλο της Πιερίας, ενώ στη

43. Συναντάται και στα Βαλκάνια, αλλά και στη Μέση Ανατολή με ο όνομα tell.

44. Οι επίπεδοι οικισμοί είναι δύσκολο να εντοπιστούν αφού δεν είι εύκολα ορατοί και αναγνωρίσιμοι όπως οι τούμπες. Για να εντοπιούν χρειάζεται συστηματική επιφανειακή έρευνα.

νότια Ελλάδα ο οικισμός της Νέας Μάκρης στην Αττική βρισκόταν σε μια επίπεδη γεωλογική «ταράτσα» και ο αντίστοιχος της Παλαιάς Κορίνθου πρέπει να είχε πολύ μεγάλη έκταση και να καταλάμβανε έναν υψηλό επίπεδο αναβαθμό δίπλα στην παραλία (Θεοχάρης 1981: 55).

Στους επίπεδους οικισμούς η νεολιθική κατοίκηση αναπτύσσεται σε έκταση που πολλές φορές προσεγγίζει εκατοντάδες στρέμματα. Αυτό δε σημαίνει απαραίτητα ότι όλη αυτή η έκταση κατοικείται συγχρόνως. Είναι πολύ πιθανό μάλιστα από την εγκατάλειψη ενός σπιτιού ή και ολόκληρου του οικισμού να υπάρχει οριζόντια μετακίνηση των κατοίκων του ή ανάμεσα στα σπίτια ενός οικισμού να υπάρχουν κενοί χώροι που να αντιπροσωπεύουν καλλιεργήσιμες εκτάσεις.

β. Τα σπήλαια:

Σπήλαια χρησιμοποιήθηκαν για περιοδική, αλλά και μόνιμη εγκατάσταση, για κτηνοτροφικές δραστηριότητες, για ταφές και πιθανόν ως αποθηκευτικοί χώροι και στη νεολιθική εποχή (Παπαθανασόπουλος 1996). Η χρήση τους φαίνεται να γενικεύεται από τη βόρεια έως τη νότια Ελλάδα, στη νεότερη και την τελική νεολιθική. Αυτή η έξαρση συνδέεται από πολλούς με την ανάπτυξη της κτηνοτροφίας, των ανταλλαγών και της ναυτιλίας. Ξεχωριστή σημασία έχουν τα σπήλαια της Κρήτης, όπως η Τράπεζα στο οροπέδιο του Λασηθίου και τα Πελεκητά στον Τραόσταλο, μια και προσφέρουν τις περισσότερες ενδείξεις για ολόκληρη τη διάρκεια της νεολιθικής.

Σπήλαια, εντοπίστηκαν και στην ενδοχώρα όπου βρίσκονταν επάνω σε περάσματα χερσαίας επικοινωνίας και έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην κτηνοτροφία, αλλά και στα παράλια όπου υπάρχουν έντονες ενδείξεις για αλιευτικές και ανταλλακτικές δραστηριότητες. Το γνωστό σπήλαιο στο Φράγχθι, στην είσοδο του Αργολικού κόλπου, συνεχίζει να κατοικείται και στη νεολιθική, ενώ ο οικισμός φαίνεται ν' αναπτύσσεται και έξω από αυτό. Στην Αλεπότρυπα του Διρού

στην είσοδο του Μεσσηνιακού κόλπου βρισκόταν ένα άλλο σπήλαιο, στο οποίο εκτός από τα κινητά ευρήματα βρέθηκαν τόσο εστίες και αποθηκευτικοί λάκκοι, όσο και ταφές.

4. Οι λιμναίοι οικισμοί:

Μέχρι πρόσφατα υπήρχε μερική άγνοια για τους παραλίμνιους οικισμούς της προϊστορίας. Κάποιες υπόνοιες δημιουργούνταν από την ύπαρξη ξύλινων πασσάλων στην αποξηραμένη λίμνη Κάρλα στη Θεσσαλία, ενώ μια περίοδος ξηρασίας στη λίμνη της Καστοριάς, στο Δισπηλιό, στα τέλη της δεκαετίας του '60, αποκάλυψε τους ξύλινους πασσάλους του λιμναίου οικισμού που είχε εντοπίσει, ήδη, από το 1932 ο Α. Κεραμόπουλος. Η ανασκαφή, όμως, στο Δισπηλιό, ξαναξεκίνησε το 1992 από το Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης και τον Γ.Χ. Χουρμουζιάδη.

Έχουν εντοπιστεί (Χουρμουζιάδης 1996), λόγω της παρουσίας του νερού και συνακόλουθα υγρασίας, καλά διατηρημένα υπολείμματα των ξύλινων πασσάλων που στήριζαν τις επίσης ξύλινες πλατφόρμες, επάνω στις οποίες εδράζονταν οι καλύβες της Μέσης και της Νεότερης Νεολιθικής. Οι πλατφόρμες και τα σπίτια βρίσκονταν και μέσα στη λίμνη και στην παρόχθια περιοχή της, συνεπώς κάποιες κατοικίες δεν ήταν πάντοτε μέσα στο νερό. Λόγω των αυξομειώσεων της στάθμης της λίμνης οι πλατφόρμες δημιουργούσαν ένα τεχνητό επίπεδο όπου εκεί αναπτύσσονταν οι δραστηριότητες του οικισμού. Οι καλύβες ήταν κατασκευασμένες όπως τα συνηθισμένα νεολιθικά σπίτια της Μακεδονίας με τη χρήση πηλού, αχύρων και καλαμιών για τους τοίχους και τις στέγες, ενώ υπήρχαν επιχρίσματα στους τοίχους και πήλινα δάπεδα με υπόστρωμα από χαλίκια για τη μόνωση από την υγρασία.

Ο εξοπλισμός των οικιών αποτελούνταν: από εργαλεία για την επεξεργασία και την παρασκευή της τροφής –λεπίδες από πυριτόλιθο, λίθινοι μυλόλιθοι και τριπτήρες– και από πλήθος μικρά και μεγάλα αγγεία στα οποία ξεχωρίζουν τα μαγειρικά και αποθηκευτικά σκεύη. Παράλληλα διατρο-

ικά κατάλοιπα και ενδείξεις, με βάση το πλούσιο οστεολογικό υλικό, για μια εντατική ενασχόληση με την κτηνοτροφία, αλλά και την αλιεία προσφέρουν τα δεδομένα για την ανάπλαση της οικονομίας. Ειδώλια, οστέινες φλογέρες και μια μοναδική ξύλινη πινακίδα, χρονολογημένη με φυσικές μεθόδους στο 5.270 π.Χ. περίπου, με χαράγματα που παραπέμπουν σε κάποια σημεία επικοινωνίας, πιθανόν κάποιας πρώιμης μορφής γραφής, σκιαγραφούν το επίπεδο της κοινωνικής οργάνωσης και της ιδεολογίας των κατοίκων της λίμνης.

1.2. *Η αρχιτεκτονική και ο εξοπλισμός των νεολιθικών οικιών*

Όσον αφορά τα υλικά δομής και τον τρόπο οικοδόμησης των νεολιθικών οικιών διακρίνεται μια πολυτυπία. Το γεγονός αυτό δεν οφείλεται ούτε σε πολιτισμικές ιδιορρυθμίες και συνήθειες, ούτε, πολύ περισσότερο, σε διαφορετικές πολιτισμικές ομάδες που με τις μετακινήσεις τους κουβαλούν και διαδίδουν συγκεκριμένους τύπους οικιών ή συγκεκριμένα υλικά. Είναι αποτέλεσμα των διαθέσιμων πρώτων υλών στο άμεσο περιβάλλον του οικισμού, ενώ η διάρθρωση μιας νεολιθικής οικίας καθορίζεται από τα είδη των εργασιών που επιτελούνται σ' αυτήν, αντικατοπτρίζει την οργάνωση και τον καταμερισμό των οικιακών δραστηριοτήτων, εξαρτάται από την ανθρώπινη φυσιολογία, αλλά και από το κλίμα και την τεχνολογία (Wilk 1990: 34).

Η πρωτογενής λειτουργία του σπιτιού είναι η στέγαση, αλλά «...μέσα σ' ένα νεολιθικό κτίσμα, στα υλικά και στον τρόπο της δόμησής του, στην εσωτερική του διάρθρωση, στις διαστάσεις του και στις επισκευές του, τέλος στον τρόπο της χρήσης του και στη θέση που κατέχει μέσα στην ενδοκοινοτική χωροοργάνωση, μπορούμε να παρακολουθήσουμε αντικειμενοποιημένες όλες τις δυνατότητες που παρέχουν στο νεολιθικό παραγωγό οι τεχνολογικές και οικονομικές του δυνατότητες, όπως επίσης και η ατομική του ευφυΐα» (Χουρμουζιάδης 1979: 123).

Η οικία μπορεί, επίσης, να αντικατοπτρίζει τις ψυχολογικές παραμέτρους και τις ιδεολογικές αντιλήψεις των κατοίκων της ή να αποτελεί αντανάκλαση των κοινωνικών σχέσεων και να υποδηλώνει το κοινωνικό status και την κοινωνική διαφοροποίηση ή τη μορφή των συγγενικών σχέσεων. Πάντως για μια σωστή προσέγγιση της νεολιθικής κατοικίας πρέπει, νομίζουμε, να έχει κανείς υπόψη του τη ρήση της Wilk (ό.π.: 35) «ο πολιτισμός δε μορφοποιεί οικίες σύμφωα με έναν αφηρημένο ή άμεσο συρμό. Οι άνθρωποι δίνουν σχήμα στις οικίες». Έτσι, λοιπόν, οι σύγχρονες αρχιτεκτονικές τάσεις και οι αισθητικές αντιλήψεις μπορεί να μην αφορούν καθόλου το νεολιθικό γεωργοκτηνοτρόφο, όπως δεν τον αφορά και η οργάνωση και χρήση του χώρου σύμφωνα με τη σημερινή δυτική εκλογίκευση.

Στη βόρεια Ελλάδα τα σπίτια είναι, κατά κανόνα, κατασκευασμένα από πηλό, άχυρα και λάσπη και στηρίζονται σ' ένα ξύλινο σκελετό ο οποίος δημιουργείται με την έμπηξη πασσάλων, από κορμούς δέντρων που προέρχονταν από τα πυκνά και πολλά δάση των μακεδονικών και θρακιώτικων βουνών, είτε σε μια σκαμμένη τάφρο, είτε απευθείας στο έδαφος. Η ανωδομή του σπιτιού είναι επίσης από πηλό, άχυρα και λάσπη που συμπλέκονται με τους κάθετους ξύλινους πασσάλους και με ανάλογους οριζόντιους σε ξυλοδεσιά, ενώ η στέγη, κατασκευασμένη με τα ίδια υλικά και από καλάμια μπορεί να είναι δίρριχτη ή και τετρακλινής, όπως στο παράδειγμα από τη Νέα Νικομήδεια (Εικ. 1), θέση κοντά στη Βέροια, που χρονολογείται στην αρχαιότερη νεολιθική.

Οι ξύλινοι πάσσαλοι δε διατηρούνται σε ξηρές συνθήκες και εκείνο που αποκαλύπτεται στις ανασκαφές είναι οι πασσαλότρυπες, οι οπές που παραμένουν στο έδαφος, μάρτυρες μετά την καταστροφή των πασσάλων. Σε υγρό περιβάλλον το ξύλο διατηρείται και έτσι στο λιμναίο οικισμό του Δισπηλιού της Καστοριάς βρέθηκαν τμήματα των πασσάλων που στήριζαν τις πλατφόρμες των σπιτιών του λιμναίου οικισμού.

Στη Θεσσαλία, στη νότια Ελλάδα, αλλά και στα νησιά του Αιγαίου στην κατασκευή των σπιτιών χρησιμοποιούνται ευρύτατα ντόπιες πέτρες. Ακολουθείται η εξής διαδικασία: σ' ένα λίθινο κρηπίδωμα χωρίς συνδετικό υλικό, σε μια ή δυο σειρές ξερολιθιά, ύψους 40-60 εκ. εδράζονται σε κανονικές στρώσεις πλιθιά, από πηλό καλουπωμένο σε ξύλινα πλαίσια και στεγνωμένο στον ήλιο, και όχι ψημμένα, τούβλα, ενισχυμένα με πασσάλους και στοιχεία ξυλοδεσιάς. Η επιφάνεια των τοίχων που σχηματίζεται από τους ωμόπλινθους καλύπτεται από πηλοκονίαμα, στη συνέχεια από ένα λεπτότερο στρώμα ασβεστοκονιάματος και τελικά από ένα λευκό ή, μερικές φορές, κόκκινο επίχρισμα που, ίσως, σύμφωνα με ορισμένες ενδείξεις να ήταν και διακοσμημένο. Επιχρίσματα υπάρχουν και στα πασσαλόπηκτα σπίτια που περιγράψαμε παραπάνω (Treuil κ.α. 1996: 139-140). Σπίτια με λίθινο κρηπίδωμα και πλίνθινη ανωδομή υπάρχουν στο Σέσκλο και το Διμήνι, στη Λέρνα της Αργολίδας, στη Νέα Μάκρη της Αττικής, αλλά και στη νεολιθική Κνωσό στην Κρήτη.

Πληροφορίες για την αρχιτεκτονική των νεολιθικών οικιών εκτός από την ανασκαφή των καταλοίπων των σπιτιών, μπορούν να αντληθούν και από τα πήλινα ομοιώματα οικίσκων, προβληματικής χρήσης, που προέρχονται, κυρίως, από τη Θεσσαλία (Πρόδρομος και Μυρρίνη Καρδίτσας, Κραννών, Χαιρώνεια) και τα Βαλκάνια. Σ' αυτά παρατηρούνται ανοίγματα που λειτουργούν ταυτόχρονα σαν πόρτες και παράθυρα, άνοιγμα στη στέγη που απεικονίζει το οπαίο για τη διοχέτευση του καπνού της εστίας, διακρίνονται κατασκευαστικές λεπτομέρειες της στέγης, ενώ η διακόσμησή τους δεν είναι βεβαιωμένο αν αντικατοπτρίζει την πραγματικότητα (Εικ. 2). Τα καλάμια μιας ξύλινης στέγης της αρχαιότερης νεολιθικής διασώθηκαν στο ελώδες περιβάλλον του Προδρόμου Καρδίτσας.

Η πολυτυπία των σπιτιών είναι χαρακτηριστική. Υπάρχουν μονόχωρα, δίχωρα και πολύχωρα τετράπλευρα οικήματα. Από την αρχαιότερη νεολιθική παρατηρούνται μονόχωρα σπίτια ποικίλλων διαστάσεων, από 3.5×4.5μ. στο Σέ-

σκλο, έως 12×12μ. στη Νέα Νικομήδεια. Δίχωρα, αλλά και τρίχωρα σπίτια με δυο και τρία δωμάτια εντοπίζονται ήδη σ' αυτήν την περίοδο στη Νέα Νικομήδεια.

Στη μέση και νεότερη νεολιθική τα πολύχωρα σπίτια γίνονται περισσότερα, αλλά παράλληλα υπάρχουν και μονόχωρα. Παράλληλα αρχίζουν να εμφανίζονται τα πρώτα μεγαροειδή οικήματα, όπως αυτό της μέσης νεολιθικής στο Σέσκλο. Πρόκειται για σπίτια (εικ. 3α) με ορθογώνια μακρόστενη κάτοψη που αποτελούνται από ένα κύριο δωμάτιο, ένα πρόπυλο με παραστάδες όπου βρίσκεται η είσοδος και ένα δωμάτιο στο πίσω μέρος. Στην ίδια περίοδο ανήκουν τα οικήματα με τετράγωνη κάτοψη και εσωτερικές αντηρίδες που σχηματίζουν χρηστικές κόγχες (εικ. 3β) που βρέθηκαν στο Τσαγγλί και το Οτζάκι της Θεσσαλίας. Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το οίκημα 11-12 του μεσονεολιθικού Σέσκλου, η περίφημη «οικία του κεραμέως» του Τσούντα, που είναι ένα δίχωρο οίκημα, στο οποίο η ύπαρξη δυο αντηρίδων πιστοποιεί, σύμφωνα με το Θεοχάρη (Θεοχάρης 1981: 97), την ύπαρξη ενός είδους «παταριού».

Στη νεότερη νεολιθική συναντώνται όλοι οι παραπάνω τύποι σπιτιών με την προσθήκη των πολύχωρων σπιτιών, όπως αυτό που βρέθηκε κάτω από την κεντρική αυλή του μεταγενέστερου μινωϊκού ανακτόρου της Κνωσού και ενός ιδιόρρυθμου δίχωρου τύπου σπιτιού πάλι από την Κρήτη, από τον Μαγκασά.

Ο εσωτερικός εξοπλισμός των νεολιθικών σπιτιών αποτελείται από κινητά ευρήματα και κατασκευές που παραπέμπουν στις διάφορες οικιακές δραστηριότητες. Πήλινες ή λιθοπερίβλητες κτιστές εστίες, αποθηκευτικές θήκες και λάκκοι και τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές εντοπίζονται στις περισσότερες οικίες, όπως υποδεικνύουν τα παραδείγματα από το Διμήνι. Πάγκοι, πλατφόρμες και ράφια, από ξύλο, πέτρα ή πηλό, μπορεί να συμπλήρωναν το μόνιμο εξοπλισμό ενός σπιτιού. Τα δάπεδα ήταν συνήθως από πατημένο χώμα ή πηλό και, μερικές φορές, λιθόστρωτα, ενώ χώροι κατάκλισης δεν μπορεί να ταυτιστούν με σιγουριά.

Ενδείξεις για παρουσία επιπλοσκευής υπάρχουν μόνο έμμεσες, από τα καθιστά νεολιθικά ειδώλια, ίσως γιατί θα ήταν από φθαρτά υλικά, όπως το ξύλο.

Ο κινητός εξοπλισμός των σπιτιών περιλαμβάνει λίθινα και οστέινα εργαλεία που χρησιμοποιούνταν σε διάφορες εργασίες, και πήλινα και άλλα αγγεία[45], για το μαγείρεμα, την προσφορά, την κατανάλωση, αλλά και την αποθήκευση της τροφής. Παράλληλα, εντοπίζονται αντικείμενα που αφορούν άλλες καθημερινές ασχολίες των κατοίκων, όπως τα πήλινα σφοντύλια που υπονοούν υφαντικές δραστηριότητες, οστέινα αγκίστρια για την αλιεία, καθώς επίσης και άμεσα κατάλοιπα της κατανάλωσης της τροφής, απανθρακωμένοι σπόροι και οστά ζώων.

4.1.3. Η ενδοκοινοτική χωροοργάνωση: ενδείξεις για μια πρώιμη πολεοδομική αντίληψη στους νεολιθικούς οικισμούς.

Κατόψεις νεολιθικών οικισμών υπάρχουν πολύ λίγες, μια και η ανασκαφή δεν προχωράει, στις περισσότερες περιπτώσεις, πέρα από την αποκάλυψη μεμονωμένων σπιτιών. Το πρόβλημα παρουσιάζεται οξύτερο στη Μακεδονία και τη Θράκη, καθώς από τη φύση τους τα αρχιτεκτονικά λείψανα, στοιβαχτός πηλός και πασσαλότρυπες ή διακρίνονται με δυσκολία ή δεν προσφέρουν πλήρεις κατόψεις.

Χαρακτηριστική είναι η περιγραφή του Δ.Ρ. Θεοχάρη για τη σχέση σπιτιού και αυλής: «Ουσιώδη ρόλο στη ζωή του νεολιθικού χωρικού σπιτιού παίζει η αυλή. Στο μεγαλύτερο διάστημα του έτους (την παρατεταμένη καλοκαιρία) εκεί δρώνται τα πλείστα. Το σπίτι είναι το καταφύγιο: χώρος για ύπνο και για εξασφάλιση της οικοσκευής και του "Μαξουλιού" των προμηθειών». Στα σύγχρονα φτωχικά καλύβια έξω από τη Λάρισα που σε όλα λίγο διαφέρουν από ένα νεολιθικό σπίτι, οι κύριες εργασίες (μαγείρεμα,

45. Μπορεί να χρησιμοποιούνταν αγγεία και από άλλα, φθαρτά, όμως υλικά, όπως το ξύλο, αλλά και καλάθια που υπολείμματά τους διατηρούνται καμμιά φορά στο αρχαιολογικό υλικό.

φούρνος, πλέξιμο) γίνονται στην αυλή. Ακόμη και ένα - δύο οικιακά ζώα εκεί περιορίζονται, ενώ το χειμώνα μπαίνουν και αυτά μέσα στο σπίτι... Οι καλύβες είναι καλαμένιες στη στέγη, πασσαλόπηκτες στη δομή των τοίχων (σπάνια πλινθόκτιστες) και ανακατωμένες με πηλό. Υλικά εύφλεκτα που δεν επιτρέπουν άναμμα φωτιάς μέσα στο σπίτι. Έτσι ο φούρνος είναι πάντα έξω από το σπίτι. Μέσα, ένα μαγκάλι (πύραυνον)...[46].

Από την αρχαιότερη νεολιθική η πληρέστερη κάτοψη προέρχεται από δυο υποφάσεις της μακεδονικής Νέας Νικομήδειας. Δεν έχουν ανασκαφεί, βέβαια, όλα τα σπίτια του οικισμού, είναι, όμως, αρκετά για να αντιληφθεί κανείς πως οργανωνόταν ο χώρος. Πρόκειται για ανεξάρτητες, όχι, όμως, μακριά η μια με την άλλη, οικίες, σε αντίθεση με τους συγκεντρικούς οικισμούς της Ανατολής, όπου τα σπίτια είναι κολλημένα μεταξύ τους και ενώνονται με μεσοτοιχίες. Δεν υπάρχουν ενδείξεις για τη χρήση των κενών, ανάμεσα στα σπίτια, χώρων.

1. Σέσκλο: Το Σέσκλο κατοικείται από την προκεραμεική και την αρχαιότερη νεολιθική, η πιο γνωστή φάση είναι η μέση νεολιθική, ενώ η κατοίκηση διακόπτεται με μια καταστροφή στο τέλος της, επαναρχίζει κάποια στιγμή στη νεότερη νεολιθική και κατόπιν στη Μέση Εποχή του Χαλκού. Ενδείξεις για την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού υπάρχουν 130μ. νοτιοανατολικά του νεολιθικού οικισμού.

Στο Σέσκλο της Μέσης Νεολιθικής εντοπίστηκαν οι πρώτες ενδείξεις για μια πιο συστηματική, αν και καθαρά πρώιμη πολεοδομική οργάνωση. Ο ανασκαφέας του, Δ.Ρ. Θεοχάρης, διέκρινε δυο περιοχές το Σέσκλο Α, την ακρόπολη στο λόφο Καστράκι που είχε πρώτος ανασκάψει ο Τσούντας, και το Σέσκλο Β, συγκρότημα δωματίων ενός εκτεταμένου οικισμού έξω από την ακρόπολη, όπου επικέ-

46. Το κείμενο βρέθηκε στα χαρτιά του Θεοχάρη και δημοσιεύθηκε μετά το θάνατό του στο περιοδικό «Ανθρωπολογικά» 1, Βόλος - Θεσσαλονίκη 1980, σελ. 12.

τέρωσε μέρος των ερευνών του. Παρότι ο ίδιος ο Θεοχάρης χρησιμοποιούσε τον όρο «πόλις» για το Σέσκλο Β και «ακρόπολις» για το Σέσκλο Α, είναι σαφές ότι δεν απέδιδε κάποιο κοινωνιολογικό περιεχόμενο στους δυο όρους, ούτε τους παραλλήλιζε με αντίστοιχα ιστορικά πρότυπα.

Στο Σέσκλο Α (εικ. 3α) αναγνωρίστηκαν τέσσερις φάσεις της μέσης νεολιθικής (ΜΝ Ι, ΙΙ, ΙΙΙΑ και ΙΙΙΒ). Η πλειοψηφία των σήμερα ορατών αρχιτεκτονικών καταλοίπων ανήκουν στην τελευταία φάση (Andreou, Fotiadis, Kotsakis 1996: 541). Όλα ανήκουν σε ανεξάρτητα σπίτια. Η πολυτυπία των νεολιθικών οικιών εκφράζεται με τον καλύτερο τρόπο στο Καστράκι. Εκτός από τα μονόχωρα σπίτια, υπάρχει το «μέγαρο»[47] και η δίχωρη «οικία του κεραμέα». Σύμφωνα με τον ανασκαφέα (Θεοχάρης 1981: 94) μπροστά στο «μέγαρο» εντοπίστηκε πλακοστρωμένη αυλή, ενώ στενά δρομάκια δημιουργούσαν σε κάποια σημεία «πλατείες». Ένας ανάλογος συσχετισμός οικιών γύρω από έναν ανοιχτό χώρο, πιθανόν μιας «πλατείας», φαίνεται πως υπάρχει στη βόρεια πλευρά του λόφου (οικίες 37, 38, 47, 50, εικ. 3βΑ).

Το νέο αξιοσημείωτο δεδομένο που πρωτοεμφανίζεται στο Σέσκλο είναι η ύπαρξη συστήματος περιβόλων. Έχουν εντοπιστεί δυο εσωτερικοί περίβολοι στον έναν από τους οποίους φαίνεται πως ακουμπάει το πίσω μέρος του «μεγάρου» και δυο εξωτερικοί που πιθανόν περικλείουν τα υπόλοιπα σπίτια. Ο ρόλος των περιβόλων αυτών είναι αμφισβητούμενος, ο ίδιος ο Θεοχάρης δεν τους θεωρεί «τείχη άξια του ονόματος, αφού το πάχος τους σπάνια ξεπερνά το ένα μέτρο» (ό.π.: 95).

Τα σπίτια στο Σέσκλο Β είναι διατεταγμένα διαφορετικά από την «ακρόπολη». Είναι ενωμένα σε συγκροτήματα και μοιράζονται τοίχους, αλλά, όπως φαίνεται και κατασκευές.

47. Ο ίδιος ο Θεοχάρης το ονομάζει «μέγαρο» σε εισαγωγικά (Θεοχάρης 1981: 94) μη θέλοντας, προφανώς, να το συσχετίσει με τα μεταγενέστερα μέγαρα μιας πολυπλοκότερης κοινωνίας που αναπτύσσεται στην ύστερη προϊστορία.

Οι διαφορές μεταξύ Σέσκλου Α και Σέσκλου Β επικεντρώνονται κυρίως στην παρουσία του «μεγάρου» και των περιβόλων στο Σέσκλο Α και φυσικά στον εκτεταμένο χαρακτήρα του Σέσκλου Β. Όσον αφορά αυτή τη μεγάλη έκταση του Σέσκλου Β, σύμφωνα με υπολογισμούς του Θεοχάρη, αν ο οικισμός απλωνόταν ομοιόμορφα στο χώρο, θα πρέπει να παραπέμπει σε πεντακόσια με οχτακόσια σπίτια, σε αντίθεση με τα τριάντα έως πενήντα του Σέσκλου Α (ό.π.: 90, 94). Στα κινητά ευρήματα εντοπίζεται διαφοροποίηση στη γραπτή κεραμεική, η οποία εμφανίζεται με μεγαλύτερα ποσοστά στο Σέσκλο Α (Κωτσάκης 1983). Οι δυο περιοχές καταστρέφονται ταυτόχρονα στο τέλος της ΜΝ ΙΙΙΒ.

Παρόλες τις παραπάνω διαφορές και την πίστη του Θεοχάρη για την παρουσία ενός μοναδικού οικιστικού φαινομένου στο μεσονεολιθικό Σέσκλο, δεν στοιχειοθετείται η ύπαρξη μιας διαστρωματωμένης κοινωνίας ή εξουσίας. Πρόκειται για διαφορές μεγέθους και όχι ουσίας που μπορεί να οφείλονται, όσον αφορά την κεραμεική και στη διαφορετική διαθεσιμότητα πρώτων υλών (Andreou, Fotiadis, Kotsakis 1996: 542). Όσον αφορά την έκταση του Σέσκλου Β οφείλεται μάλλον σε χωρική και χρονική ασυνέχεια[48] και όχι στο μεγάλο αριθμό κατοίκων.

2. Διμήνι: Ο λόφος στο Διμήνι πρωτοκατοικήθηκε στη νεότερη νεολιθική και ανασκάφηκε ήδη στις αρχές του αιώνα από τους Β. Στάη και Χ. Τσούντα. Ο τελευταίος δημοσίευσε το 1908 τα συμπεράσματά του για το Σέσκλο και το Διμήνι (Τσούντας 1908). Η επανεξέτασή του από τον Γ.Χ. Χουρμουζιάδη υπήρξε καθοριστική για την ερμηνεία της θέσης και την προσέγγιση του νεολιθικού πολιτισμού στην Ελλάδα (Χουρμουζιάδης 1979). Σήμερα το Διμήνι απέχει 3 χλμ. από τη θάλασσα, στη διάρκεια της νεολιθικής, όμως, πρέπει να ήταν κοντά της. Τα αρχιτεκτονικά λείψανα της νεότερης νεολιθικής εκτείνονται πάνω στο λόφο, αν

48. Παρόμοια με αυτή που περιγράφουμε για τους επίπεδους οικισμούς στις σελ. 64-65.

και ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης θεωρεί την ύπαρξη καταλοίπων και πέρα από το λόφο μέχρι το σημερινό χωριό, σε μια έκταση περίπου 30 στρεμμάτων που οδηγεί σε υπολογισμούς για έναν πληθυσμό 200 ή 300 κατοίκων.

Το κύριο χαρακτηριστικό της χωροοργάνωσης στον οικισμό του Διμηνιού είναι η παρουσία περιβόλων και η διάταξη των σπιτιών σε σχέση με αυτούς (εικ. 4). Πρόκειται για έξι ανά ζεύγη διατεταγμένες, ομόκεντρες, λιθόχτιστες μάντρες, ανάμεσα στις οποίες είναι τοποθετημένες οι νεολιθικές κατοικίες και αναπτύσσονται οι οικοτεχνικές δραστηριότητες[49] του οικισμού σε εργαστηριακούς και αποθηκευτικούς χώρους. Στην κορυφή του λόφου ένα ζεύγος περιβόλων περικλείει την αποκαλούμενη «κεντρική αυλή» που περιλαμβάνει έναν αριθμό κτισμάτων και έναν κενό χώρο στο κέντρο, που θα μπορούσε να επιτελεί τη λειτουργία μιας «πλατείας».

Οι περισσότερες οικίες ήταν εξοπλισμένες με αποθηκευτικές και τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές, όπως στην οικία Ν στη Θο.Δ.α όπου εντοπίστηκαν 4 τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές και δυο αποθηκευτικές θήκες παρόλο που ίσως να μη χρησιμοποιούνταν ταυτόχρονα. Διαπιστώθηκε, παράλληλα, η παρουσία βοηθητικών παράπλευρων κτισμάτων και κοινόχρηστων χώρων και αυλών. Η «κεντρική αυλή», επανεξετάστηκε από τον Γ.Χ. Χουρμουζιάδη υπό το πρίσμα της συνολικής θεώρησης της κοινωνικής δομής και του τρόπου παραγωγής της νεολιθικής εποχής, παράλληλα με πιο επισταμένες στρωματογραφικές παρατηρήσεις. Το συμπέρασμα ήταν ότι κατά τη διάρκεια της νεότερης νεολιθικής στη θέση του «μεγάρου» υπήρχε ένα μονόχωρο σπίτι, ενώ η ύπαρξη και άλλων σπιτιών προσέδιδαν κοινοτικό χαρακτήρα στην «κεντρική αυλή». Το παραπάνω μονόχωρο νεολιθικό σπίτι αναπτύχθηκε σε «μεγαροειδές» κατά τη διάρκεια της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού,

49. Ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης διακρίνει 4 θέσεις οικοτεχνικής δραστηριότητας, Θο. Δ. στην κάτοψη.

όταν ο υπόλοιπος οικισμός, εκτός από την «κεντρική αυλή» εγκαταλείπεται.

Από τα υπόλοιπα αρχιτεκτονικά λείψανα, αξιοσημείωτη είναι η εύρεση ενός «κεραμεικού εργαστηρίου» στα νότια του οικισμού, το οποίο σύμφωνα με τον ανασκαφέα, τροφοδοτούσε ολόκληρο τον οικισμό με μια συγκεκριμένη κατηγορία εγχάρακτης κεραμεικής.

Μέσα στα σπίτια, κοντά στις εστίες και μέσα σε αγγεία βρέθηκαν οκτώ ταφές βρεφών. Ειδώλια προέρχονται από όλες τις περιοχές του οικισμού, παρόμοια είναι η κατανομή των αντικειμένων από το όστρεο Spondylus gaederopus, που η παρουσία του παραπέμπει συνήθως στην ύπαρξη ανταλλακτικών δικτύων, ενώ δαχτυλίδια προέρχονται, κυρίως, από την οικία Ν.

Μετά τη νεότερη νεολιθική και τη μεγαροειδή οικία της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, το Διμήνι επανακατοικείται κατά τη Μέση Εποχή του Χαλκού. Πρόκειται για έναν οικισμό που φαίνεται πως περιβάλλεται από έναν πλίνθινο περίβολο και για λίγους κιβωτιόσχημους τάφους (Andreou, Fotiadis and Kotsakis 1996: 545). Η σημαντικότερη, όμως επανεγκατάσταση στη θέση είναι αυτή της μυκηναϊκής εποχής. Στα ΝΑ του νεολιθικού λόφου προς τη θάλασσα σε έκταση μεγαλύτερη των 100 στρεμμάτων αποκαλύφθηκαν λείψανα μυκηναϊκού οικισμού πυο αναπτύσσονται δεξιά και αριστερά ενός δρόμου. Το κέντρο του οικισμού βρισκόταν πάνω στο νεολιθικό λόφο, όπου σώζονται τα θεμέλια ενός μεγάλου μυκηναϊκού μεγάρου στη ΝΔ άκρη της κεντρικής αυλής. Με τον οικισμό και το μέγαρο πρέπει να συσχετίζονται και οι δυο θολωτοί μυκηναϊκοί τάφοι, ο ένας από τους οποίους «έκοψε» το νεολιθικό λόφο στα ΒΔ του[50].

50. Βλ. Β. Αδρύμη - Σισμάνη «Η μυκηναϊκή πόλη στο Διμήνι: Νεότερα δεδομένα για την Ιωλκό» στο Ι. Κόλλιου, Νεότερα δεδομένα των ερευνών για την αρχαία Ιωλκό. Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης 12 Μαΐου 1993. Βόλος 1994.

Οι νεολιθικοί περίβολοι:

Η ερμηνεία των νεολιθικών περιβόλων του Σέσκλου και του Διμηνίου αποτέλεσε το αντικείμενο πολλών συζητήσεων. Η άποψη του πρώτου ανασκαφέα τους, του Τσούντα, ήταν ότι επρόκειτο για οχυρωματικά τείχη τα οποία περιέκλειαν τις αντίστοιχες «ακροπόλεις». Ο Δ.Ρ. Θεοχάρης αμφιταλαντεύτηκε, όσον αφορά ο Σέσκλο, ανάμεσα στην οχυρωματική και την αναλημματική τους χρήση. Οι αμφιβολίες του στηρίζονται στα μορφολογικά τους χαρακτηριστικά, στο μικρό ύψος και πάχος τους. Παράλληλα, όμως, παραθέτει δεδομένα από οχυρωματικές τάφρους της Μέσης Νεολιθικής από τη Σουφλί Μαγούλα στη Λάρισα και τα Σέρβια στη Δυτική Μακεδονία[51] (Θεοχάρης 1981: 96). Οι απόψεις αυτές διατυπώνονται ακόμα και σήμερα (Ασλάνης 1990) με βάση παράλληλα από τη χαλκολιθική Βουλγαρία και Ρουμανία.

Μελετώντας τους περιβόλους του Διμηνίου, ο Γ.Χ. Χουρμουζιάδης απέρριψε τον οχυρωματικό τους χαρακτήρα με βάση, όπως αναφέραμε παραπάνω, κριτήρια που αφορούν τόσο τη νεολιθική κοινωνική οργάνωση, όσο και αρχαιολογικές παρατηρήσεις. Οι περίβολοι δεν ήταν συμπαγείς, αλλά υπήρχαν δίοδοι που οδηγούσαν από το πρώτο εξωτερικό ζεύγος προς την κεντρική αυλή στον άξονα ΒΔ προς ΒΑ. Όταν στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού διαμορφώθηκε εκεί το μέγαρο, οι δίοδοι σφραγίστηκαν. Επιπρόσθετα, τα σπίτια ακουμπούσαν στους περιβόλους και τμήμα του περιβόλου λειτουργούσε ως τοίχος των σπιτιών. Έτσι οι περίβολοι στο Διμήνι αποτελούν την εφαρμογή μιας «πρώιμης πολεοδομικής αντίληψης» (Χουρμουζιάδης 1997) που αφορά την οργάνωση του οικισμού σε χώρους οικοτεχνικής δραστηριότητας και όχι την απόδειξη για την ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

51. Υπόνοιες για ύπαρξη τείχους αναφέρει ο Θεοχάρης για την αρχή Νεότερης Νεολιθικής στο Σάλιαγκο της Αντιπάρου.

3. Δεδομένα για τη χωροοργάνωση από άλλους οικισμούς:

Τα δεδομένα από τους υπόλοιπους οικισμούς είναι αποσπασματικά και έτσι δεν οδηγούν σε οριστικά συμπεράσματα, παρά μόνο σε ενδείξεις.

Εκτός από την οικιστική οργάνωση της Κνωσού με τα πολύχωρα σπίτια, και τις κατοικίες από το Τσαγγλί και το Οτζάκι (εικ. 3β) στοιχεία παρέχονται από κατόψεις οικιών και από τους εξής οικισμούς:

α) από τα Πευκάκια του Βόλου, όπου σπίτια της Τελικής Νεολιθικής οργανώνονται σε παράλληλες σειρές που χωρίζονται από στενά δρομάκια. Μέσα στα δωμάτια υπήρχαν πήλινα δάπεδα με πάγκους, τροφοπαρασκευαστικές και αποθηκευτικές κατασκευές, ενώ μια ταφή κτερισμένη με δυο λεπίδες οψιανού βρέθηκε κάτω από ένα δάπεδο.

β) από το Αχίλλειο των Φαρσάλων υπάρχουν στη φάση IV της προχωρημένης Μέσης Νεολιθικής δίχωρα σπίτια που έχουν αναγνωριστεί ως «ιερά» από την ανασκαφέα τους (Gimbutas 1989), αλλά και μια βαθιά τάφρος που όριζε την κεντρική αυλή της θέσης. Τα σπίτια του οικισμού ήταν μακριά το ένα από το άλλο και φαίνεται ότι οι κενοί μεταξύ τους χώροι χρησιμοποιούνταν για δραστηριότητες των κατοίκων, όπως η τροφοπαρασκευή και η αποθήκευση.

γ) μια παρέκκλιση από την εικόνα των τυπικών νεολιθικών οικιών προσφέρει ο οικισμός της Μάκρης στον Έβρο (Ευστρατίου - Καλλιντζή 1994), όπου σ' έναν οικισμό από πασσαλόπηκτα σπίτια και καλά διατηρημένα πήλινα δάπεδα εντοπίστηκε και ένας κεντρικός αποθηκευτικός χώρος με πήλινες θήκες και αγγεία.

4.2. Η νεολιθική οικονομία:

Η ενασχόληση με τη γεωργοκτηνοτροφία είναι το κύριο χαρακτηριστικό της νεολιθικής οικονομίας. Τα δημητριακά (σιτάρι, κριθάρι, σίκαλη, βρώμη κ.λ.π.) και τα όσπρια αποτελούν τη βάση των καλλιεργειών, ενώ τα αιγοπρόβατα, τα βοοειδή και οι χοίροι τη βάση της κτηνοτροφίας. Στην καθημερινή διαβίωση συμπληρωματικό ρόλο ε-

πτελούν η τροφοσυλλογή, η αλιεία –στους παραλίμνιους και στους παραθαλάσσιους οικισμούς– και το κυνήγι.

Η μελέτη της οικονομίας ολοκληρώνεται με την αποκατάσταση της αλυσίδας παραγωγής των κυριότερων χρηστικών αντικειμένων της νεολιθικής, όπως είναι η κεραμεική και τα λίθινα και οστέινα εργαλεία. Η αλυσίδα παραγωγής των παραπάνω αντικειμένων περιλαμβάνει την εύρεση και αρχική επεξεργασία της πρώτης ύλης τους, τη μεταφορά της στη νεολιθική κοινότητα, την παραγωγή των αντικειμένων, που βασίζεται στην κατάκτηση μιας συγκεκριμένης τεχνολογικής γνώσης, και την τελική κατανομή τους στην κοινότητα. Η κατανομή αυτή μπορεί να προσεγγιστεί ανασκαφικά και αντικατοπτρίζει πιθανές ανισότητες στην πρόσβαση των κατοίκων μιας προϊστορικής κοινότητας είτε στην πρώτη ύλη, είτε στο τελικό προϊόν.

Η περιγραφή της νεολιθικής οικονομίας δεν εξαντλείται με την περιγραφή του τι παρήγε ο άνθρωπος και πως το παρήγε. Αποκτάει ουσιαστικό περιεχόμενο μόνο μέσα από τον προσδιορισμό και ενός τρίτου παράγοντα, του καθοριστικότερου, ίσως, για οποιαδήποτε οικονομία, του για ποιον παρήγε το προϊόν του. Συνεπώς, η απλή αναφορά στο τι έτρωγε ο νεολιθικός άνθρωπος και στο πώς προετοίμαζε και επεξεργαζόταν την τροφή του ή κατασκεύαζε τα εργαλεία του, προσφέρει εγκυκλοπαιδικές γνώσεις, αλλά δε βοηθάει στην ερμηνεία της κοινωνικής δομής του προϊστορικού σχηματισμού.

Στα πλαίσια αυτά έχει γίνει η προσπάθεια να προσεγγιστεί ο νεολιθικός τρόπος παραγωγής (Χουρμουζιάδης 1980). Έτσι προσδιορίστηκαν οι παραγωγικές δυνάμεις –το τί παρήγε ο νεολιθικός άνθρωπος και πώς το παρήγε– που είχε στη διάθεσή της η νεολιθική κοινότητα και καθορίστηκαν οι παραγωγικές σχέσεις όπως προέκυπταν μέσα από τη χρησιμοποίηση των συγκεκριμένων παραγωγικών δυνάμεων[52]. Το πλεονέκτημα αυτής της προσέγγισης είναι,

52. Η προσέγγιση αυτή της νεολιθικής οικονομίας, όπως φαίνεται

εκτός από το γεγονός της αναζήτησης της ουσίας των πραγμάτων, ότι η ανασύνθεση των κοινωνικοοικονομικών δεδομένων ανάπτυξης της νεολιθικής κοινότητας, βασίζεται σε μια «ολιστική» ανάλυσή της. Σε μια ανάλυση, δηλαδή, που λαμβάνει υπόψη της τα στοιχεία που προέρχονται και από τις τρεις περιοχές –χωροοργάνωση, οικονομία και ιδεολογία– στις οποίες εκδηλώνεται ο νεολιθικός πολιτισμός.

Τα χαρακτηριστικά του νεολιθικού τρόπου παραγωγής μπορεί να συνοψιστούν ως εξής:

1. Γεωργοκτηνοτροφία και καρποσυλλογή:

Στο επίπεδο της γεωργοκτηνοτροφίας δε φαίνεται να υπάρχει ατομική ιδιοκτησία της γης, ενώ η ενασχόληση μαζί της βασίζεται στην κοινότητα. Κοινωνικό υπερπροϊόν, πλεόνασμα δηλαδή, εμφανίζεται από την αρχαιότερη νεολιθική, αλλά δε διαδραματίζει τον κοινωνικοοικονομικό ρόλο της Εποχής του Χαλκού. Στην αρχή πρόκειται για ένα «φυσικό» πλεόνασμα, προέρχεται με άλλα λόγια αβίαστα μέσα από τη γεωργική απόδοση, χωρίς να το επιδιώκει συνειδητά η κοινότητα. Στη νεότερη νεολιθική, όταν η παραγωγή του εντάσσεται στα παραγωγικά προγράμματα της κοινότητας, διαμοιράζεται, όπως προκύπτει από τα αρχαιολογικά δεδομένα, (Τουλούμης 1994), με την ίδια λογική που διαμοιραζόταν και το «φυσικό» πλεόνασμα, ανάλογα με τον αριθμό των μελών κάθε νεολιθικής κοινωνικής ομάδας («οικογένειας»)[53].

Είναι πολύ δύσκολο να ταυτιστούν τα χωράφια ενός νεολιθικού οικισμού. Έτσι γίνονται διάφορες εικασίες για το πού μπορούσαν να βρίσκονται. Όταν ο χώρος εγκατοίκησης είναι περιορισμένος, όπως υποδεικνύει μια τούμπα για

και από τη χρήση των όρων τρόπος παραγωγής, παραγωγικές δυνάμεις και παραγωγικές σχέσεις, έχει μαρξιστική καταγωγή.

53. Ο Χουρμουζιάδης (1980: 121), ονομάζει αυτή τη λογική «κλασματική λογική».

παράδειγμα, είναι φυσικό να υποθέσει κανείς πως τα χωράφια της κοινότητας ήταν συγκεντρωμένα σε κάποια περιοχή έξω από τον οικισμό. Για τους επίπεδους, όμως, οικισμούς, διατυπώνονται υπόνοιες ότι τα χωράφια θα μπορούσε κάλλιστα να βρίσκονται μέσα στους οικισμούς, δίπλα στα σπίτια, όπου θα ασκούνταν μια μορφή «κηποκαλλιέργειας».

Τα νεολιθικά κοπάδια πρέπει να ήταν μικρά και να αποτελούνταν από οικόσιτα και οικοδίαιτα ζώα που φυλάγονταν κοντά στον οικισμό, σε σταύλους ή στο ύπαιθρο. Την ευθύνη για τη βοσκή τους μπορεί να την είχε ολόκληρη η κοινότητα, μοντέλο που ίσχυε στην Ελλάδα μέχρι πριν την εκβιομηχάνισή της. Η εποχιακή μετακίνηση των ζώων, από τα πεδινά στα ορεινά, ανιχνεύεται δύσκολα σ' αυτήν την εποχή. Πάντως η απουσία πλήρους εξειδίκευσης στη νεολιθική κοινότητα παραπέμπει περισσότερο προς την κατεύθυνση της μη ύπαρξης ειδικευμένων κτηνοτρόφων. Οι πρώτες θεωρητικές ενδείξεις για παρουσία κτηνοτρόφων, με βάση, κυρίως, τη μεγαλύτερη χρήση των σπηλαίων (Jacobsen 1984) εμφανίζονται προς το τέλος της νεολιθικής.

Άμεσες και έμμεσες ενδείξεις για τα διατροφικά νεολιθικά προϊόντα –είτε προέρχονται από τη γεωργοκτηνοτροφία, είτε από την καρποσυλλογή– υπάρχουν πολλές: απανθρακωμένοι σπόροι και καρποί που συλλέγονται με το νεροκόσκινο[54], μυλόλιθοι και τριπτήρες που χρησίμευαν στο άλεσμα του σιταριού, πήλινα σκεύη για τη μεταφορά, κατανάλωση και αποθήκευση της τροφής, φούρνοι και εστίες για το ψήσιμο της τροφής. Τα οστά των ζώων που καταναλώνονταν, αλλά και ειδώλια ζώων αποτελούν τα κυριότερα στοιχεία για τα ζώα που εκτρέφονταν.

54. Το νεροκόσκινο είναι μια απλή συσκευή που για να λειτουργήσει χρειάζεται ένα ειδικά διαμορφωμένο βαρέλι, ένα κόσκινο και φυσικά νερό. Εκεί κοσκινίζεται με τη βοήθεια του νερού χώμα που προέρχεται από ανασκαφή, με αποτέλεσμα να αποχωρίζονται από το χώμα οι σπόροι και οι καρποί με τη μέθοδο της επίπλευσης.

2. Κυνήγι και αλιεία:

Το κυνήγι και η αλιεία λειτουργούν συμπληρωματικά στην, κατά βάση, γεωργοκτηνοτροφική νεολιθική οικονομία. Η παρουσία τους συνάγεται τόσο από την εύρεση οστών αγρίων ζώων, ελαφοειδών κυρίως, αλλά και πουλιών, από οστά ψαριών και όστρακα από μαλάκια, όσο και από ενδείξεις για κυνηγετικά και αλιευτικά εργαλεία: αιχμές βελών από πυριτόλιθο και οψιανό, οστέινα αγκίστρια, λίθινες αιχμές από καμάκια και αλιευτικά βάρη.

2. Η αλυσίδα παραγωγής και η τεχνολογία των κυριότερων νεολιθικών αντικειμένων.

3.1. Η κεραμεική[55]:

Τα νεολιθικά αγγεία κατασκευάζονται από το αργιλώδες χώμα που βρίσκεται ελεύθερο στη φύση, συνήθως σε περιοχές κοντά στους οικισμούς. Κύριο συστατικό του είναι η άργιλος που έχει την ιδιότητα όταν είναι υγρή να μετατρέπεται σε εύπλαστη μάζα και να παίρνει το επιθυμητό σχήμα και όταν μπει στη φωτιά να σκληρύνεται. Το πρώτο στάδιο, λοιπόν, για την παραγωγή της κεραμεικής ήταν η επιλογή του κατάλληλου πηλού. Σε ολόκληρη τη Μεσόγειο υπάρχουν κοιτάσματα πηλού κατάλληλα για την παραγωγή κεραμεικής, σε τέτοια ποικιλία σύνθεσης και ιδιοτήτων που έχει διατυπωθεί η άποψη ότι δεν υπάρχουν έστω δύο είδη αργίλου με την ίδια συμπεριφορά (Betancourt 1985: 53). Αυτό είναι πολύ σημαντικό γιατί με τη διερεύνηση των πηγών του πηλού μπορεί να ταυτιστεί η περιοχή

55. Για περισσότερες πληροφορίςε για την κεραμεική τεχνολογία βλ. Κ. Κωτσάκης, «Κεραμεική Τεχνολογία» σσ. 107-111 στον κατάλογο της έκθεσης του Μουσείου Κυκλαδικής Τέχνης, «Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα», Αθήνα 1996. Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή. Βλ. επίσης την έκδοση του ΕΟΜΜΕΧ, Μάνου Δάνου «Η τεχνική της κεραμεικής», Αθήνα 1982.

απ' όπου προέρχεται ο πηλός, συνεπώς να προσεγγίσει κανείς οικονομικές παραμέτρους, όπως οι ανταλλαγές.

Στο δεύτερο στάδιο ο πηλός (αργιλώδες χώμα) καθαριζόταν από ανεπιθύμητες ύλες και εμπλουτιζόταν με νερό, μέχρις ότου αποκτήσει την ανάλογη πλαστικότητα. Κατόπιν στην πλαστική μάζα προστίθονταν συχνά και ξένες ύλες, οι λεγόμενες αντιπλαστικές, που της προσέδιδαν ειδικές ιδιότητες, χρήσιμες στο πλάσιμο, στο ψήσιμο, αλλά και στην ανθεκτικότητα του αγγείου. Στην προϊστορική κεραμεική συνηθέστερες προσμείξεις στον πηλό αποτελούν τα χαλίκια (μίκα), ενώ δε λείπουν και οι περιπτώσεις πρόσθεσης αχύρων, κοπανισμένης κεραμεικής κ.λ.π. Το τελικό τρίτο στάδιο της κατασκευής ενός αγγείου περιλαμβάνει το πλάσιμό του, το στέγνωμά του στον ήλιο και το ψήσιμό του.

Τα νεολιθικά αγγεία είναι χειροποίητα, ο κεραμεικός τροχός εμφανίζεται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, και υπάρχουν πολλοί τρόποι κατασκευής τους. Ένας απ' αυτούς είναι η κατασκευή με «κουλούρες» ή πλάκες πηλού που προστίθενται η μια πάνω στην άλλη και έτσι «χτίζεται» καθ' ύψος το αγγείο. Οι λαβές παρόμοιων αγγείων πλάθονται ξεχωριστά και προστίθενται εκ των υστέρων στο σώμα τους. Στο σημείο όπου ενώνονται οι κουλούρες χρησιμοποιείται εσωτερικά και εξωτερικά πηλός για την καλύτερη συναρμογή και ομοιομορφία τους και κατόπιν όλη η επιφάνεια εξομαλύνεται με τη βοήθεια νερού, επιχρίεται με λεπτή στρώση αραιωμένου και υδαρούς πηλού και τελικά στιλβώνεται με κάποιο μαλακό εργαλείο (όστρεο, όστρακο, μικρή πέτρα), το στιλβωτήρα. Ύστερα το αγγείο είναι έτοιμο να ψηθεί. Έτσι δημιουργούνται τα στιλβωμένα αγγεία.

Αυτήν την εποχή, αγγεία κατασκευάζονται και με το πλάσιμο, το «χτίσιμο» καθ' ύψος, ενός όγκου πηλού ή με τη χρησιμοποίηση μιας μήτρας που έχει σχήμα το συγκεκριμένο προς κατασκευή αγγείο, αλλά ανάστροφα.

Τα αγγεία φαίνεται πως ψήνονται σε ανοιχτές εστίες ή λάκκους, γεγονός που τα καθιστά όχι πολύ ανθεκτικά, αλ-

λά κατάλληλα για πολλές χρήσεις. Στις εστίες και τους λάκκους τα στεγνωμένα στον ήλιο αγγεία μπαίνουν κάτω και η καύσιμη ύλη (κλαδιά, χόρτα κ.λ.π.) από επάνω, ενώ, πολλές φορές, απομονώνονται μεταξύ τους με όστρακα που σκεπάζουν τα αγγεία. Δεν αποκλείεται, πάντως, η χρήση μικρών φούρνων όπως έδειξαν μελέτες πειραματικής αρχαιολογίας[56]. Ο μόνος νεολιθικός κεραμεικός κλίβανος προέρχεται από τις παλιές ανασκαφές της Ολύνθου και αμφισβητείται έντονα (Κωτσάκης 1983: 136-7). Το «κεραμεικό εργαστήριο» από το Διμήνι (Χουρμουζιάδης 1979: 156) δίνει πληροφορίες για το πού ψήνονταν τα αγγεία. Πρόκειται για ένα λάκκο με διάμετρο 1.15μ. και βάθος 0.20μ. που περιβάλλεται από πήλινο περιχείλωμα ύψους 0.30μ.

Οι θερμοκρασίες που αναπτύσσονται στις ανοιχτές πυρές δε φαίνεται να είναι ιδιαίτερα υψηλές, ενώ πολύ σπάνια θα έφταναν τους 800-900 βαθμούς Κελσίου. Οι πετρογραφικές αναλύσεις, με βάση τη θερμοκρασία στην οποία διασπώνται συγκεκριμένα ορυκτά που περιέχονται ως προσμείξεις στην κεραμεική, συγκλίνουν πολλές φορές σε θερμοκρασίες 400-500 βαθμών.

Το χρώμα των αγγείων είναι αποτέλεσμα των συνθηκών όπτησης, της ατμόσφαιρας στην οποία πραγματοποιείται η όπτηση και της διάρκειάς της. Αν η όπτηση λαμβάνει χώρα παρουσία οξυγόνου (οξειδωτική ατμόσφαιρα) το χρώμα της κεραμεικής είναι καστανοκόκκινο. Το χρώμα αυτό προκύπτει μέσα από μια σειρά χημικών αντιδράσεων που οφείλονται στην παρουσία των οξειδίων του σιδήρου στη φυσική άργιλο, τα οποία με την παρουσία οξυγόνου μετασχηματίζονται στον κόκκινο αιματίτη.

Η απουσία οξυγόνου (αναγωγική ατμόσφαιρα), αντίθετα, προκαλεί μετασχηματισμό των οξειδίων του σιδήρου σε

56. Η κατασκευή σήμερα με νεολιθικούς, όμως, τρόπους και υλικά ανάλογων κατασκευών και αντικειμένων. Πρέπει να παρατηρηθεί, όμως, ότι είναι αμφισβητήσιμο το πόσο αποκαθαίρεται ο σύγχρονος κατασκευαστής από την τεχνογνωσία και το περιβάλλον του καιρού του.

μονοξείδιο του σιδήρου που είναι μαύρου χρώματος. Η ατελής αναγωγική καύση επιτυγχάνεται με την κάλυψη των αγγείων και την απομόνωσή τους από την καύσιμη ύλη. Ο έλεγχος των συνθηκών όπτησης μπορεί να προκαλέσει διαφορετικούς χρωματισμούς στο ίδιο αγγείο. Έτσι, προκύπτει για παράδειγμα η μελανοστεφής κεραμεική[57] της Μακεδονίας και Θεσσαλίας, αλλά και διάφορα μαύρα νέφη στην επιφάνεια των νεολιθικών αγγείων, ενδεικτικά της πρωϊμότητας της όπτησης.

Η διακόσμηση της επιφάνειας με τη χρήση βαφών, στηρίζεται στη χρήση λεπτών πηλών πλούσιων σε οξείδια του σιδήρου, που δίνουν χρώματα ερυθρά, καστανά και μαύρα, ή σε οξείδια του μαγγανίου που δίνουν χρώματα μαύρα. Μερικές φορές με την πρόσμειξη κατάλληλων ουσιών μπορεί να προκύψει κεραμεική με έντονα στιλβωμένη, υαλώδη, επιφάνεια όπως η κεραμεική Urfirnis στην Πελοπόννησο.

Το σχηματολόγιο των νεολιθικών αγγείων στις περισσότερες περιπτώσεις σχετίζεται άμεσα με τη χρήση τους, το μαγείρεμα, τη μεταφορά και την κατανάλωση της τροφής και όχι με επινοήσεις αισθητικού χαρακτήρα. Είναι αξιοσημείωτο το γεγονός ότι καθ' όλη τη διάρκεια της νεολιθικής δεν υπάρχουν σημαντικές μεταβολές στο σχηματολόγιο και τα αγγεία είναι δυνατό να ομαδοποιηθούν σε συγκεκριμένες κατηγορίες.

Η πολυπληθέστερη απ' αυτές περιλαμβάνει βαθιά ανοιχτά αγγεία με προορισμό, προφανώς, την κατανάλωση διάφορων χυλών, τις λεγόμενες φιάλες και λεκανίδες. Πολυάριθμα, επίσης, είναι τα διάφορα μαγειρικά, με χονδροειδή τοιχώματα, σκεύη, οι διαφόρων μεγεθών χύτρες και τα τσουκάλια της προϊστορίας, τα οποία, πολλές φορές, είχαν τρία ή τέσσερα πόδια για να μπαίνουν στη φωτιά. Πόδια α-

57. Ονομάζεται μελανοστεφής γιατί το χείλος είναι μαύρο και το σώμα και η βάση κόκκινες. Μπορεί να συμβεί και το αντίθετο, οπότε έχουμε την ερυθροστεφή κεραμεική.

παντώνται, κάποτε, και σε ανοιχτές λεκανίδες, στις «τράπεζες» για τη διευκόλυνση, πιθανόν, της κατανάλωσης της τροφής, ενώ ένα χαμηλό ή υψηλό πόδι - βάση προσαρμόζεται, μερικές φορές, σε όλα τα παραπάνω σχήματα. Τρίτη μεγάλη κατηγορία αποτελούν τα αποθηκευτικά αγγεία. Πρόκειται για κλειστά πιθόσχημα αγγεία με ή χωρίς λαβές, στα οποία κάποιες φορές διαμορφώνεται λαιμός, για την αποθήκευση και τη μεταφορά του νερού, αλλά και των σιτηρών. Η χρήση των μεγαλύτερων απ' αυτά φαίνεται πως αυξάνει στο τέλος της νεολιθικής, ενώ η χρήση των μεγάλων αποθηκευτικών πιθαριών γενικεύεται στην Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, γεγονός που σχετίζεται άμεσα με την διαρκώς εντεινόμενη σημασία του διατροφικού πλεονάσματος (- Τουλούμης 1994).

Αγγεία για την πόση του νερού –κύπελλα μόνωτα (με μία λαβή) ή χωρίς λαβές– συναντώνται, αλλά όχι σε μεγάλους αριθμούς, με πιο χαρακτηριστικά τα μόνωτα διακοσμημένα κύπελλα της μέσης νεολιθικής και τα μεγάλα κύπελλα «τύπου Παραδημής» ενώ απαντούν και κάποια «ιδιαίτερα» σχήματα, όπως οι σέσουλες της Νεότερης και Τελικής νεολιθικής, το ραβδωτό ποτήρι από το μεσονεολιθικό Σέσκλο ή οι λεγόμενοι «κρατευτές» από το Σέσκλο της νεότερης νεολιθικής.

Η παραγόμενη κεραμεική κατανέμεται ομοιόμορφα στον οικισμό και δε φαίνεται να υπάρχει διαφορετική πρόσβαση στα κεραμεικά προϊόντα, κυρίως στα διακοσμημένα, ανάμεσα στους κατοίκους. Όσον αφορά την κατασκευαστική τεχνολογία διαπιστώνουμε πως απαιτεί μια τεχνογνωσία που θα μπορούσε να παραπέμψει στην ύπαρξη κάποιων ανθρώπων που κατείχαν τα «μυστικά» της κεραμεικής τέχνης.

Το γεγονός αυτό, όμως, δε σημαίνει, απαραίτητα και οικονομική εξειδίκευση, την αποκοπή δηλαδή μιας ομάδας από την άμεση παραγωγή της τροφής της και την ευθύνη της κοινότητας να την τρέφει, αλλά περισσότερο υποδεικνύει την ύπαρξη κάποιων τεχνικών δεξιοτήτων μέσα στη νεολιθική κοινότητα. Αυτές οι δεξιότητες μπορεί δυνάμει

να μετασχηματιστούν σε πλεονεκτήματα εξειδίκευσης, κάτω, όμως, από συγκεκριμένες κοινωνικοοικονομικές προϋποθέσεις που δεν έχουν ακόμη αναπτυχθεί στη νεολιθική κοινωνία.

3.2. Τα εργαλεία[58]:

Η πέτρα και το οστό αποτελούν τις πρώτες ύλες από τις οποίες κατασκευάζονται τα νεολιθικά εργαλεία. Δε λείπουν βέβαια και εργαλεία από άλλο υλικό, όπως για παράδειγμα τα σφοντύλια και οι αγνύθες από πηλό, και όστρακα αγγείων σε δεύτερη χρήση.

Τα λίθινα χωρίζονται σε αυτά που προέρχονται από αποκρουσμένο λίθο και σε αυτά που προέρχονται από λειασμένο λίθο, ενώ υπάρχουν και εργαλεία από οστά και κέρατα.

Τα αποκρουσμένα εργαλεία έχουν ως πρώτη ύλη τον οψιανό και τον πυριτόλιθο. Τα δυο πετρώματα είναι ηφαιστειακής προέλευσης και θραύονται εύκολα κατά τη διάρκεια της κατασκευής τους, είναι, όμως σκληρά και ανθεκτικά για να λειτουργούν ως εργαλεία. Οψιανός στη διάρκεια της νεολιθικής υπάρχει μόνο στη Μήλο. Έτσι τα περισσότερα εργαλεία είναι από πυριτόλιθο που συναντάται σε διάφορα χρώματα, ενώ η παρουσία του μαύρου διαφανούς οψιανού παραπέμπει στην ύπαρξη ανταλλαγών.

Κατά τη διάρκεια της νεολιθικής υπάρχουν, κυρίως, λεπίδες από οψιανό και πυριτόλιθο. Οι πρώτες αφαιρούνται από κατάλληλα διαμορφωμένους πυρήνες με πίεση και οι δεύτερες αποσπώνται από ανάλογους πυρήνες με έμμεση κρούση, με την παρεμβολή, δηλαδή ενός ενδιάμεσου εργαλείου, μεταξύ του κρουστήρα (λίθος, ξύλο, οστό ή κέρατο) και του σημείου κρούσης ώστε να επιτυγχάνεται καλύτερα ελεγχόμενη γωνία κρούσης.

Άλλα εργαλεία από οψιανό ήταν οι αιχμές βελών που

58. Για περισσότερες πληροφορίες βλ. Α. Μουνδρέα - Αγραφιώτη στον τόμο «Νεολιθικός πολιτισμός στην Ελλάδα».

εμφανίζονται στις αρχές της Νεότερης Νεολιθικής, και τα αυτοτελή ή σύνθετα δρεπάνια (πολλοί πυριτόλιθοι μαζί ενσωματωμένοι σε κοκκάλινο ή, πιθανόν, και σε ξύλινο στέλεχος) από πυριτόλιθο. Υπάρχουν και άλλοι τύποι εργαλείων: ξέστρα, τρυπάνια, οπείς κ.λ.π.

Οι πελέκεις, οι αξίνες και οι σμίλες είναι τα κυριότερα εργαλεία που κατασκευάζονται με βάση την τεχνική του λειασμένου λίθου, με τριβή, δηλαδή, και με λείανση. Οι πέτρες που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή παρόμοιων εργαλείων ήταν συνήθως ντόπια και ισχυρής ανθεκτικότητας πετρώματα, χωρίς να αποκλείεται η περίπτωση και εισαγμένων λίθων. Στην αρχή η επιφάνεια της πρώτης ύλης διαμορφωνόταν με σφυροκοπήματα και αργότερα πραγματοποιόταν η λείανση της κόψης του εργαλείου με τριβή της επιφάνειάς του με τη βοήθεια νερού και άμμου. Τα εργαλεία αυτά δε λειτουργούσαν αυτοτελώς και συνήθως στειλεώνονταν πάνω σε κεράτινο στέλεχος.

Τα οστέινα εργαλεία κατασκευάζονταν από τα μακρά αυλοειδή οστά των αιγοπροβάτων, κατά κύριο λόγο, των βοοειδών κατά δεύτερο, ενώ εντοπίζονται και κάποια από οστά άγριων ζώων και πτηνών. Συνήθως επεξεργασία (από θραύση, και θλάση έως τριβή και λείανση) εντοπίζεται μόνο στο ενεργό άκρο –αιχμηρό, ευθύγραμμο ή στρογγυλεμένο– του εργαλείου, ενώ το υπόλοιπο οστό παραμένει αναλλοίωτο. Έτσι κατασκευάζονται οπείς, βελόνες, αγκίστρια για την αλιεία, γλύφανα, σπάτουλες, χτένια, στιλβωτήρες και εργαλεία υφαντικής.

Συχνή είναι η χρήση του κέρατος από αιγοειδή και βοοειδή, αλλά και από ελαφοειδή. Η επεξεργασία του είναι παρόμοια με αυτήν των αυλοειδών οστών. Από κέρατο κατασκευάζονταν κυρίως λαβές και στειλεώσεις για σύνθετα εργαλεία, ενώ συχνά ο προϊστορικός άνθρωπος εκμεταλλευόταν τις φυσικές διακλαδώσεις των κεράτων δημιουργώντας έτσι πολλαπλά εργαλεία.

Τα ερωτήματα που προκύπτουν όσον αφορά την αλυσίδα παραγωγής των εργαλείων συνοψίζονται στο πού γινό-

ταν η επεξεργασία τους, μια και τα απορρίματά της δεν ανευρίσκονται εύκολα, αν υπήρχαν εξειδικευμένοι κατασκευαστές εργαλείων και τέλος αν τα εργαλεία αποτελούσαν ιδιοκτησία των χρηστών τους. Ενώ δε φαίνεται να εντοπίζονται αξιόλογες διαφοροποιήσεις στην κατανομή των εργαλείων μέσα στους οικισμούς, είναι πιθανό τα εργαλεία, να έχουν κατόχους, να ανήκουν, δηλαδή, στα μέλη της κοινότητας. Κάτι τέτοιο μπορεί να συναχθεί από τις οπές ανάρτησης που παρατηρούνται στα οστέινα, κυρίως, εργαλεία, που σημαίνει ότι κάποιος τα κουβαλούσε επάνω του και από το γεγονός ότι συχνά συνοδεύουν τους νεκρούς ως κτερίσματα σε ταφές. Η ιδιοκτησία στα εργαλεία δεν ανατρέπει τα κύρια χαρακτηριστικά του νεολιθικού τρόπου παραγωγής, αφού δε συμβαδίζει με ανισότητες στην κατανομή του παραγόμενου προϊόντος, άρα και σε μια ιδιοποίηση του κοινωνικού υπερπροϊόντος.

4. Οι ανταλλαγές:

Δύο παράγοντες καθορίζουν το χαρακτήρα των νεολιθικών ανταλλαγών. Ποια μορφή έχουν αυτές, συνεπώς ποια είναι η σημασία τους για τη νεολιθική κοινότητα και ποια είναι τα αντικείμενα τα οποία ανταλλάσσονται. Βέβαια, θα πρέπει να επισημανθεί ότι εκτός από την ανταλλαγή διαφόρων αντικειμένων που μπορεί να ανιχνευθεί στο αρχαιολογικό υλικό, είναι πιθανόν να συντελείται και ανταλλαγή στο επίπεδο των ιδεών που, αν και δύσκολα μπορεί να περιγραφεί, είναι, ίσως, πολύ πιο σημαντική για μια νεολιθική κοινότητα.

Στη νεολιθική εποχή τα προϊόντα δεν ανταλλάσσονται μέσα στα πλαίσια μιας οικονομίας της αγοράς, η οποία χαρακτηρίζει τη σύγχρονη κοινωνία, δεν αποτελούν, δηλαδή, αντικείμενα εμπορίου. Οι ανταλλαγές πραγματοποιούνται είτε στο εσωτερικό μιας κοινότητας μεταξύ των μελών της, είτε ανάμεσα σε περισσότερους οικισμούς και βασίζονται στην αμοιβαιότητα. Ο πιο συνηθισμένος τύπος τους είναι «από χέρι σε χέρι», ενώ, μόνο, υποθέσεις μπορεί να γίνουν

για την ύπαρξη ευρύτερων δικτύων στα οποία κάποιος οικισμός ή οικισμοί να κατέχουν πρωτεύουσα θέση, λόγω, κυρίως, της άμεσης γειτνίασής τους με την πρώτη ύλη.

Η σημασία των ανταλλαγών, ως σταθεροποιητικού παράγοντα και αντισταθμιστικού της αβεβαιότητας, τονίζεται ιδιαίτερα από κάποιους ερευνητές[59] που θεωρούν ότι η μικρής κλίμακας παραγωγή μιας νεολιθικής κοινότητας είναι ευάλωτη σε έκτακτα συμβάντα (πλημμύρες, ξηρασίες κ.λ.π.) και γενικότερα σε αγροτικές χρονιές με «κακές» σοδειές. Παράλληλα δημιουργείται ένα πλέγμα σχέσεων το οποίο μπορεί κάλλιστα να λειτουργήσει και σε ιδεολογικό επίπεδο, όταν τα ανταλλασσόμενα προϊόντα θα πάρουν τη μορφή πολύτιμων αντικειμένων ή αντικειμένων, γενικότερα, που σταθεροποιούν κοινωνικές ανισότητες ενισχύοντας την ύπαρξη εξουσίας. Αυτό το πλέγμα σχέσεων κατά τη διάρκεια της νεολιθικής εποχής ελέγχεται από την κοινότητα και μπορεί να πάρει διάφορες μορφές από την ανταλλαγή ζώων και τροφών μέχρι την ανταλλαγή ιδεών, αλλά και ανθρώπων με τις εξωγαμίες.

Πρόσφατα διατυπώθηκε η άποψη ότι το παραπάνω πλέγμα σχέσεων οδήγησε στη δημιουργία ενός «ενιαίου κοινωνικού χώρου» (Κωτσάκης 1996) που περιλάμβανε περισσότερες νεολιθικές κοινότητες. Έτσι θα μπορούσε, ίσως, να εξηγηθεί και η ομοιομορφία των πολιτισμικών χαρακτηριστικών σε ευρύτερες γεωγραφικές περιοχές, αυτό που περιγραφόταν παλαιότερα με τον όρο «πολιτισμική ομάδα»[60].

59. Όπως, για παράδειγμα κάνει ο P. Halstead για τη Θεσσαλία στο άρθρο του, «The Economy Has a Normal Surplus: Economic Stability and Social Change among Early Farming Communities of Thessaly», στο P. Halstead, J. O'Shea (εκδ.) Bad Year Economics. Cultural Responses to Risk and Uncertainty. 1989. 68-80.

60. Ανάλογο χαρακτήρα μπορεί να έχουν οι οικισμοί που παρουσιάζουν κοινά στοιχεία με τον «Πολιτισμό του Σέσκλου» ή τον «Πολιτισμό του Διμηνίου», καθώς επίσης και με τους βαλκανικούς πολιτισμούς, όπως ο «Πολιτισμός της Παραδημής» στη Θράκη.

Τα προϊόντα που η παρουσία τους παραπέμπει στην ύπαρξη ανταλλαγών κατά τη διάρκεια της νεολιθικής εποχής είναι, κυρίως, δύο: ο μηλιακός οψιανός και το όστρεο spondylus gaederopus. Το τελευταίο αποτελεί την πρώτη ύλη για αντικείμενα όπως βραχιόλια και κρίκοι. Όπως απέδειξε η έρευνα παρόμοια αντικείμενα από διάφορες βαλκανικές θέσεις είναι κατασκευασμένα από όστρεο που έχει ως πηγή προέλευσης το Αιγαίο.

Η διασπορά του οψιανού που προέρχεται από δυο πηγές στη Μήλο, τα Νύχια και το Δεμεναγάκι, όπου εντοπίστηκαν και οι στοές εξόρυξής του, είναι αρκετά εντυπωσιακή. Λεπίδες από οψιανό προέρχονται από την Κρήτη και τα Δωδεκάνησα έως τη Θεσσαλία. Προς τη Μακεδονία η διασπορά του φαίνεται πως ελαττώνεται, αλλά στη Νεότερη Νεολιθική η χρήση του γενικεύεται. Είναι αξιοσημείωτο πως, συνήθως, εντοπίζονται τελειωμένα αντικείμενα από οψιανό, γεγονός που υποδηλώνει μάλλον διακίνηση αντικειμένων και όχι πρώτης ύλης. Στη Μήλο, εξάλλου, απολεπίσματα δείχνουν ότι γινόταν επιτόπου κάποια πρώτη επεξεργασία της πρώτης ύλης. Το σπήλαιο Φράγχθι, λόγω, κυρίως, της παρουσίας οψιανού εκεί από την παλαιολιθική πρέπει να λαμβάνει σημαντικό μέρος στη διακίνησή του.

Με φυσικοχημικές μεθόδους, που οδηγούν στην ταύτιση των πηγών διαφόρων πετρωμάτων, πιστοποιείται η παρουσία επείσακτου πυριτόλιθου σε ορισμένους οικισμούς όπως πυριτόλιθος από την Καλαμπάκα στην Άργισσα και από τα Καρπάθια σε κάποιες μακεδονικές θέσεις.

Κάποια μέταλλα που αρχίζουν να εμφανίζονται στο τέλος της νεολιθικής, όπως ο χαλκός, ο χρυσός, ο μόλυβδος και ο άργυρος έχουν, προφανώς, συγκεκριμένη προέλευση. Στον ευρύτερο ελληνικό χώρο, κυρίως στη Μακεδονία και τη Θράκη, συναντώνται τα περισσότερα από αυτά, αλλά έχουν εντοπιστεί πολύ λίγα νεολιθικά μεταλλεία μέσα ή κοντά στην Ελλάδα: στη Rudna Glava της Σερβίας, στο Aibunar της Θράκης, και στον Θορικό της Αττικής όπου από τη Νεότερη Νεολιθική εξορύσσεται άργυρος και μόλυβδος.

Είναι πολύ πιθανόν εκτός από τα παραπάνω αντικείμενα να πραγματοποιούνται και ανταλλαγές αγγείων. Το πρόβλημα σε μια ανάλογη περίπτωση έγκειται στο αν οι ανταλλαγές αυτές αφορούν τα ίδια τα αγγεία ή το περιεχόμενό τους. Πάντως, φαίνεται πως υπάρχουν κατηγορίες θεσσαλικής κεραμεικής που παράγονται σε κάποιες περιοχές και διοχετεύονται από εκεί μέχρι την Κορινθία και τη Βοιωτία. Παράλληλα, στα Πευκάκια του Βόλου έχει εντοπιστεί κεραμεική «black on red» («μαύρο σε κόσκινο») που θεωρείται χαρακτηριστική της Αν. Μακεδονίας. Τέλος, λίθινα αγγεία που χρησιμοποιούνται στο τέλος της νεολιθικής στη Μακεδονία και την Κρήτη μπορεί να προέρχονται από τις Κυκλάδες.

Η ύπαρξη ανταλλαγών θέτει σε συζήτηση το ζήτημα των επικοινωνιών ανάμεσα στους νεολιθικούς οικισμούς. Φαίνεται πως οι επικοινωνίες μέσω του νερού ήταν ευκολότερες σε σχέση με τις χερσαίες επικοινωνίες, από τη στιγμή μάλιστα που τα γαϊδούρια χρησιμοποιούνται ως μεταφορικά μέσα από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού και ύστερα.

Αντίθετα, υπάρχουν ευρήματα που αφορούν τις θαλάσσιες και λιμναίες επικοινωνίες αυτήν την εποχή. Ένα αποτύπωμα βάρκας στη λίμνη της Καστοριάς, στο Δισπηλιό, συνοδεύεται από ικανό αριθμό πήλινων ομοιωμάτων βαρκών και λεμβόσχημων αγγείων. Στο Φράγχθι, εξάλλου, έγινε απόπειρα πειραματικής κατασκευής και πραγματοποίησης ταξιδιού προς τη Μήλο με τη χρήση «πρωτόγονης» βάρκας, της λεγόμενης παπυρέλλας. Δεν είναι τυχαία, άλλωστε, η παρουσία σχετικά εξελιγμένων πλοιαρίων απεικονισμένων επάνω στην κυκλαδική κεραμεική της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού.

Με τη συζήτηση για τις νεολιθικές ανταλλαγές επανέρχεται στο προσκήνιο το ζήτημα της ύπαρξης της οικονομικής εξειδίκευσης στη νεολιθική. Ορισμένοι ερευνητές (Renfrew 1973: 187-190) πιστεύουν ότι η αρχή της ειδίκευσης θα πρέπει να αναζητηθεί στο τέλος της νεότερης νεολιθικής με βάση το εκτεταμένο δίκτυο ανταλλαγών που θα

μπορούσε να χαρακτηριστεί μέχρι και «εμπορικό», σε συνδυασμό με τη χρήση των μετάλλων και την αυξημένη γνώση πυροτεχνολογίας. Αν, όμως, οι παρατηρήσεις αυτές αναχθούν στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής, γίνεται κατανοητό ότι, ακόμα και αν υπάρχουν, οι ειδικευμένες ομάδες της νεολιθικής δεν έχουν δύναμη και εξαρτώνται σε κάθε περίπτωση από την κοινότητα[61].

4.3. Η ιδεολογία των ανθρώπων της νεολιθικής εποχής:

Είναι σαφές πως η προσέγγιση της νεολιθικής ιδεολογίας αποτελεί εξαιρετικά δύσκολο ζητούμενο, καθώς δεν υπάρχουν άμεσες αποδείξεις, παρά μόνο ενδείξεις, για το τι πίστευαν οι νεολιθικοί και πως μετέτρεπαν την καθημερινή εμπειρία τους σε ιδεολογία. Επειδή όταν αναφερόμαστε στην ιδεολογία κάνουμε λόγο για την κοινωνική δραστηριότητα του ανθρώπου και για τον τρόπο με τον οποίο διαμορφώνει την κοινωνική του συνείδηση, η συζήτηση που την αφορά θα πρέπει να έχει ως αφετηρία την περιγραφή της νεολιθικής κοινωνίας.

4.3.1. Η νεολιθική κοινωνία:

Ο άνθρωπος της νεολιθικής εποχής δεν είναι μόνος. Δεν είναι σαν το μοναχικό εκείνο Ροβινσώνα Κρούσο, τον ήρωα της ανερχόμενης «αστικής» κοινωνίας του 18ου αιώνα[62], που κατόρθωσε χάρις στην εφευρετικότητά του και στην οικονομικά ορθολογιστική δράση του να επιβιώσει κυριαρχώντας στη φύση. Αποτελεί αναπόσπαστο μέρος μιας ευρύτερης ομάδας, της κοινότητας. Τα μέλη της μικρότερης ανθρώπινης ομάδας, στην οποία στηρίζεται η νεολιθική κοινότητα πρέπει να συνδέονται μεταξύ τους με κά-

61. Δες και τη συζήτηση για την εξειδίκευση στην κεραμεική στη σελ. 86.

62. Βλ. την εισαγωγή του Κ. Marx στα Grudrisse, όπως παρατίθεται στο «Επιστημολογία των Κοινωνικών Επιστημών» σε επιμέλεια Γ. Κουζέλη, Κ. Ψυχοπαίδη, Αθήνα 1996, Εκδόσεις Νήσος, σσ. 33-64.

ποιου είδους δεσμό. Η μικρότερη αυτή βασική ομάδα θα μπορούσε να είναι η οικογένεια.

Δεν πρέπει, όμως κανείς να εκλαμβάνει τη νεολιθική οικογένεια με σύγχρονους όρους γιατί έτσι θα οδηγηθεί σε αδιαμφισβήτητες παρανοήσεις. Παράλληλα, οι παρατηρήσεις για τη μορφή της θα παραμένουν πάντα σ' ένα θεωρητικό επίπεδο, καθώς δεν μπορεί να υπάρξουν άμεσες αποδείξεις, όπως για άλλους τομείς του νεολιθικού πολιτισμού, όπως η χωροοργάνωση και η οικονομία.

Η παρατήρηση του Γάλλου κοινωνικού ανθρωπολόγου M. Gaudelier ότι μια προϊστορική οικογένεια δεν μπορεί να νοηθεί ξέχωρα από τις υπόλοιπες οικογένειες είναι σημαντική για την κατανόηση της κοινωνικής συγκρότησης μιας προϊστορικής κοινότητας. Η αρχαιολογική ανίχνευση του θέματος μπορεί να προσφέρει στοιχεία προς αυτή την κατεύθυνση. Ξεπερνώντας παραδοσιακούς τρόπους καθορισμού της προϊστορικής οικογένειας μέσα από το σχήμα της κάτοψης και τη διάταξη των σπιτιών, είναι δυνατό η νεολιθική οικογένεια να προσεγγιστεί μέσω ασφαλέστερων δρόμων.

Η απόπειρα καθορισμού της οικογενειακής δομής του νεολιθικού Διμηνιού (Χουρμουζιάδης 1995), για παράδειγμα, έγινε υπό το πρίσμα αρχαιολογικών δεδομένων, όπως η αποθηκευτική δραστηριότητα και οι ταφικές πρακτικές. Η κατανομή των αποθηκευτικών αγγείων και κατασκευών στις περισσότερες οικίες του Διμηνιού σε συνδυασμό με την αυτοτέλεια και όχι τη συγκεντρωτική διάταξη των τελευταίων, συσχετίζεται με την παρουσία οκτώ παιδικών ταφών. Οι ταφές αυτές πραγματοποιούνται σε αγγεία κατασκευασμένα, μερικές φορές ειδικά, γι' αυτόν τον σκοπό, μέσα στα σπίτια, κάτω από τα δάπεδα και κοντά στις εστίες.

Η αποθήκευση και η διάταξη των σπιτιών υποδεικνύουν τουλάχιστο στοιχειώδεις ανθρώπινες ομάδες που χρησιμοποιούν τα σπίτια, ενώ οι παιδικές ταφές μια συναισθηματική σχέση που θα πρέπει να αναζητηθεί περισσότερο στον άξονα μητέρα - παιδί, παρά πατέρας - παιδί μια και η θέση του τελευταίου δε φαίνεται να τονίζεται ιδιαίτερα.

Στα νεολιθικά ειδώλια, άλλωστε, κυριαρχούν οι εγκυμονούσες, ενώ υπάρχουν και βρεφοκρατούσες γυναίκες.

Από τα παραπάνω προκύπτει ότι η νεολιθική οικογένεια είναι «πολυγονική», τα φυσικά και ιεραρχικά δικαιώματα των γονέων, δηλαδή, ασκούνται από πολλά άτομα με πιο καθορισμένη τη θέση της μητέρας. Η μορφή αυτή έχει αντίκτυπο και στις εργασιακές δραστηριότητες της ομάδας, μιας και μπορούν να αναπτυχθούν σε πολλούς άξονες, ενώ, παράλληλα, δεν επιτρέπει την ευδοκίμηση της οικογενειακής, αλλά και της ατομικής ιδιοκτησίας.

Ενδείξεις για την παρουσία της στοιχειώδους «πυρηνικής» οικογένειας, ήδη, από τη νεολιθική εποχή προέρχονται από ένα σχετικά πρόσφατο εύρημα από την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου Τρικάλων. Πρόκειται για ένα ομοίωμα σπιτιού[63], που προσφέρει στοιχεία για την εσωτερική οργάνωση των οικιών, αφού διακρίνονται ένας φούρνος και ένας υπερυψωμένος πάγκος. Μέσα στο σπίτι, όμως, υπάρχουν και οκτώ ειδώλια που έχουν ερμηνευθεί από τον ανασκαφέα ως δυο ζευγάρια, ένα γηραιότερο και ένα νεότερο, και τέσσερα παιδιά που αποδίδονται με μικρότερου μεγέθους σχηματοποιημένα ειδώλια. Ο ανασκαφέας χρονολογεί αυτό το ομοίωμα στη νεότερη νεολιθική και επειδή εντοπίστηκε κάτω από το δάπεδο ενός σπιτιού και κοντά στην εστία, θεωρήθηκε ως προσφορά θεμελίωσης για την μακροημέρευση της παραπάνω οικίας.

4.3.2. Η ιδεολογία μέσα από τις μη παραγωγικές πρακτικές της νεολιθικής κοινότητας:

Στοιχεία της νεολιθικής ιδεολογίας μπορούν ν' αναζητηθούν σε αρχαιολογικά δεδομένα που δε σχετίζονται με τις παραγωγικές πρακτικές της κοινότητας. Έτσι η διακόσμηση των αγγείων, αλλά και γενικότερα κάθε προϊστορικού αντικειμένου, τα κάθε είδους και υλικού κοσμήματα

63. Βλ. Κ. **Γαλλής**, Πρόσφατες έρευνες στη νεολιθική Θεσσαλία, περ. Αρχαιολογία **34 (1990)** 18, εικ. 4, σχ. 1.

και η ειδωλοπλαστική παραπέμπουν στον κόσμο των ιδεών του νεολιθικού ανθρώπου. Μια ιδιαίτερη κατηγορία ευρημάτων οι, συνήθως, πήλινες σφραγίδες είναι δυνατό να ενταχθούν σ' αυτήν την κατηγορία, παρότι μερικοί αναγνωρίζουν σ' αυτές τις πρώτες ενδείξεις για την παρουσία ατομικής ιδιοκτησίας μέσω του σφραγίσματος κάποιων αντικειμένων στα πλαίσια της υποδήλωσης κατοχής από συγκεκριμένο πρόσωπο.

Έναν ξεχωριστό τομέα προσδιορισμού της νεολιθικής ιδεολογίας αποτελούν οι ταφικές πρακτικές και τα ταφικά έθιμα. Εδώ, κατ' αναλογία με τη σύγχρονη εποχή, αποζητούν πολλοί τις αντιλήψεις του νεολιθικού ανθρώπου για την μετά θάνατο ζωή και για τις υποχρεώσεις των ζωντανών απέναντι στους νεκρούς μέσα στα πλαίσια μιας συναισθηματικής ή και θρησκευτικής προγονολατρείας. Πολύ περισσότερο, όμως, η φροντίδα για τους νεκρούς μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη διαλεύκανση ζητημάτων που αφορούν την οργάνωση της νεολιθικής κοινωνίας, καθώς ο κόσμος των ζωντανών αναπαράγεται, πολλές φορές, συμβολικά στον κόσμο των νεκρών.

1. **Η** διακόσμηση: Στην προϊστορική περίοδο διακοσμημένα είναι κυρίως τα σκεύη και τα εργαλεία. Είναι χαρακτηριστικό ότι πρόκειται για αντικείμενα καθημερινής χρήσης, για αγγεία διατροφής και αποθήκευσης της τροφής και για εργαλεία που συσχετίζονται με γεωργοκτηνοτροφικές και υφαντικές δραστηριότητες. Αυτό σημαίνει πως λειτουργούν σ' ένα επίπεδο κοινοτικής ιδεολογίας, η οποία αφορά τη συνειδητοποίηση και την ένταξη του ατόμου στην κοινότητα και όχι τον καθαγιασμό κάποιας ενδοκοινοτικής ανισότητας (ύπαρξη εξουσίας, κοινωνικής ιεραρχίας κ.λ.π.) ή κάποιο ακαθόριστο θρησκευτικό δέος.

Συνηθέστερα η διακόσμηση εντοπίζεται επάνω στα αγγεία. Όλα τα μέρη ενός αγγείου μπορεί να έχουν γραπτή ή εγχάρακτη ή αυλακωτή διακόσμηση ή συνδυασμό των δυο απ' αυτές, ή και των τριών: η εσωτερική και η εξωτερική επιφάνεια, το χείλος, το σώμα, η βάση, αλλά και οι λαβές.

Παράλληλα, η διακόσμηση είναι, πολλές φορές, επίθετη με τη μορφή πρόσθετων πήλινων στοιχείων και τότε ονομάζεται πλαστική διακόσμηση.

Η διακόσμηση στην κεραμεική αρχικά πρέπει να λειτουργούσε εντελώς πρακτικά με σκοπό την ενίσχυση, με τη βαφή, του χείλους του αγγείου, του σημείου, δηλαδή, που ήταν πιο λεπτό και ερχόταν συχνά σε επαφή με τη χρήση (Χουρμουζιάδης 1995: 193). Αργότερα, όμως, η βαφή καταλαμβάνει κάθε μέρος του αγγείου, γεγονός που ξεφεύγει από τα χρηστικά πλαίσια. Τα διακοσμητικά μοτίβα αποκτούν, ταυτόχρονα, μια πολυτυπία και μια ελευθερία που παραπέμπουν σε μια μη τυποποιημένη ενασχόληση. Κανένα νεολιθικό αγγείο, παρόλη την τυπολογική ομοιότητα ορισμένων διακοσμημένων κατηγοριών κεραμεικής[64], δε φαίνεται να έχει το απόλυτα όμοιό του. Η παρατήρηση αυτή, βέβαια, αποσυνδέει τη νεολιθική διακόσμηση και από κάθε είδους θρησκευτική συμβολοποίηση, καθώς η δημιουργία θρησκευτικών «κωδίκων» απαιτεί την ομοιότυπη επανάληψη (ό.π.: 195).

Εθνογραφικές μελέτες, πάντως, δείχνουν, πως είναι πιθανόν τα διακοσμητικά μοτίβα στην κεραμεική να λειτουργούν διαγνωστικά για συγκεκριμένα χωριά ή συγκεκριμένες περιοχές: συγκεκριμένα μοτίβα να γίνονται σε συγκεκριμένο χωριό ή περιοχή. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να εξηγήσει και την πολυτυπία της κεραμεικής ανάμεσα σε οικισμούς διαφορετικών γεωγραφικών περιοχών.

Συνεπώς η λειτουργία της διακόσμησης των αγγείων παραμένει ασαφής. Είναι δύσκολο να προσδιοριστεί αν αποτελεί έκφραση καλλιτεχνικών ανησυχιών ή μια απόπειρα αποτύπωσης της φύσης. Τα διακοσμητικά θέματα είναι κατά βάση γραμμικά ή καμπυλόγραμμα (εικ. 5), γίνονται χωρίς τη χρήση βοηθητικών γεωμετρικών οργάνων, όπως ο

64. Η κεραμεική, για παράδειγμα, του μεσονεολιθικού Σέσκλου, ή η «μαύρο επί ερυθρού» και η κεραμεική με «γραφίτη» της μακεδονικής νεότερης νεολιθικής.

διαβήτης[65], ενώ σπάνια φαίνεται να υπάρχουν φυσιοκρατικά θέματα όπως σχηματοποιημένες ανθρώπινες μορφές.

Δεν είναι δυνατόν, παράλληλα, να αναγνωριστούν εύκολα οι διακοσμητές των αγγείων, καθώς δεν αφήνουν την υπογραφή τους και έτσι χρειάζονται επίπονες γραφολογικές μελέτες για τον εντοπισμό νεολιθικών διακοσμητικών «χεριών» σε περισσότερα αγγεία. Είναι πολύ πιθανό οι κατασκευαστές των αγγείων να τα διακοσμούσαν κιόλας, αν ήθελαν, χωρίς να καταναγκάζονται να το πράξουν και χωρίς αυτό να σημαίνει ότι τα διακοσμημένα αγγεία προορίζονταν για την ενίσχυση κοινωνικών διαφοροποιήσεων και ανισοτήτων.

Η διακόσμηση στην κεραμεική έχει χρησιμοποιηθεί ευρύτατα για τη δημιουργία χρονολογικών πινάκων και για την επιμέρους περιοδοποίηση της νεολιθικής εποχής. Είναι αλήθεια πως συγκεκριμένης μορφής διακόσμηση συνδέεται με συγκεκριμένες χρονολογικές φάσεις της νεολιθικής[66] και λειτουργούν αποφασιστικά για την αναγνώρισή τους κατά τη διάρκεια μιας ανασκαφής. Αυτό όμως δε σημαίνει ότι οι αρχαιολογικές έρευνες θα πρέπει να αναλίσκονται μόνο στη μελέτη της διακοσμημένης κεραμεικής υποβαθμίζοντας τη σημασία των υπόλοιπων κεραμεικών κατηγοριών.

Στην αρχαιότερη νεολιθική τα αγγεία είναι συνήθως μονόχρωμα, κυρίως ανοιχτόχρωμα, στιλβωμένα, ενώ αρχίζουν να εμφανίζονται τα πρώτα γραπτά. Η διακόσμηση εντοπίζεται κυρίως κοντά στο χείλος ή αποτελείται από γραμμικά ή συμπαγή (τρίγωνα, ρόμβοι κ.λ.π.) θέματα στο

65. Χρησιμοποιείται στην αττική γεωμετρική κεραμεική από τον 10ο αιώνα π.Χ. και μετά.

66. Χαρακτηριστικό είναι το παράδειγμα της περιοδοποίησης της θεσσαλικής νεολιθικής από τους Γερμανούς αρχαιολόγους. Οι φάσεις της αρχαιότερης νεολιθικής Προσέσκλο και Πρωτοσέσκλο, η φάση Σέσκλο της μέσης νεολιθικής και οι φάσεις Τσαγγλί, Αράπη, κλασικό Διμήνι, Λάρισα και Ραχμάνι της νεότερης νεολιθικής βασίζονται ουσιαστικά σε αντίστοιχες κεραμεικές κατηγορίες.

σώμα του αγγείου. Στην Πελοπόννησο απαντάται η διαφορόχρωμη κεραμεική, συνήθως με κόκκινη γραπτή διακόσμηση, που δίνει την εντύπωση μιας πολυχρωμίας. Στη Μακεδονία και τα Βαλκάνια χαρακτηριστική γραπτή κεραμεική αυτής της περιόδου είναι αυτή που έχει λευκή διακόσμηση σε κόκκινο βάθος.

Η εγχάρακτη διακόσμηση είναι αρκετά διαδεδομένη, ενώ στην Κρήτη αποτελεί το μοναδικό τρόπο διακόσμησης αφού η γραπτή απουσιάζει. Οι εγχαράξεις μπορεί να είναι στιγμές, νυχιές ή γραμμές που δημιουργούν ταινίες, τεθλασμένες γραμμές, τρίγωνα ή αβακωτά σχέδια. Η διάστιξη είναι πολύ συνηθισμένη στην Κρήτη και δημιουργεί την κρητική στικτή διακόσμηση. Μερικές φορές η εγχάρακτη διακόσμηση δημιουργείται με τη χρήση του οστρέου cardium πάνω στην επιφάνεια του αγγείου πριν ακόμη ψηθεί.

Στη μέση νεολιθική γραπτή και εγχάρακτη διακόσμηση συνεχίζουν να κυριαρχούν, ενώ στο Σέσκλο παρουσιάζεται στην ώριμη φάση της μέσης νεολιθικής η χαρακτηριστική γραπτή κεραμεική με την φλογόσχημη διακόσμηση που συναντάται σε ανοιχτές λεκανίδες με επίπεδη βάση (εικ. 6). Υπάρχουν ακόμη ο λεγόμενος «πυκνός ρυθμός» (solid style) με τα βαθμιδωτά κοσμήματα στην πρώιμη φάση και ο «γραμμικός ρυθμός» (linear style) που γίνεται με γραπτές σκουρόχρωμες ταινίες, τεθλασμένες, γωνίες κ.λ.π. σε ανοιχτό φόντο στην ύστερη φάση. Στη γραμμική διακόσμηση μπορεί να συγκαταλεχθεί και η λεγόμενη «ξεστή» (scraped) που συναντάται, κυρίως, στο νοτιότερο άκρο της θεσσαλικής πεδιάδας και επιτυγχάνεται με την απόξεση σε παράλληλες γραμμές του ερυθρωπού χρώματος με το οποίο καλύπτεται η επιφάνεια του αγγείου.

Αξιοσημείωτη είναι η μεσονεολιθική κεραμεική στην Πελοποννησιακή παραλλαγή της, όπως αυτή στοιχειοθετείται με βάση το Φράγχθι και τη Λέρνα στην Αργολίδα. Πρόκειται για την «πρωτοβερνικωτή» κεραμεική, τα αποκαλούμενα νεολιθικά urfirnis αγγεία, μονόχρωμη στην αρχή, διακοσμημένη με γραμμικά, συμπαγή, αλλά και εικονι-

στικά θέματα αργότερα (εικ. 7). Η τεχνική των «πρωτοβερνικωτών» αγγείων στηρίζεται στη δημιουργία ενός επιχρίσματος πηλού που με την κατάλληλη όπτηση μετατρέπεται σε πολύ στιλπνό βερνίκι. Χαρακτηριστικά είναι και τα σχήματα αυτής της κατηγορίας, αφού κυριαρχούν οι φιάλες επάνω σε πόδι (εικ. 7).

Η θεσσαλική νεότερη νεολιθική περιλαμβάνει περισσότερες κατηγορίες κεραμεικής, πολλές από τις οποίες είναι γραπτές, ενώ η εγχάρακτη κεραμεική συνεχίζει αδιάλειπτα την παρουσία της. Προς το τέλος της περιόδου μάλιστα, όπως δείχνουν παραδείγματα και από τη Μακεδονία, οι εγχαράξεις γεμίζουν με λευκή ή ρόδινη πάστα.

Διαγνωστικές κατηγορίες για τη νεότερη νεολιθική αποτελούν: α) η, χαρακτηριστική των πρώιμων φάσεων, γκρίζα κεραμεική, που η γραπτή της παραλλαγή είναι η ονομαζόμενη «grey-on-grey» (φαιό επί φαιού) και εντοπίζεται, κυρίως, στο Τσαγγλί της Θεσσαλίας, β) η μαύρη στιλβωμένη κεραμεική, που, επειδή υπάρχει σε μεγάλες ποσότητες στην περιοχή της Λάρισας, ονομάζεται «τύπου Λάρισας», παρότι παρουσιάζει μεγάλη διάδοση και στη Μακεδονία και εμφανίζεται σ' όλη τη διάρκεια της νεότερης νεολιθικής, ενώ οι γραπτές παραλλαγές της περιλαμβάνουν λευκή εξίτηλη διακόσμηση στο μαύρο φόντο του αγγείου, γ) η πολύχρωμη των πρώιμων φάσεων που βρέθηκε σε ικανές ποσότητες στο Αράπη της Θεσσαλίας και αφορά τη χρήση περισσοτέρων του ενός χρωμάτων στη διακόσμηση των αγγείων, δ) η μαύρη σε ερυθρό («black-on-red») που εντοπίζεται, κυρίως, στην Αν. Μακεδονία και Θράκη μέχρι τη Θεσσαλία (Πευκάκια Βόλου), ε) η διακοσμημένη με γραφίτη κεραμεική, χαρακτηριστική των Σιταγρών ΙΙΙ και του Ντικιλί Τας, αλλά και της υπόλοιπης Αν. Μακεδονίας και Θράκης.

Η εντύπωση που προκαλείται από τα γραπτά αγγεία της νεότερης νεολιθικής δεν είναι η λαμπρότητα και η στιλπνότητα των προηγούμενων περιόδων, γι' αυτό η διακόσμηση αποκαλείται «αμαυρή» (θαμπή). Στην πιο γνωστή

φάση της νεότερης νεολιθικής, σ' αυτήν του κλασικού Διμηνίου, η γραπτή διακόσμηση συνεχίζει την παράδοση του Σέσκλου όσον αφορά τα κοσμήματα (μαιανδροειδή, αβακωτά, βαθμιδωτά κοσμήματα). Πρόκειται για σκοτεινόχρωμη διακόσμηση σε απόχρωση από μαύρη έως καφέ σε ανοιχτόχρωμο μέχρι κόκκινο βάθος. Φαίνεται, όμως, ότι τα μαιανδροειδή καί τα σπειροειδή κοσμήματα κυριαρχούν, ενώ πλέον η διακόσμηση καταλαμβάνει και τονίζει όλα τα μέρη του αγγείου. Στα σχήματα που διακοσμούνται περιλαμβάνονται περισσότερο κλειστά αγγεία με λαιμό. Παράλληλα η εγχάρακτη κεραμεική γνωρίζει εξαιρετική άνθηση.

Έξω από την ηπειρωτική Ελλάδα, στην Κρήτη συνεχίζεται η απουσία γραπτής κεραμεικής, ενώ υπάρχουν μόνο στιλβωμένα και εγχάρακτα αγγεία σε μεγάλη ποικιλία. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η λευκή διακόσμηση σε σκοτεινόχρωμο βάθος από το Σάλιαγκο της Αντιπάρου που χρονολογείται στην αρχή της Νεότερης Νεολιθικής.

Στο τέλος της νεολιθικής (τελική νεολιθική) εμφανίζεται η κεραμεική που είναι διακοσμημένη με το στιλβωτήρα («pattern burnished»). Εντοπίστηκε στην Κεφάλα της Κέας και στην Αττική, γι' αυτό και έμεινε γνωστή ως κεραμεική «Αττικής - Κεφάλας», αλλά γνωρίζει μεγάλη διάδοση μέχρι τη Μακεδονία. Πραγματοποιείται με το πέρασμα του στιλβωτήρα στην επιφάνεια του αγγείου. Αλλού περνάει πιο έντονα και αλλού λιγότερο έντονα. Έτσι δημιουργείται μια διακοσμημένη επιφάνεια. Για τη λεγόμενη χαλκολιθική (τελική νεολιθική) θεωρείται χαρακτηριστική η κεραμεική του Ραχμανίου της Λάρισας όπου χρησιμοποιείται μια επίθετη λευκή ή κόκκινη ωμή πάστα («crusted ware») που απολεπίζεται εύκολα.

Η πλαστική διακόσμηση εντοπίζεται σ' όλη τη διάρκεια της νεολιθικής. Εμφανίζεται κυρίως με σχοινοειδή μορφή, μίμηση δηλαδή σχοινιού, στο σώμα χονδροειδών αγγείων. Συνηθισμένες, επίσης, είναι οι κομβιόσχημες και μαστοειδείς, σπανιότερα ωτόσχημες, αποφύσεις στο σώμα των αγγείων. Σε χονδροειδή μεγάλα αγγεία παρατηρούνται

ακόμα και πλαστικά αποδοσμένα ανθρώπινα μέρη (κυρίως μάτια, μύτη, στόμα στο χείλος μεγάλων ανοιχτών αγγείων).

2. ***Τα κοσμήματα:*** Ο νεολιθικός άνθρωπος ένιωθε την ανάγκη να καλλωπιστεί. Δε γνωρίζουμε αν αυτός ο καλλωπισμός είχε συμβολικές προεκτάσεις ή αν μέσω αυτού επεδίωκε να υποδηλώσει την υπεροχή του απέναντι σε άλλους ανθρώπους. Ο νεολιθικός τρόπος παραγωγής δεν μας επιτρέπει να προχωρήσουμε σε ανάλογα συμπεράσματα. Η κόσμηση λειτουργεί περισσότερο στο επίπεδο του καλλωπισμού, αν δεν εξυπηρετεί καθαρά πρακτικούς σκοπούς όπως τα κοσμήματα των ενδυμάτων. Τα νεολιθικά κοσμήματα που σώζονται έως τις μέρες μας είναι από πηλό, οστό, όστρεο, πέτρα και, στο τέλος της νεολιθικής, από μέταλλα. Πρόκειται για περίαπτα, ψήφους περιδεραίων, δαχτυλίδια, ψέλια (βραχιόλια) και διάφορα πλακίδια[67].

Αξιοσημείωτα είναι τα πήλινα, λίθινα και μεταλλικά περίαπτα, μερικά από τα οποία θεωρούνται σχηματοποιημένες αποδόσεις ανθρώπινων μορφών, όπως τα περίφημα δακτυλιόσχημα περίαπτα («ring idol») που γνωρίζουν (εικ. 8) μεγάλη διάδοση στο τέλος της νεολιθικής από το Αιγαίο έως την Κεντρική Ευρώπη.

Τα μεταλλικά κοσμήματα είναι χάλκινα, ασημένια και χρυσά και εμφανίζονται στο τέλος της νεολιθικής. Αν εξαιρέσει κανείς το «θησαυρό» της Αλεπότρυπας στη Μάνη που περιλαμβάνει ασημένιες ψήφους περιδεραίων, ενώτια (σκουλαρίκια) και δακτυλιόσχημο περίαπτο, τα περισσότερα προέρχονται από τη Μακεδονία. Είναι χαρακτηριστικό ότι χρυσά δακτυλιόσχημα περίαπτα[68] και ένα δακτυλίδι προέρχονται από την Αραβησσό Γιαννιτσών, χάντρες από τους Σιταγρούς και τη Δήμητρα της Αν. Μακεδονίας, πολύ λίγα από τη Θεσσαλία και ένα ταινιόσχημα έλασμα από τις

67. Βλ. «Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα». Αθήνα 1996. Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή.

68. Παρόμοια περίαπτα περιέχονται στη συλλογή κοσμημάτων που κατασχέθηκαν πρόσφατα (1997) στα χέρια αρχαιοκαπήλων.

Κυκλάδες. Ο εντοπισμός χρυσών κοσμημάτων στη Μακεδονία δεν αποσυσχετίζεται, ίσως, με τη γενικότερη παρουσία τους στα Βαλκάνια, όπως στο χαλκολιθικό νεκροταφείο της Βάρνας, σε μια εποχή μετάβασης προς την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού όπου αρχίζουν να εμφανίζονται τα πρώτα σπέρματα κοινωνικής διαστρωμάτωσης.

Τα χρυσά κοσμήματα θα μπορούσαν να είναι ενδεικτικά της ύπαρξης κάποιας μορφής εξουσίας στη νεολιθική. Είναι, όμως, γεγονός ότι μια ανάλογη ερμηνεία στηρίζεται στη σημερινή αναγνώριση του χρυσού ως πολύτιμου αντικειμένου, κάτι καθόλου βέβαιο για εκείνη την εποχή, ακόμα και αν το χρυσάφι ήταν σπάνιο, ακόμη και αν αποτελούσε αντικείμενο ανταλλαγών. Όλα τα χρυσά αντικείμενα, άλλωστε, προέρχονται από περιοχές όπου τα υπόλοιπα δεδομένα δεν παραπέμπουν στην ύπαρξη κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Στη Θεσσαλία, για παράδειγμα, όπου υπάρχουν οι πιο καλά ερευνημένες θέσεις, τα χρυσά αντικείμενα είναι πολύ λίγα. Τα υπόλοιπα στοιχεία δε βοηθούν σε τέτοιου είδους συμπεράσματα, καθώς τα σχετικά σπάνια ευρήματα (βραχιόλια από Spondylus, δακτυλιόσχημα περίαπτα, μετάλλινα αντικείμενα) είτε ανευρίσκονται μαζί με αντικείμενα καθημερινής χρήσης, είτε τα αρχαιολογικά τους συμφραζόμενα, όπως συμβαίνει με τα χρυσά κοσμήματα, είναι αβέβαια. Η αναγνώριση ενός λίθινου σκήπτρου στην Αλεπότρυπα παραμένει μοναδική μαρτυρία, αλλά και ερμηνεία για ένα παρόμοιο αντικείμενο.

3. ***Τα ειδώλια:*** Μικρογραφικές αναπαραστάσεις ανθρώπινων και ζωϊκών μορφών, αγγείων και άλλων αντικειμένων (π.χ. επίπλων) σε πηλό ή πέτρα και σπανιότερα σε οστό ή όστρεο απαντώνται πολύ συχνά στη νεολιθική εποχή σ' όλη την Ελλάδα και σε διάφορους τύπους (εικ. 9).

Τα λίθινα ειδώλια κατασκευάζονται με τις γνωστές τεχνικές κατεργασίας του λίθου. Τα αντίστοιχα πήλινα κατασκευάζονται είτε από το πλάσιμο ενός σβώλου πηλού, τα μικρότερα, είτε με τη χρήση μαλακών ή σκληρών πυρήνων γύρω από τους οποίους πλάθονται τα ειδώλια, ενώ τα επιμέ-

ρους τμήματα προσαρμόζονται, κάποτε και με τη χρησιμοποίηση γόμφων, κατόπιν ώστε να δίνουν την εντύπωση μιας ενότητας[69]. Μετά το πλάσιμό τους και την όπτησή τους διακοσμούνται, πολλές φορές, με τρόπο ανάλογο με την κεραμεική: πότε - πότε στιλβώνονται και κοσμούνται με γραπτά, εγχάρακτα ή και πλαστικής μορφής κοσμήματα.

Χρονολογικά μπορεί να επισημανθεί ότι προς το τέλος της νεότερης νεολιθικής φαίνεται να λιγοστεύουν και να σχηματοποιούνται, ενώ γενικά αναγνωρίζονται μέσω της διακόσμησής τους που συναντάται και στην κεραμεική. Χαρακτηριστικά είναι τα λεγόμενα ακρόλιθα ειδώλια της θεσσαλικής χαλκολιθικής (φάση Ραχμάνι) με πήλινο κορμό και λίθινο ένθετο τριγωνικό κεφάλι.

Ο κόσμος που απεικονίζουν τα νεολιθικά ειδώλια είναι ο καθημερινός νεολιθικός κόσμος. Κυριαρχούν οι ανθρώπινες μορφές, με προεξάρχουσα τη γυναικεία μορφή, ακολουθούν τα ζωόμορφα, ενώ υπάρχει και η απόδοση αντικειμένων (αγγεία, έπιπλα, φούρνοι, ομοιώματα σπιτιών). Στη γυναικεία μορφή τονίζονται έντονα τα χαρακτηριστικά του φύλου (στήθη, αιδοίο). Συχνή είναι η παρουσία εγκυμονουσών γυναικών ή ακόμη και τικτουσών. Πολλές φορές, άλλωστε, στη Θεσσαλία φαίνεται πως αναπαριστάται μόνο η κοιλιά μιας εγκύου. Η παρουσία του παιδιού είναι σπάνια, εκτός από περιπτώσεις σύνθετων ειδωλίων, όπου εμφανίζεται τη στιγμή του τοκετού ή στην αγκαλιά της μάνας του, όπως στην περίφημη καθιστή κουροτρόφο από τη Θεσσαλία.

Η παρουσία του άνδρα είναι σχετικά πιο σπάνια. Μερικές φορές εμφανίζεται καθιστός, ενώ άλλες φορές η ιθυφαλλική στάση είναι εμφανής. Υπάρχουν και κάποια ειδώλια αμφισβητούμενου φύλου, σε μερικά δεν τονίζεται το φύλο και κάποια άλλα είναι ερμαφρόδιτα. Όλες οι μορφές αναπαριστώνται σε κάθε πιθανή στάση, όρθια, καθιστή ή

69. Για τα ειδώλια γενικότερα βλ. Γ.Χ. Χουρμουζιάδης, Τα νεολιθικά ειδώλια, Θεσσαλονίκη 1994. Βάνιας. Επίσης τα αντίστοιχα κεφάλαια στο «Νεολιθικό Πολιτισμό στην Ελλάδα» Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή.

μισοξαπλωμένη. Για ορισμένες από τις εγκυμονούσες γυναικείες μορφές εικάζεται ότι βρίσκονται σε στάση τοκετού. Παράλληλα μπορεί να εξαχθούν πληροφορίες που αφορούν την κόμμωση και την ενδυμασία της εποχής, καθώς ανάλογα στοιχεία απεικονίζονται στα ανθρωπόμορφα ειδώλια.

Η ερμηνεία των νεολιθικών ειδωλίων είναι σίγουρα πολύ δύσκολη. Ο πιο εύκολος δρόμος είναι να συσχετιστούν με μια «πρωτόγονη» θρησκευτική δραστηριότητα, όπου εξαίρεται ο ρόλος της «Μεγάλης Θεάς - Μητέρας». Επειδή, όμως, αποτελούν στην ουσία ένα μικρόκοσμο στα πλαίσια του ευρύτερου νεολιθικού κόσμου παρόμοιες προσεγγίσεις θα πρέπει να ξεπεραστούν.

Η εμμονή στην απεικόνιση της ανθρώπινης γονιμότητας με τις εγκυμονούσες, στεατοπυγικές (με φαρδείς γοφούς) γυναίκες με τα μεγάλα στήθη και τους ιθυφαλλικούς άνδρες υποδεικνύει αν μη τι άλλο, το θαυμασμό, ίσως και απορία στην αρχή, απέναντι στην ανθρώπινη αναπαραγωγή και το μυστήριο της ζωής. Η απουσία τους από τους τάφους σε συνδυασμό με την εύρεσή τους στους οικισμούς μαζί με αντικείμενα καθημερινής χρήσης παραπέμπουν περισσότερο σε μια καθημερινή και όχι ειδική χρησιμοποίησή τους.

Τα νεολιθικά ειδώλια και τα μικρογραφικά αντικείμενα βρίσκονται μέσα στα σπίτια, ίσως, μάλιστα κατασκευάζονται και σ' αυτά όπως υποδηλώνει η ύπαρξη μισοτελειωμένων παραδειγμάτων. Εντοπίζονται, συνήθως, κοντά στις εστίες, δίπλα σε αποθηκευτικούς ή τροφοπαρασκευαστικούς χώρους όπου, δηλαδή, εκδηλώνεται η καθημερινή δράση του νεολιθικού ανθρώπου. Αυτό οδήγησε σε μια σειρά σκέψεων που τα θεωρεί από προσφορές θεμελίωσης των οικιών, έως παιχνίδια και διακοσμητικά στοιχεία του εσωτερικού των σπιτιών. Δεν παρατηρείται, παράλληλα κάποιος συσχετισμός τους είτε με εξειδικευμένους χώρους, είτε με συγκεκριμένες ομάδες ανθρώπων.

Για την τελική ερμηνεία των ειδωλίων, πιστεύουμε,

πως δυο από τα παραπάνω δεδομένα πρέπει να αξιοποιηθούν: η μικρογραφική απεικόνιση του νεολιθικού κόσμου και η διαπίστωση πως πρόκειται για αντικείμενα που ο άνθρωπος είχε καθημερινά στη διάθεσή του. Δεν μπορεί, λοιπόν, να παραβλέψει κανείς το γεγονός ότι πρέπει να ενσωματώνουν κάποιο μήνυμα που αναγνωρίζεται από την κοινότητα και μεταδίδεται ανάμεσα στα μέλη της. Έτσι στα πλαίσια μιας «πρωτογραφής» (Χουρμουζιάδης 1994) μπορεί να λειτουργούσαν ως μέρη μιας «αφήγησης» που στόχο είχε την ενίσχυση των συνεκτικών δεσμών της κοινότητας και την προσέγγιση του νεολιθικού κόσμου όχι μέσω ενός θρησκευτικού συναισθήματος, αλλά διαμέσου μιας συλλογικής κατανόησης και αντιμετώπισής του.

4. *Οι σφραγίδες:* Ξεχωριστή κατηγορία αντικειμένων αποτελούν οι σφραγίδες, η χρησιμότητα των οποίων παραμένει προβληματική. Εμφανίζονται ήδη από την Αρχαιότερη Νεολιθική, αφού στη Νέα Νικομήδεια εντοπίστηκαν 21 πήλινες και συνεχίζουν τη χρήση τους μέχρι το τέλος της νεολιθικής όπου συναντώνται κυρίως λίθινες. Έχουν συνήθως κωνικό σχήμα, η σφραγιστική επιφάνεια είναι ποικίλλων σχημάτων και τα θέματα γεωμετρικά, σπειροειδή και μαιανδροειδή. Πέρα από τη σφραγιστική επιφάνεια υπάρχει μια λαβή με ή χωρίς οπή ανάρτησης.

Ανάλογες σφραγίδες υπάρχουν από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού, στη Λέρνα της Αργολίδας, για παράδειγμα, αλλά εκεί η χρήση τους για το σφράγισμα εμπορευμάτων αποδεικνύεται από την ύπαρξη και σφραγισμάτων. Για τις νεολιθικές σφραγίδες δεν υπάρχουν ανάλογα δεδομένα. Μόνο η οπή ανάρτησης, σύμφωνα με το Δ.Ρ. Θεοχάρη, σημαίνει κατοχή τους από κάποιον άνθρωπο που τις έφερε μαζί του. Δεν είναι δυνατόν, λοιπόν, να πιστοποιηθεί ότι χρησίμευαν στη δήλωση ιδιοκτησίας μέσω της σφράγισης κάποιων προϊόντων. Η ιδιοκτησία, αυτή, άλλωστε δε στοιχειοθετείται και από το νεολιθικό τρόπο παραγωγής που ήδη αναλύσαμε.

Εναλλακτικές **προτάσεις για το ρόλο των νεολιθικών**

σφραγίδων τις κατατάσσουν μάλλον στο χώρο της ιδεολογίας. Η ομοιότητα των σφραγιστικών θεμάτων με αυτά της κεραμεικής (εικ. 10) είναι χαρακτηριστική, έτσι θα μπορούσε να υποτεθεί η διακοσμητική χρήση τους. Τι διακοσμούσαν όμως; Καθώς δεν έχουν σωθεί σφραγίσματα η χρήση τους σε φθαρτά υλικά είναι πιθανή. Εθνογραφικά παράλληλα έχουν δείξει ότι παρόμοιες σφραγίδες, οι ονομαζόμενες pintaderas, χρησιμοποιούνται από «πρωτόγονους» για το στολισμό του δέρματος, για δερματοστιξίες. Ακόμα και η διακόσμηση του ψωμιού, όπως στα σημερινά πρόσφορα, θα μπορούσε να υποτεθεί.

5. ***Τα ταφικά έθιμα:*** Δεν υπάρχει ομοιομορφία όσον αφορά τα ταφικά ευρήματα της νεολιθικής εποχής. Έτσι υπάρχουν μεμονωμένες ταφές και στη νεότερη νεολιθική οργανωμένα νεκροταφεία.

5.1. Οι τάφοι: Μπορούν να διακριθούν τρία είδη τάφων (Χουρμουζιάδης 1973):

1. απλοί λάκκοι: βρίσκονται σκαμμένοι στο δάπεδο μιας σπηλιάς ή μιας οικίας, ή ανάμεσα στις οικίες ενός οικισμού. Είναι αβαθείς και έχουν μικρές διαστάσεις –δεν ξεπερνούν το 1 × 1μ.– γεγονός που οφείλεται στο μικρό χώρο που διατίθεται γι' αυτό το σκοπό μέσα στην κατοικία ή ανάμεσα στα σπίτια. Έτσι τις περισσότερες φορές ο νεκρός «στριμώχνεται» στην κυριολεξία, μέσα σ' αυτούς.

2. νεκρικά αγγεία: Ο νεκρός τοποθετείται μέσα σε κάποιο αγγείο είτε απ' αυτά που χρησιμοποιούνταν καθημερινά στον οικισμό, είτε κατασκευασμένα ειδικά για νεκρική χρήση. Συνήθως μέσα σε αγγεία θάβονται νεογέννητα ή μικρά παιδιά που έτσι κι αλλιώς δεν προσφέρονταν για κανονική ταφή. Όταν η ταφή ανήκει σε ενήλικα, ο τελευταίος τοποθετείται στο αγγείο σε πολύ συσπειρωμένη στάση. Ενδιαφέρουσα είναι η περίπτωση των νεκρικών καύσεων από τη Σουφλί Μαγούλα και την Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου στη Θεσσαλία, όπου τα αγγεία περιέχουν τη στάχτη από την καύση των νεκρών (Γαλλής 1982).

3. Στο νεκροταφείο της Κεφάλας στη Κέα χρησιμο-

ποιούνται πιο σύνθετες κατασκευές. Πρόκειται στην ουσία για λάκκους που επενδύονται εσωτερικά με όρθιες πέτρες, οι οποίες κλίνουν ελαφρά προς το κέντρο.

Οι μεμονωμένες ταφές εντοπίζονται, κυρίως, μέσα στους οικισμούς κάτω από τα δάπεδα των οικιών και κοντά στις εστίες. Ορισμένες φορές είναι ομαδικές περιέχουν, δηλαδή, περισσότερους από έναν σκελετούς. Ήδη, από την αρχαιότερη νεολιθική παρατηρείται μια παρόμοια ομαδική ταφή στη Νέα Νικομήδεια. Πρόκειται για τον ενταφιασμό μιας γυναίκας και δυο παιδιών που «στριμώχτηκαν» σ' ένα λάκκο, χωρίς να συνοδεύονται από κτερίσματα. Όλα δείχνουν πως δεν υπήρξε κάποια προετοιμασία για τη συγκεκριμένη ταφή. Ακτέριστη είναι και η ταφή ενός παιδιού από την ίδια θέση.

Στο Κεφαλόβρυσο των Τρικάλων και στον Πρόδρομο της Καρδίτσας βρέθηκαν επίσης ταφές της αρχαιότερης νεολιθικής σε αβαθείς λάκκους και κάτω από τα δάπεδα των σπιτιών. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν οι τρεις διαδοχικές αποθέσεις σκελετικών λειψάνων κάτω από το δάπεδο μιας οικίας του Προδρόμου. Τα λείψανα αυτά ανήκουν σε 11 ανθρώπινα κρανία, ενώ υπάρχουν και σπασμένα κόκκαλα μηρών και πλευρών. Η κρανιακή προέλευση των οστών οδήγησε στο συμπέρασμα ότι πρέπει αυτά να αντιπροσωπεύουν περίπτωση ανακομιδής[70], δευτερεύουσας δηλαδή ταφής κρανίων ή και άλλων οστών.

5.2. Τα νεκροταφεία:

Ενδείξεις για την ύπαρξη χώρων προορισμένων για ταφές προέρχονται ήδη από την αρχαιότερη νεολιθική και συνδέονται με ένα ταφικό έθιμο που πρωτοεμφανίζεται αυτή την περίοδο. Στη Σουφλί Μαγούλα σ' έναν περιορισμέ-

70. Πρόκειται για ταφικό έθιμο σύμφωνα με το οποίο μετά την παρέλευση χρονικού διαστήματος από την ταφή του νεκρού, συλλεγόταν το κρανίο και τοποθετούνταν σε νέα, δευτερεύουσα, ταφή. Το έθιμο απηχείται και σήμερα με τη συλλογή των οστών των νεκρών και την τοποθέτησή τους σε οστεοφυλάκια.

νο χώρο 10 × 5μ., εντοπίστηκαν 14 ταφές καύσεων και δυο μεγαλύτερη λάκκοι που περιείχαν έντονα ίχνη φωτιάς και κομμάτια καμμένων οστών και ερμηνεύθηκαν ως αποτεφρωτήρια (Γαλλής 1982).

Η χρήση οργανωμένων νεκροταφείων έξω και μακριά από τον οικισμό φαίνεται πως γενικεύεται από τη νεότερη νεολιθική και μετά. Βεβαιωμένη παρουσία νεκροταφείων από την αρχή της νεότερης νεολιθικής (προδιμηνιακές φάσεις) μαρτυρείται από τα νεκροταφεία των καύσεων στη Σουφλί Μαγούλα και στην Πλατιά Μαγούλα Ζάρκου. Στην τελευταία, 300μ. βόρεια από τον αντίστοιχο οικισμό, βρέθηκαν 50 ταφές καύσεων μέσα σε τεφροδόχα αγγεία που προέρχονταν από τα αγγεία καθημερινής χρήσης του οικισμού.

Στο τέλος της νεολιθικής (χαλκολιθική ή τελική νεολιθική) ανήκουν νεκροταφεία που προέρχονται από τα νησιά του Αιγαίου. Στην Κεφάλα της Κέας υπήρχε το καλύτερα οργανωμένο, με τους λιθοπερίβλητους λάκκους, που περιγράψαμε παραπάνω, για τάφους, ενώ φαίνεται πως για πρώτη φορά ο χώρος της ταφής οριοθετείται με ένα μικρό περίβολο που σχηματίζουν πέτρες, οστά ζώων και κέρατα. Ένα άλλο αξιοσημείωτο στοιχείο είναι η, για πρώτη φορά, εμφάνιση ωοειδούς ή κυκλικού σχήματος στους ταφικούς λάκκους. Παρόμοια νεκροταφεία εντοπίστηκαν στα Θαρρούνια της Εύβοιας και στο Γυαλί των Δωδεκανήσων. Περίεργη περίπτωση αποτελούν οι ταφές στο σπήλαιο της Αλεπότρυπας στο Διρό της Μάνης. Ενώ υπάρχουν όλα τα είδη ταφών –κανονικές, δευτερεύουσες και καύσεις– δεν μπορεί να ειπωθεί με σιγουριά αν πρόκειται για νεκροταφείο ή για μεμονωμένες ταφές[71].

Η παρουσία μόνο παιδικών ταφών στο Διμήνι και σε άλλους οικισμούς ή η απουσία ταφών από το Σέσκλο ή από το λιμναίο οικισμό στο Δισπηλιό προκαλεί απορία για το

71. Για τις ταφές στην Αλεπότρυπα βλ. Γ. Παπαθανασόπουλου, «Ταφικά Έθιμα του Διρού» στο «Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα».

που θάβονταν οι κάτοικοι των χαρακτηριστικών αυτών νεολιθικών οικισμών. Έτσι δημιουργείται η εντύπωση ότι μπορεί κάλλιστα να υπάρχουν και άλλα νεκροταφεία και από τη μέση νεολιθική, μακριά από τους οικισμούς που επαφίεται στην αρχαιολογική έρευνα να τους εντοπίσει.

5.3. Η συμπεριφορά απέναντι στους νεκρούς: μεταθανάτια πίστη, απεικόνιση κοινωνικού status, συμβολισμός ή απλή «αντιμετώπιση» του θανάτου;

Σύμφωνα με το Γ.Χ. Χουρμουζιάδη (ό.π.) το γεγονός του θανάτου είχε διττή επίπτωση στην κοινωνική συμπεριφορά του ανθρώπου, αφού από τη μια προκαλούσε αναταραχή στο ανθρώπινο δυναμικό με τη συνειδητοποίηση της κοινωνικής σημασίας του θανάτου μέσα από τις ανατροπές στη γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή και από την άλλη αντιμετωπιζόταν ως βιολογικό γεγονός του οποίου τα αίτια και οι συνέπειες έπρεπε να ερμηνευθούν.

Το πρόβλημα που προκύπτει αβίαστα μέσα από τη μελέτη των ταφικών πρακτικών είναι αν είναι δυνατή η αναγωγή από τα δεδομένα που συνδέονται με τις ταφές στη νεολιθική ιδεολογία. Ενώ κάποιοι αρνούνται αυτή τη δυνατότητα, ο εισηγητής της Νέας Αρχαιολογίας, L. Binford υποστηρίζει[72] ότι ο τρόπος ταφής και οι τελετουργίες που συνδέονται μαζί του συνδέεται άμεσα με το κοινωνικό status των ζωντανών: οι άνθρωποι, δηλαδή, που όσο ζουν έχουν διαφορετική μεταχείριση, έοχυν την ίδια μεταχείριση και όταν πεθάνουν και η μεταχείριση αυτή αντικατοπτρίζεται στις ταφικές πρακτικές.

Στην άποψη του Binford αντιτάχθηκαν οι αρχαιολόγοι που ακολουθούν συμβολικές προσεγγίσεις θεωρώντας ότι μπορεί στις ταφικές πρακτικές να αποτυπώνεται η κοινωνική πραγματικότητα αντίστροφα. Τα λόγια του I. Hodder

72. Η άποψη αυτή διατυπώθηκε το 1971 στο άρθρο του L.R. Binford «Mortuary Practices: Their Study and their Potential».

συνοψίζουν την παραπάνω προσέγγιση: «Στο θάνατο οι άνθρωποι γίνονται ό,τι δεν υπήρξαν ποτέ στη ζωή τους»[73].

Η μελέτη των ταφικών πρακτικών της ελληνικής νεολιθικής αποδεικνύει ότι δεν υπάρχει συστηματική και κοινή αντιμετώπιση των νεκρών σ' όλους τους οικισμούς. Φαίνεται, λοιπόν, πως δεν υπάρχει δεδομένη και κατευθυνόμενη κοινωνική αντίληψη που να αφορά τις ταφές. Οι μεμονωμένες ταφές ενηλίκων δείχνουν μεν φροντίδα για την αντιμετώπιση του νεκρού σώματος, αλλά όχι μια ενέργεια που να απορρέει από καθιερωμένες υποχρεώσεις των ζωντανών προς τους νεκρούς. Θα μπορούσε να ανιχνεύσει κανείς περισσότερο τις προσωπικές διαθέσεις και κάποια συναισθηματική εξάρτηση των ζωντανών με βάση τις ταφές, κυρίως των βρεφών, μέσα στα σπίτια και κοντά στις εστίες.

Ιδιαίτερη φροντίδα του νεκρού συνιστούν οι καύσεις και οι δευτερεύουσες ταφές. Οι καύσεις μπορεί, βέβαια, να θεωρηθούν πρωταρχικά ως ένα μέτρο υγιεινής για την αποφυγή των δυσάρεστων συνεπειών από την αποσύνθεση των πτωμάτων, όμως η μεταγενέστερη πορεία του ως ηρωϊκού εθίμου δείχνει πως κάποια στιγμή απέκτησε ιδεολογικό περιεχόμενο και συνδέθηκε με μεταθανάτιες πίστεις. Η ιδιαίτερη μέριμνα για τα ανθρώπινα κρανία, μέσω των δευτερευουσών ταφών υποκρύπτει μια πεποίθηση ότι το κέντρο της ανθρώπινης ύπαρξης βρίσκεται εκεί.

Η σίγουρη παρουσία νεκροταφείων στη νεότερη νεολιθική είναι ενδεικτική για μια μεταβολή στην αντιμετώπιση των νεκρών. Η επιλογή συγκεκριμένου χώρου έξω από την κοινότητα ως «τόπου των νεκρών» παραπέμπει σε μια συλλογική συμπεριφορά απέναντι στο θάνατο που περιλαμβάνει ενίσχυση των δεσμών των μελών της κοινότητας και

73. Μια πρόσφατη σύνοψη στα ελληνικά των θεωρητικών προσεγγίσεων για τις δυνατότητες των ταφικών πρακτικών γίνεται στη μετάφραση του βιβλίου του I. Morris, «Ταφικά τελετουργικά έθιμα και κοινωνική δομή στην κλασική αρχαιότητα», Ηράκλειο 1997. Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης.

σύνδεση με τους προγόνους. Η απουσία, όμως, συγκεκριμένων τελετουργιών στα νεκροταφεία δε στοιχειοθετεί με κανέναν τρόπο την ύπαρξη προγονολατρείας.

Οι προσφορές προς τους νεκρούς με τη μορφή κτερισμάτων που τους συνοδεύουν στην «άλλη ζωή» είναι περιορισμένες και δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ως ενδεικτικές κάποιας άνισης μεταχείρισης τών νεκρών. Συστηματική μελέτη των ταφικών πρακτικών η οποία να περιλαμβάνει και μελέτη των κτερισμάτων προέρχεται από το Φράγχθι και την Κεφάλα της Κέας, ενώ τα δεδομένα από τα νεκροταφεία των καύσεων λειτουργούν ενισχυτικά στη διερεύνηση της ύπαρξης και σημασίας των κτερισμάτων.

Στο Φράγχθι[74] εντοπίστηκαν 18 ταφές μέσα στη σπηλιά, αλλά και έξω απ' αυτήν, στην παραλία. Υπήρχαν αρχικές και δευτερεύουσες ταφές. Οι νεκροί βρίσκονταν στη λεγόμενη «εμβρυακή»[75] στάση. Επρόκειτο για 8 ενήλικους, 6 βρέφη και 4 παιδιά. Τα υπάρχοντα κτερίσματα είναι λίγα. Πέντε ταφές περιέχουν αντικείμενα καθημερινής χρήσης - αγγεία, εργαλεία και τριπτήρες, ενώ δε βρέθηκαν, εκτός εάν ήταν κατασκευασμένα από φθαρτά υλικά, αντικείμενα συμβολικής λειτουργίας όπως ειδώλια ή κοσμήματα.

Όσον αφορά την αναζήτηση κοινωνικών παραμέτρων, η μόνη ένδειξη είναι ότι οι ενήλικοι δέχονται περισσότερη φροντίδα από τα παιδιά, συνεπώς τα τελευταία έχουν χαμηλό κοινωνικό γόητρο και δεν καλαμβάνουν κληρονομικά μεταβιβαζόμενες κοινωνικές θέσεις. Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία των κτερισμάτων στις γυναικείες ταφές, γεγονός που αφήνει υπόνοιες για φυλετικές διαφοροποιήσεις σε εντελώς αντίθετες κατευθύνσεις από τα σύγχρονα τερεότυπα.

74. T.W. Jacobsen - T. Cullen, A Consideration of Mortuary Practices in Neolithic Greece: Burials from Francthi Cave στο Mortality and Immortality, The Anthropology and Arghaeology of Death, 1981, 79-101.

75. Σε συνεσταλμένη, δηλαδή, στάση. Έχει θεωρηθεί πως η συγκεκριμένη στάση έχει ιδεολογικό και μεταφυσικό περιεχόμενο. Όπως γεννιέται κανείς, έτσι και πεθαίνει. Το πιο πιθανό, όμως, είναι να αντανακλά προσπάθεια για εξοικονόμηση χώρου.

Το γεγονός, όμως, ότι τα κτερίσματα είναι αντικείμενα καθημερινής χρήσης παραπέμπει σε μια ισοκατανεμημένη κοινωνία, όπου οι διαφοροποιήσεις εντοπίζονται στο επίπεδο ενός φυλετικού και όχι κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας.

Στην Κεφάλα[76] του τέλους της νεολιθικής φαίνεται ότι τα πράγματα αρχίζουν σιγά - σιγά να αλλάζουν, καθώς προχωρούμε προς τη χαλκοκρατία. Παρόλα αυτά θα ήταν σωστότερο να μιλούμε περισσότερο για διαδικασία σταδιακών παρά με οριστική κοινωνική σημασία αλλαγών. Οι 40 χτιστοί λίθινοι τάφοι εντοπίστηκαν σε δυο επίπεδα, ένα χαμηλότερο και ένα υψηλότερο. Ορισμένοι από αυτούς, κυρίως στο χαμηλό νεκροταφείο, περιείχαν πολλαπλές ταφές. Σ' έναν, για παράδειγμα, εντοπίστηκαν δεκατρείς. Η παρουσία μεμονωμένων ταφών στο υψηλότερο νεκροταφείο, ίσως, υποδηλώνει κοινωνική διαφοροποίηση.

Κτερίσματα, πάντως, υπήρχαν σε 9 τάφους και πρώτιστα στους γυναικείους. Μόνο ένας ανδρικός σκελετός συνοδευόταν από ένα εργαλείο. Τα κτερίσματα ήταν, κατά κανόνα ολιγάριθμα σε κάθε ταφή, πήλινα και μαρμάρινα αγγεία, όχι πρωτότυπου σχήματος ή ειδικής κατασκευής, αλλά καθημερινής χρήσης. Στο νεκροταφείο αντιπροσωπεύονται όλες οι ηλικίες με όμοιο τρόπο, με εξαίρεση τα παιδιά που είναι λιγότερα και ακτέριστα. Μερικά μαρμάρινα ειδώλια που βρέθηκαν έξω από τους τάφους θεωρήθηκαν από τον ανασκαφέα ως προσφορές στους νεκρούς.

Συμπερασματικά, οι νεολιθικές ταφικές πρακτικές είναι ενδεικτικές της πορείας από μια απλή, βιολογική «αντιμετώπιση» του θανάτου που έχει ως κίνητρο την ατομική, συναισθηματική διάθεση των ζωντανών απέναντι στους νεκρούς, προς μια ενσυνείδητη φροντίδα που έχει την αφετηρία της στην ανάγκη της κοινότητας να θάψει τους νε-

76. J.E. Coleman, Keos I: Kephala, A Late Neolithic Settlement and Cemetery, 1977.

κρούς της ως τα αποθανόντα μέλη ενός κοινωνικού συνόλου.

6. ***Η ανίχνευση της παρουσίας κοινωνικής διαφοροποίησης:*** Συνοψίζοντας τα παραπάνω στοιχεία μπορούμε να κωδικοποιήσουμε τα δεδομένα για την παρουσία κοινωνικής διαφοροποίησης στη νεολιθική εποχή ως εξής (όπου X = παρουσία, – = απουσία, ? = ασάφεια, ΑΝ = Αρχαιότερη Νεολιθική, ΜΝ = Μέση Νεολιθική, ΝΝ = Νεότερη Νεολιθική, ΤΝ = Τελική Νεολιθική):

	Παρουσία κοινωνικής διαφοροποίησης			
	ΑΝ	ΜΝ	ΝΝ	ΤΝ
ταφές	–	–	–	–
οργάνωση του χώρου	–	–	–	–
μέγεθος σπιτιών	–	–	–	–
ποιότητα κατασκευής σπιτιών	–	–	–	–
κτίσματα ειδικής λειτουργίας / σχέση τους με εξειδικευμένες ομάδες	–/–	–/–	X/–	X/–
περίβολοι / οχυρώσεις	–	X/–	X/–	X/–
μεταλλουργία	–	–	?	X
ανταλλαγές / εμπόριο	X/–	X/–	X/–	X/–
εξειδίκευση / προνομιακή θέση ομάδων στην παραγωγική διαδικασία	–	?/–	X/–	X/–

ΜΕΡΟΣ ΕΚΤΟ

Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ

Παρόλο που ο χαρακτηρισμός της εποχής που ακολουθεί τη νεολιθική ως πρώιμης εποχής του χαλκού υπονοεί μια απότομη μεταβολή στα μέσα παραγωγής που προϋποθέτει την εμφάνιση του χαλκού, ωστόσο, στην ηπειρωτική Ελλάδα, η μετάβαση δε φαίνεται να είναι τόσο ξαφνική. Ο χαλκός ως αυτοφυές μέταλλο εμφανίζεται, ήδη, στη νεολιθική, ενώ οι οικονομικές μεταβολές της Πρώιμης Χαλκοκρατίας προοιωνίζονται από τη νεολιθική. Παράλληλα δε χρησιμοποιείται καθαρός χαλκός, αλλά ορείχαλκος διάφορα, δηλαδή, κράματα του χαλκού με αρσενικό και κασσίτερο. Στην Κρήτη, κυρίως, αλλά και τις Κυκλάδες, αντίθετα, παρατηρείται μια πιο ραγδαία εξέλιξη που θα οδηγήσει στην ανακτορική οικονομία της Μέσης Εποχής του Χαλκού στην Κρήτη.

1. Ο ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ:

Ορολογία και χρονολόγηση: Οι φάσεις.

Η Πρώιμη Χαλκοκρατία στην ηπειρωτική Ελλάδα και το νησιωτικό Αιγαίο είναι γνωστές με διαφορετική ορολογία, αφού ο πολιτισμός αναπτύσσεται με διαφορετικό τρόπο και διαφορετικούς ρυθμούς. Έτσι η νότια ηπειρωτική Ελλάδα είναι ο χώρος όπου εκδηλώνεται ο Πρωτοελλαδικός πολιτισμός, οι Κυκλάδες ο χώρος του Πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού και η Κρήτη του Πρωτομινωϊκού. Παράλληλα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά παρατηρούνται τόσο στη

Θεσσαλία και τη Μακεδονία, όσο και στο Βορειανατολικό Αιγαίο όπου η Πολιόχνη της Λήμνου και η Θερμή της Λέσβου παρουσιάζουν συγγένεια με τον πολιτιστικό κύκλο της Τροίας.

Οι γνωστοί πολιτισμοί της Πρώιμης Χαλκοκρατίας ακολουθούν τριμερή διαίρεση. Έτσι και η Πρωτοελλαδική εποχή χωρίζεται χρονολογικά σε:

Πρωτοελλαδική I	3250/3100 - 2750/2500 π.Χ.
Πρωτοελλαδική II	2750/2500 - 2300 π.Χ.
Πρωτοελλαδική III	2300 - 2000 π.Χ.

Η παραπάνω χρονολογική ακολουθία στοιχειοθετείται με βάση την κεραμεική, η οποία προέρχεται από συγκεκριμένες ανασκαμμένες θέσεις: την Εύτρηση της Βοιωτίας για την Πρωτοελλαδική I, την τρίτη φάση της Λέρνας (Λέρνα III) στην Αργολίδα για την Πρωτοελλαδική II και την τέταρτη φάση (Λέρνα IV) για την Πρωτοελλαδική III. Πρόσφατες έρευνες στο Λευκαντί της Εύβοιας και στην Τίρυνθα της Αργολίδας οδήγησαν στην υπόθεση της ύπαρξης μιας μεταβατικής φάσης μεταξύ ΠΕ (Πρωτοελλαδικής) II και ΠΕ III, γεγονός που περιπλέκει τη σχετική χρονολόγηση.

Η πρωτοελλαδική κοινωνία:

Ο D. Pullen διερεύνησε[77] τα δεδομένα που αφορούν την κοινωνική διαφοροποίηση στην ΠΕ εποχή και τα κωδικοποίησε ως εξής (όπου + = παρουσία, – = απουσία, ? = ασάφεια):

ιεραρχία στην κοινωνική θέση των ατόμων	?
συνεργαζόμενες ομάδες οικογενειών	+
εξειδίκευση	?
αρχιτεκτονική / οικιστική διαφοροποίηση	+
πρόσβαση σε πηγές πρώτων υλών και αγαθών	–
γεωργία	–

77. D. Pullen, Social Organization in Early Bronze Age Greece: A Multi-Dimensional Approach. Indiana University 1985.

εμπόριο και ανταλλαγές –
ύπαρξη τοπικών κέντρων που ασκούν έλεγχο στα πλαίσια διακοινοτικής ιεραρχίας +

1.1. Η ΟΡΓΑΝΩΣΗ ΚΑΙ Η ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ:

1.1.1. Η θέση και ο τύπος των οικισμών:

Στην αρχή της ΠΕΧ (Πρώιμη Εποχή Χαλκού), ιδρύονται νέοι, σε σχέση με τους νεολιθικούς, οικισμοί, σε καινούργιες θέσεις, κυρίως κοντά στη θάλασσα σε βράχους ή ακρωτήρια. Συνεχίζεται, παράλληλα, και εξαπλώνεται η εγκατάσταση στην ενδοχώρα σε πεδινές εκτάσεις και χαμηλούς γήλοφους. Στη Μακεδονία οι οικισμοί πληθαίνουν, παρόλο που οι νεολιθικές θέσεις εξακολουθούν να κατοικούνται, και έχουν τη μορφή τούμπας, ενώ συνεχώς περιορίζονται σε έκταση και μεγαλώνουν σε ύψος. Στη Θεσσαλία, αντίθετα, οι οικισμοί μειώνονται, αλλά αυξάνουν σε μέγεθος.

Η αύξηση των οικισμών κορυφώνεται στην ΠΕ ΙΙ, ενώ οι οικισμοί γίνονται αισθητά μεγαλύτεροι. Θεωρείται πως κατά μέσο όρο οι νεολιθικοί οικισμοί στην νότια Ελλάδα καταλαμβάνουν έκταση 5-9 στρεμμάτων που αντιστοιχεί σ' έναν πληθυσμό 50-270 ατόμων. Στην ΠΕΧ οι περισσότεροι οικισμοί κυμαίνονται από 5-20 στρέμματα, αλλά υπάρχουν και πολλοί που ξεπερνούν κατά πολύ αυτό το μέγεθος (Λέρνα 25 στρέμματα, Ασίνη 30, Τίρυνθα 60, Θήβα 150, Μάνικα 200). Ο μέσος όρος πληθυσμού είναι 50-600 άτομα, αλλά υπάρχουν και οικισμοί με 1000-1500 κατοίκους. Όλα αυτά τα δεδομένα αποτελούν μέρος της γενικότερης εντύπωσης, ότι κατά την ΠΕΧ αρχίζει η ανάπτυξη των πρώτων πόλεων με την παρουσία συγκεκριμένων πρωτοαστικών χαρακτηριστικών, ώστε η εποχή αυτή μπορεί να ονομαστεί ως η εποχή της «πρώϊμης αστικοποίησης» (Κόνσολα 1984).

1.1.2. Η οργάνωση του χώρου στους πρωτοελλαδικούς οικισμούς:

Δεν υπάρχουν ανασκαμμένοι σε έκταση οικισμοί της

ΠΕ Ι, με αποτέλεσμα να μην μπορεί κανείς να μιλήσει για την ενδοκοινοτική χωροοργάνωση. Από την ΠΕ ΙΙ εμφανίζεται μια πραγματική έκρηξη πληροφοριών με βάση τις οποίες είναι δυνατή η ανασύνθεση των δεδομένων και η διατύπωση κάποιων ασφαλών συμπερασμάτων για αυτό το ζήτημα.

Ένας τυπικός οικισμός της ΠΕΧ αποτελείται από πολύχωρα συγκροτήματα που οργανώνονται σε σχέση με έναν ή περισσότερους δρόμους (εικ. 13). Είναι δύσκολη η αναγνώριση ξεχωριστών οικιών σ' αυτούς τους οικισμούς, η παρουσία όμως των δρόμων δείχνει μια πρώιμη πολεοδομική αντίληψη. Σε άλλους οικισμούς μια συστάδα από ανεξάρτητα κτίσματα καταλαμβάνει την κορυφή ενός λόφου και περιβάλλεται από τείχος που ορισμένες φορές είναι εξαιρετικά παχύ ή και διπλό και ενισχύεται με πύργους. Η παρουσία τείχους πιθανολογείται ακόμα και στη Μακεδονία (Μολυβόπυργος Χαλκιδικής, Άσσηρος Λαγκαδά και Μάνδαλο Πέλλας). Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία ιδιαίτερων κτισμάτων με κυριότερα παραδείγματα τις λεγόμενες «οικίες με διαδρόμους» (corridor houses, εικ. 12α), ή το κυκλικό οικοδόμημα («Rundbau») της Τίρυνθας.

Όπου υπάρχει η δυνατότητα αναγνώρισης ξεχωριστών οικιών γίνεται αντιληπτό ότι όσον αφορά τα υλικά δομής και τις κατόψεις, συνεχίζεται ο γενικός νεολιθικός σχεδιασμός. Φαίνεται, όμως, ότι τα σπίτια έχουν περισσότερους χώρους, η κατασκευή τους είναι πιο επιμελημένη (λίθινο θεμέλιο, πλίνθινη ανωδομή), ενώ στην ΠΕ ΙΙΙ εμφανίζεται ένας ακόμη τύπος σπιτιού, το αψιδωτό, που παρότι θεωρείται νεωτερισμός της ΠΕ ΙΙΙ, έχει εντοπιστεί την ίδια εποχή στους Σιταγρούς της Μακεδονίας (εικ. 12β), ενώ η έννοια του κύκλου στην κατασκευή καλυβών δεν είναι άγνωστη και στη νεολιθική εποχή[78].

Ο εσωτερικός εξοπλισμός των σπιτιών δεν παρουσιάζει

78. Κυκλικά σπίτια αυτής της εποχής υπάρχουν στη Χοιροκοιτία της Κύπρου.

ουσιαστικές διαφοροποιήσεις σε σχέση με τη νεολιθική. Η πιο σημαντική αλλαγή είναι η αυξημένη παρουσία αποθηκευτικών χώρων και σκευών και η ευρύτερη χρήση πήλινων πλατφορμών και κτιστών θρανίων για ποικίλλες χρήσεις. Το περίσσευμα της ΠΕΧ αποθηκεύεται σε πιθάρια και λάκκους που πολλές φορές καταλαμβάνουν μια σειρά κατά μήκος του τοίχου των σπιτιών ή εντοπίζονται σε ειδικά δωμάτια που προορίζονται αποκλειστικά γι' αυτόν το σκοπό.

1.1.3. Οι οικισμοί:

Ένας ικανός αριθμός ΠΕ οικισμών έχει σκαφεί σε ικανοποιητική έκταση. Οι περισσότεροι προσφέρουν στοιχεία για την ΠΕ ΙΙ, ενώ η πέμπτη πόλη της Αίγινας (Αίγινα V) για την ΠΕ ΙΙΙ.

1. Η Λέρνα στην Αργολίδα[79] αποτελεί τον τυπικότερο οικισμό της περιόδου. Πρωτοκατοικήθηκε στην Αρχαιότερη Νεολιθική (Λέρνα Ι), ενώ πιστοποιήθηκε η ύπαρξη ενός μεσονεολιθικού (Λέρνα ΙΙ) σπιτιού (εικ. 11: 1) και ιχνών της Νεώτερης Νεολιθικής. Αξιοσημείωτη είναι η εύρεση δέκα νεολιθικών ταφών που ανήκαν σε παιδιά και ενήλικους που είχαν θαφτεί μέσα στον οικισμό.

Η περιοχή παραμένει ακατοίκητη στην ΠΕ Ι και επανακατοικείται κατά την ΠΕ ΙΙ (φάση Λέρνα ΙΙΙ). Σ' αυτή τη φάση ανήκουν το διπλό τείχος με τους πύργους, δυο οικίες (εικ. 11: 14, 15), το κτίριο BG, που είχε μια μεγάλη πήλινη εστία σ' έναν από τους χώρους του, και η λεγόμενη «Οικία των Κεράμων» («House of the Tiles») που είναι λίγο μεταγενέστερή του και το αντικαθιστά. Λειτουργικοί χώροι με άγνωστη χρήση -μπορεί και αποθηκευτικοί- δημιουργούνται μέσα στο τείχος. Στη Λέρνα IV, την τελευταία ΠΕ φάση, ανήκουν μια σειρά από αψιδωτά σπίτια και ένας τύμβος που σκεπάζει την «οικία των κεράμων» η οποία καταστρέφεται. Αψιδωτά και τετράπλευρα σπίτια (εικ. 11: 19-23) και

79. J. Caskey, Lerna in the Argolid, American School of Classical Studies at Athens, 1977.

ένας κιβωτόσχημος τάφος (εικ. 11: 24) προσδιορίζουν τη Μέση Εποχή του Χαλκού (Λέρνα V), ενώ δε λείπουν και υστεροελλαδικά κατάλοιπα, της αρχής των μυκηναϊκών χρόνων, όπως δυο κάθετοι λακκοειδείς τάφοι (εικ. 11: 25, 26) στην περιοχή της «οικίας των κεράμων» και του κατοπινού τύμβου. Η θέση συνεχίζει να κατοικείται και στους ιστορικούς χρόνους.

Η «Οικία των Κεράμων» είναι ένα τυπικό «corridor house» με διαστάσεις 25 × 12μ.). Πέντε χώροι που επικοινωνούν μεταξύ τους (εικ. 11: A-E) αναπτύσσονται στον κατά μήκος άξονα. Ο χώρος A κατέχει τη θέση ενός είδους προθαλάμου (προδόμου) που αποτελεί την είσοδο και οδηγεί στους υπόλοιπους, ενώ ο E αποτελεί τον οπισθόδομο, ο οποίος έχει επίσης ένα άνοιγμα προς τον οικισμό. Οι δυο διάδρομοι (G και F στο σχέδιο) επικοινωνούν με τους χώρους E καί C αντίστοιχα, ενώ δυο μικρότεροι χώροι (J και H στο σχέδιο) προσεγγίζονταν μόνο εξωτερικά. Το κτίριο είχε τουλάχιστον όροφο, όπως καταδεικνύει η ύπαρξη σε δυο περιπτώσεις εσωτερικής σκάλας. Στο δυτικό τμήμα του κτιρίου στο βόρειο και νότιο εξωτερικό τοίχο υπήρχαν ενσωματωμένα πήλινα παγκάκια.

Τα καλοψημένα κεραμίδια της στέγης, που εντοπίστηκαν για πρώτη φορά σε προϊστορικό οικισμό και ονόμασαν το κτίσμα, είχαν πάχος περίπου 1 cm και ήταν ορθογώνια, πλατιά, χωρίς οπές και στρώνονταν πάνω σε μια στρώση πηλού που στηριζόταν σε ξύλινες δοκίδες και μεγαλύτερα δοκάρια σε μια πιθανόν δικλινή στέγη. Τα δάπεδα ήταν κατασκευασμένα από στρώματα λεπτού πηλού, ενώ οι τοίχοι ήταν επιχρισμένοι με ασβεστοκονίαμα και υπάρχουν υπόνοιες για προσπάθεια διακόσμησής τους.

Παρόμοια κτίσματα έχουν βρεθεί στην Αίγινα (η «Λευκή Οικία» της πόλης III), δυο στα Ακοβίτικα της Μεσσηνίας, ενώ πιθανολογείται η ύπαρξη ενός ακόμα στη Θήβα, στην ακρόπολη της Καδμείας. Η λειτουργία τους έχει προκαλέσει διχογνωμία στους ερευνητές. Άλλοι συνδέοντας την παρουσία τους και με την ύπαρξη τειχών και με

το σχήμα τους που μπορεί να χαρακτηριστεί μεγαροειδές, θεωρούν ότι είναι πρώιμα ανάκτορα ή κατοικίες τοπαρχών που ασκούν την εξουσία τους στους τοπικούς πληθυσμούς. Η κοινωνική δομή και ο τρόπος παραγωγής της ΠΕΧ μπορεί να βρίσκονται σε μια διαδικασία μετασχηματισμού προς την πολυπλοκότητα, δεν παραπέμπουν, όμως, σε μια έντονα διαστρωματωμένη κοινωνία. Είναι πιθανότερο, λοιπόν, οι οικίες με τους διαδρόμους να αποτελούν κτίσματα τα οποία αποτελούν άξονα αναφοράς για ολόκληρη την κοινότητα. Να είναι, με λίγα λόγια, ένα είδος «σπιτιών του κοινού» που επιτελούσαν κεντρικές για τον οικισμό λειτουργίες.

Η «οικία των κεράμων» της Λέρνας προσφέρει στοιχεία προς μια ανάλογη ερμηνευτική κατεύθυνση. Το γεγονός ότι δεν απομονώνεται από τα υπόλοιπα σπίτια, τα ανοίγματα που την καθιστούν εύκολα προσβάσιμη σ' όλους τους κατοίκους του οικισμού, οι καθιστικοί πάγκοι που προσαρμόζονται εξωτερικά, οι μικροί, αποθηκευτικοί, ίσως, χώροι Η και J που προσεγγίζονται μόνο απ' έξω, η εύρεση σ' αυτούς πήλινων σφραγισμάτων που θα βρίσκονταν σε μεγάλα αγγεία και πιθανόν σε ξύλινα κιβωτίδια, υποδεικνύουν μια κοινοτική χρήση του κτιρίου. Θα μπορούσε να ήταν οικονομικό, διοικητικό, πιθανόν και θρησκευτικό κέντρο, να συγκεντρωνόταν σ' αυτό η παραγωγή της κοινότητας και εκεί να προγραμματιζόταν η μετέπειτα ανακατανομή της[80].

Η κοινοτική χρήση αυτού του κτίσματος ίσως υποδηλώνεται και από την κατασκευή του τύμβου στην ΠΕ ΙΙΙ και της ταφικής χρήσης της περιοχής στα υστεροελλαδικά χρόνια. Η ιδεολογικοποίηση ενός χώρου προκύπτει στη συλλογική μνήμη περισσότερο όταν σχετίζεται με συλλογική, κοινοτική δράση, παρά με την ανάμνηση οποιουδήποτε άρχοντα.

80. Μια ανάλογη συγκέντρωση μπορεί να δείχνει και το Rundbau της Τίρυνθας.

2. Υπολείμματα ΠΕ οικισμών που μπορούν να προσφέρουν πληροφορίες για την χωροοργανωτική τους αντίληψη εντοπίζονται στη Στερεά Ελλάδα και την Πελοπόννησο. Στις Λιθαρές της Βοιωτίας[81] 45 περίπου ορθογώνια παραλληλόγραμμα ή τραπεζοειδή δωμάτια που ανήκουν σε 18 μονόχωρες, δίχωρες, τρίχωρες και τετράχωρες οικίες, οι οποίες δύσκολα ξεχωρίζουν μεταξύ τους καθώς τα δωμάτια «στριμώχνονται» το ένα δίπλα στο άλλο, αναπτύσσονται εκατέρωθεν από έναν κύριο δρόμο και άλλους δευτερεύοντες (εικ. 13). Η εύρεση σ' ένα δωμάτιο 14 ακέραιων και 2 τμημάτων ειδωλίων ζώων οδήγησε στο χαρακτηρισμό του ως «ιερού», που ονομάστηκε «ιερό των ταύρων».

Παρόμοια οργάνωση φαίνεται πως υπήρχε στον Άγιο Κοσμά και στο Ασκηταριό της Αττικής και στις Ζυγουριές της Κορινθίας και πιθανόν στη Μάνικα της Εύβοιας, ενώ στη Ραφήνα της Αττικής φαίνεται πως εκτός από τα σπίτια και το δρόμο υπήρχε και οχυρωτικός περίβολος. Μεμονωμένα σπίτια ή δωμάτια ανασκάφηκαν στην Εύτρηση της Βοιωτίας, στο Μπερμπάτι και την Ασίνη της Αργολίδας, στα Ακοβίτικα της Μεσσηνίας, στην Τσούνγκιζα της Νεμέας, στη Βοϊδοκοιλιά της Πυλίας, στον Άγιο Δημήτριο της Τριφυλλίας κ.α.

Ιδιαιτερότητες παρουσιάζονται στον Ορχομενό της Βοιωτίας όπου εντοπίστηκαν κυκλικές κατασκευές που θεωρήθηκαν οι μεγαλύτερες κατοικίες και οι μικρότερες αποθηκευτικοί βόθροι. Στην Τίρυνθα οι ανασκαφές στην Κάτω Ακρόπολη απέδωσαν λείψανα τετράπλευρων οικιών της ΠΕ ΙΙ και αψιδωτών οικιών της ΠΕ ΙΙΙ. Στην Άνω Ακρόπολη το Rundbau είναι σύγχρονο με τις οικίες της Κάτω Ακρόπολης. Εκεί θα αναπτυχθεί αργότερα το μυκηναϊκό ανάκτορο.

Μια εικόνα για την οργάνωση ενός οικισμού στην ΠΕ ΙΙΙ δίνει η πέμπτη πόλη στο λόφο Κολόνα της Αίγινας (Αί-

81. Χ. Τζαβέλλα - Ενjοn, Λιθαρές, Δημοσιεύματα του Αρχαιολογικού Δελτίου, αρ. 32. Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών. Αθήνα 1984.

γινα V). Συγκροτήματα ανεξάρτητων δωματίων που ανήκουν σε μια ή περισσότερες, εμφανώς μεγαροειδείς οικίες περιτριγυρίζονται από δρόμους και περικλείονται από οχυρωτικό τείχος το οποίο ενισχύεται με πέντε πύργους.

Από τη Μακεδονία ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα δυο σπίτια στους Σιταγρούς της Δράμας, το «Καμμένο Σπίτι» («Burnt House») με το αψιδωτό πέρας και το «Μακρύ Σπίτι» («Long House»). Είναι πασσαλόπηκτα με διαδικασία κατασκευής ανάλογη με τη νεολιθική, ενώ αξιοσημείωτη είναι η παρουσία τροφοπαρασκευαστικών και αποθηκευτικών κατασκευών στην αψίδα του ενός (εικ. 12β).

1.2. Η ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

1. Γεωργοκτηνοτροφία και συμπληρωματικές ενασχολήσεις (καρποσυλλογή, κυνήγι και αλιεία):

Η γεωμορφολογία παίζει σημαντικό ρόλο στην οικονομική ανέλιξη που παρατηρείται στην ΠΕΧ. Έτσι τα τοπικά μικροπεριβάλλοντα του νότιου ηπειρωτικού χώρου ευνόησαν την πολυκαλλιέργεια με την εισαγωγή νέων ειδών, ενώ οι μεγάλες πεδιάδες της Μακεδονίας και οι δασωμένες εκτάσεις σε συνδυασμό με το βαρύτερο κλίμα οδήγησαν σε μια οικονομία διαφορετικής μορφής, με πιο αργούς ρυθμούς εξέλιξης.

Μια σειρά «βελτιώσεων» στην παραγωγή της ΠΕΧ σε σχέση με τη νεολιθική μαρτυρούν τη νέα μορφή που αποκτάει σιγά - σιγά η οικονομία (Τουλούμης 1994). Άμεσες (παλαιοβοτανικές) και έμμεσες (αγγεία, εργαλεία, οστεολογικό υλικό κ.λ.π.) πληροφορίες παραπέμπουν:

α) στην καλλιέργεια ποικιλίας ειδών ήδη από το τέλος της νεολιθικής, όπως το κατάλληλο για την παρασκευή ψωμιού σιτάρι, το κριθάρι και τα όσπρια και τη συνεχώς αυξανόμενη σημασία των βοοειδών, των χοίρων, και των κατσικιών

β) στην καλλιέργεια νέων ειδών όπως η ελιά και το αμπέλι, που παρόλο δεν παίζουν, απ' ότι φαίνεται, εξαρχής

σημαντικό ρόλο και δεν καλλιεργούνται παντού, εμφανίζονται αυτή την εποχή. Τα νέα προϊόντα είναι ιδιαίτερα σημαντικά για την οικονομία. Το ελαιόλαδο, για παράδειγμα, δεν είναι μόνο τροφή. Χρησιμοποιείται στο μαγείρεμα, ως καλλυντικό (αρωματικά έλαια) και ως φωτιστικό στα λυχνάρια. Την παρουσία τους υποδηλώνουν και οι αλλαγές στην κεραμεική, όπως για παράδειγμα οι προχοές στα αγγεία που πιθανόν συνδέονται με το λάδι και το κρασί

γ) στην εκμετάλλευση νέων εδαφών που οφείλεται στα νέα προϊόντα, και στη συνακόλουθη, συνεπώς, εφαρμογή της πολυκαλλιέργειας, που αποτελεί το κατεξοχήν χαρακτηριστικό της μεσογειακής γεωργικής οικονομίας. Έτσι χρησιμοποιούνται εδάφη σε μεγαλύτερα υψόμετρα απ' αυτά όπου καλλιεργούνται τα δημητριακά, για την καλλιέργεια της ελιάς και της αμπέλου, αλλά και για βοσκοτόπια

δ) στην υιοθέτηση τεχνικών όπως το όργωμα και στη χρησιμοποίηση της εργατικής δύναμης των ζώων που υποδηλώνεται και από την παρουσία ειδωλίων, όπως αυτά της Τσούνγκιζας στη Νεμέα της Κορινθίας[82] που, ίσως, απεικονίζουν ζώα στο ζυγό. Η χρήση των ζώων στο όργωμα έχει σημαντικές επιπτώσεις μια και εμπεριέχει τη δυνατότητα τα ζώα να μετατραπούν σ' ένα είδος «κεφαλαίου», αφού όποιος τα κατέχει, έχει στη διάθεσή του ένα ισχυρό παραγωγικό μέσο. Στην αρχή, βέβαια, η κατοχή των ζώων θα ήταν κοινοτική.

ε) στην αύξηση του αριθμού των ζώων (βοοειδών και κατσικιών κυρίως) και στην παρουσία νέων ειδών όπως τα ιπποειδή, αφού όνοι και άλογα εντοπίστηκαν στο οστεολογικό υλικό της Λέρνας, της Άργισσας και των Πευκακίων. Παράλληλα, έχει διατυπωθεί η άποψη[83] πως αυτή την επο-

82. D. Pullen 1992. «Ox and Plow in the Early Bronze Age Aegean». American Journal of Archaeology 96: 43-54.

83. A. Sherratt, «Plough and Pastoralism: Aspects of the secondary products revolution» στο I. Hodder, G. Isaac και N. Hammond (eds.) Pattern of the Past, 1981.

χή συντελείται η «επανάσταση των δευτερογενών προϊόντων», η χρήση, δηλαδή, ζώων όπως τα πρόβατα όχι μόνο για το κρέας τους, αλλά και για το μαλλί και το γάλα τους. Η υφαντουργία, άλλωστε, ανιχνεύεται αρχαιολογικά μέσα από την ύπαρξη υφαντικών βαρών, των κωνικών ή αμφικωνικών πήλινων σφοντυλιών και των πήλινων αγνυθών.

Εκτός από τη γεωργοκτηνοτροφία, το κυνήγι και η αλιεία εξακολουθούν να κατέχουν το συμπληρωματικό τους ρόλο στην οικονομία. Παρόλο που οι οικονομικές αλλαγές δεν μπορούν να χαρακτηριστούν ούτε ξαφνικές και απότομες, ούτε παντού σύγχρονες, εντούτοις η εισαγωγή νέων ειδών και η εκμετάλλευση νέων εδαφών οδηγούν στην εντατικοποίηση της παραγωγής και στη δημιουργία διατροφικού πλεονάσματος και συνακόλουθα αποτελούν ουσιαστικά βήματα στην πορεία προς μια πολυπλοκότερη κοινωνική συγκρότηση.

2. Τα σκεύη. Παραγωγή και χρήση τους:

Οι χρήσεις των πήλινων σκευών[84], της κεραμεικής, είναι ενδεικτικές για την ύπαρξη καινούργιων προϊόντων. Στην ΠΕ Ι τα συνηθέστερα σχήματα είναι οι φιάλες με χείλη που νεύουν προς τα μέσα και τα κύπελλα με μία λαβή. Στην ΠΕ ΙΙ παρατηρείται μια έκρηξη νέων σχημάτων στα οποία κυριαρχούν οι ονομαζόμενες «σαλτσιέρες», τα μικρά κύπελλα με μικρό πόδι και τα ασκοειδή.

Νέα σχήματα εμφανίζονται για πρώτη φορά στην ΠΕ ΙΙΙ με χαρακτηριστικότερα τις πρόχους, τα μικρά κύπελλα που αποκαλούνται «ουζοπότηρα», τα «tankard», κλειστά αγγεία με δυο λαβές, και το «δέπας αμφικύπελλον»[85], ανοιχτό αγγείο με δυο λαβές, που παραπέμπουν σε αντίστοιχα τρωϊκά (εικ. 14). Παράλληλα αυτήν την περίοδο συναντώνται για πρώτη φορά τροχήλατα αγγεία, αβαθή πιάτα και

84. Όπως και στη νεολιθική καλάθια και ξύλινα σκεύη θα υπήρχαν, αλλά, ως γνωστό, δε διασώζονται.

85. Η ονομασία του βασίζεται στα ομηρικά κείμενα.

κύπελλα με μία λαβή, αλλά και βαθειά ανοιχτά με δυο λαβές και επιφάνεια με καλά στιλβωμένο επίχρισμα, που μοιάζουν με τη μεσοελλαδική «μινύεια» κεραμεική. Κοντά στα νέα σχήματα θα πρέπει να προστεθεί και η γενίκευση της χρήσης των πιθαριών που είναι σαφώς μεγαλύτερα από τα αντίστοιχα νεολιθικά και σχετίζονται προφανώς με την αύξηση και την ποικιλία του διατροφικού πλεονάσματος. Στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία οι αλλαγές στην κεραμεική είναι πιο αργόσυρτες. Έτσι αντί για λαβές υπάρχουν πολλές φορές μακρόστενες ή σωληνωτές αποφύσεις, ενώ στο τέλος της ΠΕΧ κυριαρχούν οι «τρομπετοειδείς» πρόχοι.

Η διακόσμηση στα αγγεία[86] ακολουθεί τη νεολιθική λογική. Υπάρχει, όμως, μια σαφής υπεροχή της εγχάρακτης και εμπίεστης διακόσμησης σε σχέση με τη γραπτή. Στην ΠΕ Ι στην κεντρική Ελλάδα και την Πελοπόννησο συνηθισμένη είναι η μονόχρωμη, με κόκκινη επιχρισμένη επιφάνεια, κεραμεική. Η εγχάρακτη διακόσμηση περιλαμβάνει γραμμές, ζιγκζαγκωτά μοτίβα και επάλληλες γωνίες ενώ η εμπίεστη σπείρες και ομόκεντρους κύκλους. Στη Μακεδονία και τη Θράκη η εγχάρακτη διακόσμηση αποτελεί χαρακτηριστικό γνώρισμα της περιόδου. Έτσι σε οριζόντιες ταινίες οργανώνονται στικτά τρίγωνα, ενώ κάθετες ταινίες με τρίγωνα χαρακτηρίζουν την εμπίεστη.

Στην ΠΕ ΙΙ, ενώ συνεχίζουν η εγχάρακτη και η εμπίεστη, εμφανίζεται η γραπτή κεραμεική σε μικρά ποσοστά σε σχέση με την ακόσμητη. Στην ΠΕ ΙΙΙ κυριαρχούν δυο κεραμεικοί διακοσμητικοί «ρυθμοί»: στην κεντρική Ελλάδα ο ρυθμός της Αγίας Μαρίνας (από την ομώνυμη αρχαιολογική θέση) με την ανοιχτή διακόσμηση σε σκούρο βάθος και στην Πελοπόννησο ο ακριβώς αντίθετος με σκούρα διακόσμηση σε ανοιχτό βάθος.

Όσον αφορά την τεχνολογία που χρησιμοποιείται στην παραγωγή της κεραμεικής παραμένει απλή μέχρι την

86. Για μια συνολική παρουσίαση της διακοσμημένης κεραμεικής της ΠΕΧ βλ. Treuil κ.α. 1996.

ΠΕ ΙΙΙ. Τα περισσότερα αγγεία πρέπει να ψήνονταν σε ανοιχτές φωτιές. Υπάρχει όμως και κεραμεική που στιλβώνεται με γυαλιστερό βερνίκι (urfirnis) που η θερμοκρασία όπτησής της πρέπει να κυμαίνεται γύρω στους 1050 βαθμούς, γεγονός που προϋποθέτει κλειστή φωτιά. Έτσι τα αγγεία ψήνονταν μάλλον σε κάποιο λάκκο που κλεινόταν αεροστεγώς με χόρτα ή πηλό. Ο αέρας κυκλοφορούσε από μια τρύπα που ανοιγόταν στην κορυφή ή στο πλάι, ενώ τα αγγεία έμπαιναν κάτω από τα καύσιμα.

Είναι γεγονός ότι η ΠΕ Ι κεραμεική φαίνεται να είναι υποδεέστερη της νεολιθικής. Χοντρά τοιχώματα και λιγότερη επιμέλεια στη διακόσμηση φαίνεται να παραπέμπουν σε παρακμή. Από την ΠΕ ΙΙ, όμως, η κατάσταση αλλάζει. Δίπλα στα χονδροειδή αγγεία αρχίζουν να εμφανίζονται οι λεπτές «σαλτσιέρες» και φιάλες. Και στις δυο περιπτώσεις, πάντως, δεν μπορούμε να μιλήσουμε ούτε για παρακμή, ούτε για ανάπτυξη. Είναι και οι δυο όψεις μιας διαδικασίας κατασκευής που αρχίζει να τυποποιείται. Μαζική παραγωγή και συνεπώς ομοιομορφία της κεραμεικής που παρατηρείται στην ΠΕ ΙΙ και πιθανή ύπαρξη τοπικών εργαστηρίων είναι τα αίτια αυτής της τυποποίησης. Παράλληλα, οι ενδείξεις οδηγούν σε μια γενίκευση της χρήσης των αγγείων ως δοχείων για την παρασκευή και την αποθήκευση της τροφής. Αυτό το γεγονός μπορεί να δικαιολογήσει τα χονδροειδή τοιχώματα για την εξασφάλιση ανθεκτικότητας κατά το μαγείρεμα και τη διατήρηση της τροφής.

Η ύπαρξη εξειδικευμένων τεχνιτών –κεραμουργών– πιθανολογείται με βάση την παρουσία ενός σφραγίσματος σε μια εστία της Λέρνας, το οποίο επαναλαμβάνεται σε πιθάρια από την Τίρυνθα και τις Ζυγουριές που, ίσως, προέρχεται από τον ίδιο πηλοπλάστη. Εγχάρακτα σημεία κεραμέων εντοπίστηκαν, επίσης, επάνω σε όστρακα ή ολόκληρα αγγεία σε αρκετές ΠΕ θέσεις (Εύτρηση, Λιθαρές, Ορχομενό, Τίρυνθα, Ασκηταριό, Αίγινα, Ζυγουριές, Λέρνα). Έχει θεωρηθεί μάλιστα, με βάση τα παραπάνω σφραγίσματα, ότι αυτοί οι κεραμουργοί ίσως ήταν περιφερόμενοι τεχνίτες που

μετακινούνταν από οικισμό σε οικισμό, όπου τους είχαν ανάγκη. Κάτι τέτοιο θα σήμαινε, βέβαια, ότι οι ΠΕ κοινότητες θα έπρεπε να εξασφαλίζουν τη διαβίωσή τους, αφού τα παραγόμενα απ' αυτούς προϊόντα θα τους ήταν απαραίτητα. Καθώς δεν υπάρχουν ενδείξεις για την παρουσία πολυτελούς κεραμεικής στην ΠΕ, είναι πιο πιθανό τα αγγεία να ήταν απαραίτητα για τις καθημερινές τους ανάγκες.

Η εμφάνιση στην ΠΕ ΙΙΙ των τροχήλατων αγγείων εμπεριέχει τη δυνατότητα μαζικότερης παραγωγής, πιο τυποποιημένης κεραμεικής και παραπέμπει στην ύπαρξη εξειδικευμένων στη χρήση του τροχού τεχνιτών. Όλα αυτά, όμως, δε συμβαδίζουν με τη γενικότερη τεχνολογική υποβάθμιση στην κατασκευή της, στη Λέρνα τα αγγεία ψήνονται στους 850 βαθμούς, και τη διάλυση της προηγούμενης ομοιομορφίας της.

3. Τα εργαλεία:

Στην ΠΕ η χρήση του οψιανού για την κατασκευή εργαλείων γίνεται πιο εκτεταμένη, ενώ παραμένει η χρήση του πυριτόλιθου. Τα λειασμένα εργαλεία αποτελούν την άλλη μεγάλη κατηγορία της λιθοτεχνίας, έχουν, όμως, διασωθεί, όπως και οστέινα, πολύ λίγα. Δεν έχει αποδειχθεί, αν αυτό οφείλεται και στη χρήση μετάλλινων εργαλείων.

Στις πηγές οψιανού προστίθενται και καινούργιες, όπως αυτή στο Γυαλί της Νισύρου. Οι τύποι των εργαλείων είναι γενικά λιγότεροι με κυριαρχία των λεπίδων, ενώ η απουσία των αιχμών βελών έως την ΠΕ ΙΙΙ είναι αξιοσημείωτη και δείχνει τη μειωμένη, ίσως, σημασία του κυνηγιού. Οι αιχμές εμφανίζονται στην ύστερη νεολιθική και είναι τριγωνικές και έχουν βάση με στέλεχος, ενώ στην εποχή του χαλκού η βάση παρουσιάζει κοιλότητα. Πολυτυπία στα εργαλεία, όπως ο πυριτόλιθος, επανεμφανίζεται στην ΠΕ ΙΙΙ και τη Μεσοελλαδική, γεγονός που συνδέεται με μια γενικότερη πολιτισμική οπισθοδρόμηση στο τέλος της ΠΕ.

Κατά κανόνα ακολουθούνται παρόμοιοι με τη νεολιθική τρόποι παραγωγής λεπίδων από πυρήνες πυριτόλιθου

και οψιανού, μόνο που πλέον οι τελευταίοι είναι πιο πεπλατυσμένοι σε σχέση με τους κωνικούς ή κυλινδρικούς της νεολιθικής. Έτσι παράγονται σχετικά ίσιες και με παράλληλες ακμές λεπίδες, ενώ φαίνεται πως αποσπώνται από τον πυρήνα με απλούστερες κινήσεις, κάτι που σημαίνει μαζική και ομοιόμορφη παραγωγή.

Η κατεργασία του οψιανού, αλλά και του πυριτόλιθου φαίνεται πως γινόταν μέσα στους οικισμούς, ενώ κάποιοι από αυτούς ασκούσαν, πιθανόν, κεντρικό έλεγχο στη διακίνηση των προϊόντων της λιθοτεχνίας. Σωροί από απολεπίσματα, ίχνη της κατεργασίας, οψιανού και πολλές λεπίδες σε μερικά δωμάτια των Λιθαρών, οι λεπίδες οψιανού στην οικία L στις Ζυγουριές, στην Κάτω Ακρόπολη της Τίρυνθας και στον Άγιο Κοσμά παραπέμπουν στην ταύτιση αυτών των χώρων με εργαστήρια. Μεγάλες ποσότητες πυρήνων, απολεπισμάτων και τελειωμένων εργαλείων βρέθηκαν σ' ένα κτίσμα της Μάνικας που μπορεί να ήταν εργαστήριο. Χιλιάδες εργαλεία οψιανού που, ίσως, είχαν αποθηκευθεί μέσα σ' ένα τσουβάλι βρέθηκαν επίσης στη Μάνικα, έτοιμα, πιθανόν, για ανταλλαγές.

4. Η μεταλλοτεχνία:

Η Ν. Κόνσολα συνοψίζοντας τα δεδομένα για τα μεταλλικά αντικείμενα της ΠΕ σημειώνει: α) τον αρκετά μεγάλο αριθμό μετάλλινων αντικειμένων, β) την ποικιλία στους τύπους των αντικειμένων, γ) την εξαιρετική ανάπτυξη της μεταλλοτεχνίας στην ΠΕ ΙΙ και την κάμψη της παραγωγής στην ΠΕ ΙΙΙ, δ) τη γεωγραφική κατανομή των ευρημάτων, που μαρτυρεί όχι μόνο την ύπαρξη πολλών μεταλλουργικών κέντρων, αλλά και την πιθανή εκμετάλλευση διαφόρων τοπικών πηγών (Κόνσολα 1984: 134).

Σε όλη τη διάρκεια της εποχής του χαλκού, τα μέταλλα που χρησιμοποιούνταν ήταν, κυρίως, ο χαλκός για την παραγωγή όπλων, εργαλείων και κοσμημάτων, ο άργυρος για κοσμήματα και αγγεία και ο χρυσός για κοσμήματα, αγγεία και στην επένδυση των όπλων (π.χ. λαβές ξιφών).

Τα εργαλεία ήταν είδη καλλωπισμού όπως λαβίδες, ξυράφια, ξέστρα, μαχαιρίδια και εργαλεία για διάφορες δουλειές όπως πλατιοί πελέκεις, οπείς, αξίνες και σμίλες, αγκίστρια κ.λ.π. Τα όπλα ήταν εγχειρίδια, ξίφη, αιχμές δοράτων και τα κοσμήματα απλές ή σπειρωτές περόνες, βραχιόλια, δαχτυλίδια, σκουλαρίκια από σύρμα, και ψήφοι περιδεραίων. Τα περισσότερα είναι κατασκευασμένα με την απλή εκκρουστή τεχνική, με το χτύπημα, δηλαδή, του μετάλλινου ελάσματος (χρυσού ή ασημένιου συνήθως) από την πίσω πλευρά. Αγγεία από χρυσό ή άργυρο βρίσκονται σε ξένα μουσεία π.χ. στο Λούβρο, αλλά δεν έχουν βρεθεί σε ανασκαφές. Η προέλευσή τους είναι σκοτεινή, ενώ για μια «σαλτσιέρα» πιθανολογείται πως προέρχεται από την Εύβοια.

Τα μεταλλικά αντικείμενα της ΠΕ προέρχονται είτε από «θησαυρούς»[87], όπως στη Θήβα, στην Εύτρηση και στα Πετράλωνα της Χαλκιδικής, όπου βρέθηκε ένα σύνολο χάλκινων εργαλείων, είτε βρίσκονται μεμονωμένα μέσα στους οικισμούς, είτε τοποθετούνταν ως κτερίσματα σε τάφους.

Ο χαλκός χρησιμοποιείται ως κράμα με αρσενικό, το οποίο στη νότια Ελλάδα αποτελεί σκόπιμη πρόσμειξη. Πηγές χαλκού υπάρχουν στην κεντρική Ελλάδα, στην Πελοπόννησο και στη Μακεδονία, αλλά η χρήση τους δεν έχει επιβεβαιωθεί ακόμα. Άργυρος υπάρχει στο Λαύριο και τις Κυκλάδες, χρυσός στο Παγγαίο –δεν υπάρχουν, όμως, ενδείξεις χρήσης του– στη Λακωνία και στο Λαύριο.

Η μεταλλοτεχνία είναι ασφαλώς μια ενασχόληση που απαιτεί ικανοποιητικές γνώσεις πυροτεχνολογίας. Η καμίνευση για να ξεχωρίσει, για παράδειγμα ο χαλκός από την ορυκτή μάζα χρειάζεται θερμοκρασία γύρω στους 1100 βαθμούς, η οποία μπορεί να επιτευχθεί μόνο μέσα σε χτιστά καμίνια και όχι σε λάκκους. Μερικά καμίνια εντοπίζονται

87. Πολλά αντικείμενα φυλαγμένα μαζί σε κάποιο χώρο, σε κάποιο πιθάρι, για παράδειγμα.

μέσα στους οικισμούς. Στην Αίγινα, στον τέταρτο οικισμό εντοπίστηκε ένα χυτήριο χαλκού, χτισμένο επάνω στα ερείπια της «Λευκής Οικίας», με το οποίο παράγονταν ράβδοι χαλκού[88]. Η εύρεσή του είναι πολύ σημαντική γιατί ανήκει στην ΠΕ ΙΙΙ κατά την οποία θεωρείται ότι η μεταλλοτεχνία, όπως και άλλα πολιτισμικά χαρακτηριστικά γνώρισε κάμψη.

Στη Ραφήνα στην παραλία έξω από τον οχυρωμένο ΠΕ οικισμό βρέθηκαν, σύμφωνα με τον ανασκαφέα[89] «χαλκουργικά εργαστήρια». Πρόκειται για δυο λάκκους που βρίσκονται σε απόσταση 15μ. μεταξύ τους, ο μεγαλύτερος από τους οποίους είναι ένα ωοειδές όρυγμα διαστάσεων 4.40μ. × 3.40μ. και βάθους 1μ.. Μέσα στον παραπάνω λάκκο βρέθηκε μεγάλος αριθμός σκουριών σε βώλους, που προέρχονταν από καμίνευση χαλκούχου μεταλλεύματος, και πήλινα χωνιά συνδεόμενα με την επεξεργασία αυτού του μεταλλεύματος. Τα χωνευτήρια αυτά ήταν συνήθως από χοντρό πηλό, είχαν μια τρύπα απ' όπου θα περνούσε κάποιο ξύλο για να κρατηθεί στη φωτιά και προχοή για το χύσιμο του χαλκού. Παράλληλα, υπήρχαν πήλινες ή λίθινες –από σχιστόλιθο, σερπεντινίνη ή σαπουνόπετρα– μήτρες, που στην ΠΕΧ ήταν μονές[90].

Εκτός από την καμίνευση, άλλος τρόπος κατεργασίας του χαλκού είναι η σφυρηλάτηση. Το μέταλλο έμπαινε στη φωτιά και κατόπιν αφού κρύωνε στο νερό σφυρηλατούνταν. Παρόμοια τεχνική χρησιμοποιούνταν και σε πολύτιμα μέταλλα όπως ο χρυσός, ο οποίος αφού έλιωνε διαμορφωνόταν σε φύλλα που έπαιρναν με σφυρηλάτηση το επιθυμητό σχήμα.

88. Χ. Βάλτερ, Ο κόσμος της αρχαίας Αίγινας, Τρία Φύλλα, Αθήνα 1985.

89. Δ.Ρ. Θεοχάρης «Ανασκαφή εν Αραφήνι» Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας, 1951: 77-92.

90. Είχαν, δηλαδή, μια βάθυνση στο σχήμα του αντικειμένου που επρόκειτο να κατασκευαστεί. Εκεί χυνόταν το λιωμένο μέταλλο και μετά την ψύξη του παραγόταν το αντικείμενο.

Για να ανιχνευθεί ο ρόλος των μεταλλικών αντικειμένων χρειάζεται εκτός από τη μελέτη της χρήσης τους και η διερεύνηση της κατανομής τους. Το γεγονός ότι τα εργαλεία που βρέθηκαν δεν φαίνεται να είναι γεωργικά και ότι τα καινούργια αντικείμενα, σε σχέση με τη νεολιθική, που κατασκευάζονται με μέταλλο είναι αυτά που μπορούν να χαρακτηριστούν ως όπλα ή χρησιμοποιούνται για τη λεπτομερέστερη επεξεργασία του ξύλου και της πέτρας, έχει οδηγήσει στην υπόθεση πως συσχετίζονται με την ύπαρξη μιας «αριστοκρατίας».

Η παραπάνω άποψη ενισχύεται και από την εύρεση των περισσότερων μεταλλικών αντικειμένων σε τάφους και από τη μικρή, γενικά, παρουσία, εργαλείων. Ο χαρακτήρας τους, αφού στην πλειονότητά τους δεν εντάσσονται στα μέσα παραγωγής, και αυτή η σχέση με τους τάφους τους προσδίδει μια περισσότερο συμβολική σημασία η οποία παραπέμπει στην ύπαρξη μιας οργανωμένης ελίτ, ή καλύτερα σε ένα αναδυόμενο για πρώτη φορά στην προϊστορία κοινωνικό στρώμα που ελέγχει, ίσως, την κατανομή των μετάλλων, αλλά πολύ περισσότερο ελέγχει την άμεση παραγωγή και το προερχόμενο από αυτήν διατροφικό πλεόνασμα.

Ο έλεγχος της παραγωγής και κατανομής των μετάλλων σημαίνει και εξειδικευμένη παραγωγή σ' αυτόν τον τομέα της οικονομίας. Οι μεταλλουργοί πρέπει να είχαν ανάλογα χαρακτηριστικά με τους κεραμουργούς –να ήταν, δηλαδή, περιφερόμενοι τεχνίτες εξαρτώμενοι από τις κοινότητες στις οποίες δούλευαν– αν και δεν υπάρχουν παρόμοια δεδομένα. Χρειάζονται «ειδικές» γνώσεις και χρόνος για την επεξεργασία του οποιουδήποτε μέταλλου, κάτι που δεν μπορούσε να διαθέτει ο κοινός γεωργοκτηνοτρόφος.

5. Οι ανταλλαγές:

Η μορφή των ανταλλαγών στην ΠΕ περίοδο ακολουθεί και επεκτείνει την αντίστοιχη νεολιθική. Στα προϊόντα των ανταλλαγών εκτός από τον οψιανό, περιλαμβάνονται με-

ταλλικά και λίθινα αντικείμενα, αλλά και αγγεία είτε αυτούσια είτε για το περιεχόμενό τους.

Για την ΠΕ Ι υπάρχουν ελάχιστα δεδομένα. Κατά την ΠΕ ΙΙ λίγες «σαλτσιέρες» εντοπίστηκαν στην Κρήτη, στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία, ενώ μια σφραγίδα βρέθηκε σε τάφο στη Λεβήνα της Κρήτης. Αντίθετα στη νότια Ελλάδα τα εισαγμένα αντικείμενα είναι αρκετά. Τα περισσότερα προέρχονται από τις Κυκλάδες[91] και είναι μαρμάρινα αγγεία και ειδώλια που συνοδεύουν τους νεκρούς στα παραλιακά νεκροταφεία της Αττικής (Άγιος Κοσμάς και Ασκηταριό, Τσέπη Μαραθώνα) και της Εύβοιας (Μάνικα).

Στους τύπους πολλών προϊόντων –κεραμεική, λίθινα αγγεία, μεταλλικά αντικείμενα και κοσμήματα– επικρατεί μια ομοιομορφία, γεγονός που οδήγησε ερευνητές όπως ο C. Renfrew να διατυπώσουν την άποψη ότι αυτή την εποχή κυριαρχεί ένα «διεθνές πνεύμα» που περιλαμβάνει τη νότια ηπειρωτική Ελλάδα και το νησιώτικο Αιγαίο με τον απόηχό του να φτάνει σαφώς έως τη Θεσσαλία και τη Μακεδονία. Πρόκειται για συχνές, αλλά μικρής κλίμακας ανταλλαγές ανάμεσα σε μεμονωμένα άτομα ή ομάδες ατόμων. Φαίνεται, όμως, όπως προκύπτει από τη συνολική μελέτη των δεδομένων, ότι υπάρχει μια εξελισσόμενη κοινωνική διαστρωμάτωση, και έτσι οι ανταλλαγές πρέπει να τελούν υπό τον έλεγχο κάποιων ομάδων. Με βάση την έντονη παρουσία των Κυκλαδίτικων αντικειμένων θα μπορούσε κανείς να υποθέσει κάποιο ρόλο των Κυκλάδων, ακόμα και μεσολαβητικό, στα ανταλλακτικά δίκτυα.

Στην ΠΕ ΙΙΙ η εικόνα της ομοιομορφίας διαλύεται, ενώ οι τρωικές επιδράσεις είναι εμφανείς, κυρίως στην κεραμεική και περισσότερο στα ανατολικά παράλια και την Εύβοια. Ένα πήλινο αγκυρόσχημο αντικείμενο (εικ. 14) που παρουσιάζει μεγάλη διάδοση και έχει ερμηνευθεί από σχη-

91. Τα προερχόμενα από την Κρήτη μετριούνται στα δάχτυλα του ενός χεριού.

ματοποιημένο ειδώλιο, έως και υφαντικό βάρος ή τσιγκέλι, είναι διαγνωστικό της περιόδου.

1.3. ΠΡΩΤΟΕΛΛΑΔΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

Το νέο στοιχείο στο χώρο της ιδεολογίας σε σχέση με τη νεολιθική είναι η αναμφισβήτητη παρουσία συμβολικών αντικειμένων γοήτρου τα οποία θα προσέδιδαν κύρος σε κάποιες ομάδες ανθρώπων. Τα μεταλλικά όπλα και τα κοσμήματα είναι τα κυριότερα από αυτά. Η παρουσία τους στους τάφους σε συνδυασμό με την οικονομική οργάνωση της ΠΕ και τα υπόλοιπα αρχαιολογικά δεδομένα συντείνουν στην ύπαρξη μιας αρχόμενης και εξελισσόμενης κοινωνικής διαστρωμάτωσης. Είναι γεγονός, όμως, ότι αυτή η διαστρωμάτωση δεν αναπτύσσεται ταυτόχρονα και με τον ίδιο τρόπο παντού, ενώ φαίνεται να προκύπτει μέσα από το νεολιθικό τρόπο ζωής και την κοινοτική οργάνωση της νεολιθικής κοινωνίας.

Εκτός από τη διακόσμηση των αγγείων ο χώρος των ταφικών πρακτικών και εθίμων προσφέρει τις περισσότερες πληροφορίες για την ΠΕ ιδεολογία, καθώς η ΠΕ ειδωλοπλαστική περιλαμβάνει, αν εξαιρέσει κανείς τα εισαγμένα λίθινα κυκλαδικά ή όσα τα μιμούνται, σχεδόν αποκλειστικά ειδώλια ζώων, ενδεικτικό της μεγάλης σημασίας τους στην ΠΕ οικονομία. Στην ΠΕ οικονομία αναφέρεται και το πλήθος των λίθινων και πήλινων σφραγίδων και σφραγισμάτων, που τα πιο πολλά προέρχονται από τη Λέρνα και την Ασίνη στην Αργολίδα.

Οι ταφικές πρακτικές:

Στην ΠΕ Ι συναντώνται ακόμη στις κατοικημένες περιοχές ταφές παιδιών, αλλά και ενηλίκων. Οι ταφικές πρακτικές φαίνεται πως συστηματοποιούνται στην ΠΕ ΙΙ. Μεμονωμένες ταφές υπάρχουν έξω από τους οικισμούς και σ' αυτές περιλαμβάνονται και οι παιδικές. Το σημαντικότερο, όμως, στοιχείο είναι η ύπαρξη νεκροταφείων που συνδέονται με οικισμούς.

Παρόμοια νεκροταφεία εντοπίστηκαν στον Άγιο Κοσμά, στις Λιθαρές, στη Θήβα, στη Μάνικα, στο Ασκηταριό, στις Ζυγουριές, στο Μαραθώνα και στο Παυλοπέτρι Λακωνίας. Συνήθως αποτελούνται από κιβωτιόσχημους τάφους (-Θήβα, Αγ. Κοσμάς) όπου ο νεκρός θάβεται στο πλάϊ στη λεγόμενη «εμβρυακή» στάση ντυμένος και στολισμένος, κάποτε με τα κοσμήματά του, και συνοδεύεται από κάποια αντικείμενα ως κτερίσματα. Υπάρχουν, όμως, και λαξευτοί τάφοι (Μάνικα, Λιθαρές), θάλαμοι λαξευμένοι στο βράχο, δηλαδή, που έχουν και δρόμο που οδηγεί στον τάφο.

Αν και τα νεκροταφεία είναι λίγα, ορισμένα πρέπει να είναι πολύ εκτεταμένα. Υπολογίζονται, για παράδειγμα, 4.000 τάφοι για τη Μάνικα και έχουν ανασκαφεί 50 στις Λιθαρές, ενώ αρκετά μεγάλο πρέπει να ήταν και το νεκροταφείο του Ασκηταριού. Στην Τσέπη του Μαραθώνα αξιοσημείωτη είναι η παρουσία κυκλαδικών ειδωλίων και κεραμεικής.

Στη βόρεια Ελλάδα το μοναδικό νεκροταφείο της ΠΕΧ ανακαλύφθηκε πρόσφατα στον Άγιο Μάμαντα της Χαλκιδικής περιλαμβάνει ταφές σε πιθάρια που τοποθετούνται μέσα σε λάκκους ή απλούς ενταφιασμούς σε λάκκους που έχουν στρωθεί με βότσαλα. Ανάμεσα στους τάφους αξιοσημείωτη είναι η καύση ενός νηπίου. Οι νεκροί συνοδεύονταν από απλά και ολιγάριθμα κτερίσματα, πήλινα αγγεία, κυρίως, και κάπου - κάπου από ορειχάλκινα αντικείμενα.

Ξεχωριστό είναι το νεκροταφείο τύμβων στη Λευκάδα όπου οι ταφές γίνονται σε πιθάρια ή κιβωτιόσχημους τάφους οι οποίοι καλύπτονται με στρογγυλές λίθινες πλατφόρμες και από πάνω σωρεύεται χώμα. Εντοπίστηκαν 33 ανάλογοι τύμβοι, κάποιοι με διπλές ταφές (ο R17a ήταν αντρικός και γυναικείος), ενώ 12 απ' αυτούς είναι ιδιαίτερα πλούσιοι σε εργαλεία, όπλα, αγγεία και κοσμήματα. Σε άντρες ανήκουν επτά και σε γυναίκες πέντε, με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η συναγωγή συμπερασμάτων για κοινωνική διαφοροποίηση με βάση το φύλο. Σε 10 τύμβους οι νεκροί συνοδεύονταν από συγκέντρωση μεταλλικών αντικειμένων. Στον R17a, για παράδειγμα, βρέθηκαν δυο εγχει-

ρίδια, το ένα με επίχρυση λαβή, ένα μεταλλικό κόσμημα και ένα περιδέραιο. Η παρουσία τύμβων στη δυτική Ελλάδα θα γενικευθεί στη μεσοελλαδική περίοδο, αλλά η ύπαρξή τους από την ΠΕ στη Λευκάδα παραπέμπει σ' ένα ταφικό έθιμο που συνδέεται σίγουρα με μια ιδιαίτερη κοινωνική οργάνωση.

Τα νεκροταφεία παραπέμπουν σε μια οριοθέτηση του χώρου των προγόνων από την κοινότητα και την ιδιαίτερη σημασία κάποιων από αυτούς που όσο ζουν αποκτούν ιδιαίτερη θέση και κύρος. Κληρονομική μεταβίβαση κοινωνικής θέσης δε φαίνεται να υπάρχει αν θεωρήσουμε τις ακτέριστες παιδικές ταφές ως την κύρια ένδειξη για κάτι τέτοιο.

Η παρουσία οργανωμένων θρησκευτικών ενασχολήσεων μέσα στους οικισμούς είναι αβέβαιη. Το «ιερό των ταύρων» στις Λιθαρές και κάποιες ενδείξεις από την οικία L στην Εύτρηση δεν αποτελούν αδιάσειστα στοιχεία. Θα πρέπει να υπογραμμιστεί ότι, προφανώς, δεν είναι τυχαίο το γεγονός πως η οργάνωση της θρησκείας συμβαδίζει απόλυτα με την πολυπλοκότερη κοινωνική οργάνωση της ύστερης χαλκοκρατίας και δεν προηγείται αλλά έπεται της οικονομικής εξειδίκευσης.

2. Η ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

Ενώ υπάρχουν πολύ λίγα δεδομένα για τη νεολιθική εποχή στις Κυκλάδες (Σάλιαγκος στην Αντίπαρο και Κεφάλα στην Κέα), στην ΠΕΧ παρατηρείται μια έξαρση σε όλους τους τομείς του πολιτισμού (Barber 1994). Οικισμοί, νεκροταφεία και μεμονωμένα ευρήματα συνθέτουν μια εικόνα ανάπτυξης με τοπικά χαρακτηριστικά που δε συναντώνται στην ύστερη προϊστορία οπότε οι μινωικές και μυκηναϊκές επιδράσεις είναι έντονες.

2.1. Ορολογία και χρονολογικές φάσεις:

Η ΠΕΧ στις Κυκλάδες έχει χωριστεί, όπως άλλωστε και κάθε προϊστορική περίοδος, με πολλούς τρόπους. Έτσι διακρίνονται τρία εναλλακτικά συστήματα ορολογίας. Το

πρώτο επιμένει στο διαχωρισμό της Πρωτοκυκλαδικής (ΠΚ) περιόδου, το δεύτερο προτείνει ένα σύστημα σύμφωνα με το οποίο αναγνωρίζονται «πολιτισμοί» και το τρίτο εντοπίζει τοπικές ομάδες μέσα στο γενικότερο σύνολο:

Πρωτοκυκλαδική Ι	μετά το 3.000-2.600 π.Χ. περ.
Πρωτοκυκλαδική ΙΙ	2.600-2.300 π.Χ. περ.
Πρωτοκυκλαδική ΙΙΙ	2.300-1.900 π.Χ. περ.

Στην ΠΚ Ι αντιστοιχεί ο πολιτισμός Πηλός - Λάκκουδες ή Γρόττα - Πηλός και οι τοπικές ομάδες των Λακκούδων, του Πηλού, του Πλαστηρά και του Κάμπου, στην ΠΚ ΙΙ και ΙΙΙΑ ο πολιτισμός της Κέρου - Σύρου και οι τοπικές ομάδες της Σύρου και του Καστριού και στην ΠΚ ΙΙΙΒ ο πολιτισμός της Φυλακωπής Ι και η τοπική ομάδα της Αμοργού.

2.2. Η οργάνωση και η χρήση του χώρου:

Οι θέσεις της ΠΚ Ι, αν και είναι περισσότερο γνωστές από επιφανειακές έρευνες παρά από ανασκαφές είναι περισσότερες από τις νεολιθικές. Οι οικισμοί βρίσκονται σε πλαγιές κοντά στη θάλασσα, ενώ ένα νεκροταφείο κείται σε μικρή απόσταση. Τα σπίτια ήταν κτισμένα με πέτρες, ξερολιθιά ή με πηλό ως συνδετικό υλικό ανάμεσά τους, είτε πάνω σ' ένα υπόστρωμα από μικρότερες πέτρες είτε κατευθείαν στο βράχο.

Σώζονται σπίτια της ΠΚ ΙΙ στην Αγία Ειρήνη της Κέας, που αποτελούν λείψανα ενός, πιθανόν, μεγαλύτερου κτιριακού συγκροτήματος (15 × 30μ.). Μερικά δωμάτια θεωρήθηκαν υπόγεια. Τα δάπεδα ήταν από χώμα ή πατημένο πηλό, αλλά σώζονται και μερικά στρωμένα με χοντρές πλάκες. Πέτρινα κατώφλια, παραστάδες και υποδοχές για τους πόλους περιστροφής δίνουν μια εικόνα των θυρωμάτων. Η στέγη μπορεί να ήταν πέτρινη, αλλά και από κλαδιά και πηλό, όπως οι νεολιθικές. Ο εξοπλισμός των δωματίων περιελάμβανε πήλινες εστίες, μια αποθηκευτική θήκη κτισμένη με μεγάλες πέτρες και μια τροφοπαρασκευαστική κατασκευή που περιβάλλεται με πέτρες.

Πληρέστερες κατόψεις υπάρχουν στην ΠΚ ΙΙΙΑ. Στο Καστρί της Σύρου αυτή την εποχή ιδρύθηκε ένας οχυρωμένος οικισμός πάνω στην κορυφή ενός λόφου σε απόκρημνο σημείο. Περιβάλλεται από τείχος που σχηματίζει πύργους και από ένα προτείχισμα που, όμως, δεν έχει ανασκαφεί πλήρως. Μέσα στο τείχος συνωθούνται μικρών διαστάσεων σπίτια σε συγκροτήματα δωματίων, χωρισμένα από στενά σοκάκια. Μερικά έχουν καμπυλόγραμμους τοίχους, αλλά αυτό δε σημαίνει κάτι ιδιαίτερο και μάλλον υπαγορεύεται από το γεγονός ότι είναι χτισμένα σε περιορισμένο χώρο επάνω στο λόφο. Δε φαίνεται να δεσπόζει και να ξεχωρίζει κάποιο σπίτι στον οικισμό. Τρία από τα οικήματα (20, 30, 32 στην εικ. 19) θεωρούνται αποθηκευτικά, ενώ ένα (το 11, κολλημένο στο τείχος) εργαστηριακός χώρος.

Οχυρωματικές θέσεις της ΠΚ ΙΙΙΑ εντοπίστηκαν, επίσης, στον Πάνορμο της Νάξου και στην Κύνθο της Δήλου. Λείψανα της ΠΚ ΙΙΙΑ υπάρχουν και στην Αγία Ειρήνη, ενώ η μορφή των οικισμών της ΠΚ ΙΙΙΒ προσεγγίζεται μέσω κάποιων κτιριακών υπολειμμάτων –μικρά ορθογώνια σπίτια– στη Φυλακωπή της Μήλου και –ορθογώνια, αλλά και ένα αψιδωτό– στην Παροικιά της Πάρου.

2.3. Η οικονομία:

2.3.1. Γεωργοκτηνοτροφία και συμπληρωματικές απασχολήσεις:

Η σημερινή κυκλαδική γεωμορφολογία χαρακτηρίζεται από μια ποικιλότητα. Πολλές φορές ακόμα και από νησί σε νησί, οι διαφορές είναι αρκετά έντονες. Η καλλιέργεια είναι δύσκολη και υποβοηθείται από αναλήμματα από ξερολιθιά, που επιτρέπουν καλλιέργειες σε μεγάλες κλίσεις. Στα μεγαλύτερα νησιά υπάρχουν δάση. Στο εσωτερικό ορεινοί όγκοι συντελούν στην ανάπτυξη της κτηνοτροφίας. Σήμερα μακριά, ζεστά και ξηρά καλοκαίρια ακολουθούν τους ήπιους και υγρούς χειμώνες σ' ένα κλίμα που δε φαίνεται να διαφέρει σημαντικά από την προϊστορική εποχή.

Στην εποχή του χαλκού το κριθάρι ήταν το κυριότερο δημητριακό, ενώ η διατροφή συμπληρωνόταν με όσπρια, αμπέλια και ελιές. Λόγω του κλίματος η γη οργώνεται συχνά για να κρατάει την υγρασία της και κατά την περίοδο της αγρανάπαυσης. Τα αρχαιολογικά δεδομένα είναι οι συνηθισμένες μυλόπετρες και τριπτήρες, οι λεπίδες από πυριτόλιθο και οψιανό που σφηνωμένες σ' ένα ξύλινο ή κοκκάλινο στέλεχος δημιουργούν δρεπάνια κ.ά.

Όσον αφορά την κτηνοτροφία τα βοοειδή ήταν σπάνια σε σχέση με τα αιγοπρόβατα και τους λίγους χοίρους, όπως προκύπτει από το οστεολογικό υλικό, ενώ είναι εμφανής η εκτροφή των αιγοπροβάτων και για το μαλλί τους, αφού σώθηκαν τα υφαντικά βάρη από τους αργαλειούς. Η αλιεία, σίγουρα, θα έπαιζε κάποιο ρόλο, ενώ οι Κυκλαδίτες θα απασχολούνταν, έστω και περιστασιακά με το κυνήγι στους δασωμένους ορεινούς όγκους στο εσωτερικό ορισμένων νησιών.

2.3.2. Τα σκεύη:

Πήλινα και λίθινα αγγεία είναι συνηθισμένα στους οικισμούς, αλλά και στους τάφους. Από τα πήλινα αγγεία (εικ. 15) αυτά που μπορούν να συσχετιστούν με τη διατροφή είναι κυρίως οι χονδροειδείς φιάλες με «αναδιπλωμένο» («rolled») χείλος, τα τσουκάλια, τα πιθάρια, εκτός από τα βαρελόσχημα διακοσμημένα που χρησιμοποιούνταν για ταφές στην ΠΚ ΙΙΙΒ και οι διάφοροι τύποι πρόχων, με χαρακτηριστικές τις ραμφόστομες γραπτές που εμφανίζονται από την ΠΚ ΙΙ και κυπέλλων, ανάμεσά τους το «δέπας αμφικύπελλον» της ΠΚ ΙΙΙΑ, με ή χωρίς λαβές. Στην αρχή χρηστικά αγγεία που αργότερα απέκτησαν ιδεολογικό και ταφικό περιεχόμενο πρέπει να ήταν και τα τηγανόσχημα σκεύη ή οι πήλινοι κρατηρίσκοι.

2.3.3. Η μεταλλοτεχνία:

Τα μέταλλα που χρησιμοποιούνταν ήταν ο ορείχαλκος και λιγότερο ο μόλυβδος και ο άργυρος. Ο χρυσός ήταν γε-

νικά σπάνιος. Παρότι από την Κεφάλα του τέλους της νεολιθικής προέρχονται χάλκινα αντικείμενα, σκουριές και θραύσματα από εργαλεία επεξεργασίας μεταλλεύματος στην ΠΚ Ι δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου, όπως και στην ΠΕ Ι, μετάλλινα αντικείμενα. Ο μεγαλύτερος αριθμός των περίπου 200 ΠΚ αντικειμένων προέρχονται από την ΠΚ ΙΙ και την ΠΚ ΙΙΙ. Ο συνολικός αριθμός των αντικειμένων δείχνει ότι δεν μπορεί να ειπωθεί πως υπάρχει μια ανθούσα «βιομηχανία» στις Κυκλάδες, παρόλο που σίγουρα επέδρασαν στο μετασχηματισμό της προϊστορικής κοινωνίας.

Στα ευρήματα περιλαμβάνονται όπλα, εργαλεία, προσωπικά αντικείμενα, και κάποια σκεύη και ειδώλια. Πληροφορίες για τα μετάλλινα εργαλεία αντλούνται από δυο «θησαυρούς» έναν από την Κύθνο της ΠΚ ΙΙ και έναν από το Καστρί της Σύρου της ΠΚ ΙΙΙΑ. Πρόκειται για πελέκεις, σμίλες, οπείς και πριόνια που χρησίμευαν, όπως και τα αντίστοιχα ΠΕ για την ξυλουργική. Δεν είναι, δηλαδή, γεωργικά εργαλεία.

Όσον αφορά τα μεταλλεία το μόνο σίγουρο που ήταν γνωστό και χρησιμοποιούνταν στην προϊστορία ήταν αυτό του Αγίου Σώστη στη Σίφνο απ' όπου εξάγονταν αργυρούχος μόλυβδος (Barber 1994: 113). Κοντά στα μεταλλεία πρέπει να γινόταν και η καμίνευση των μετάλλων που έπαιρναν τη μορφή ταλάντων για να μεταφέρονται ευκολότερα.

Μοναδικά ευρήματα μεταλλοτεχνίας προέρχονται από το Καστρί της Σύρου. Εκεί βρέθηκαν μια εστία με σκουριές χαλκού, κύπελλα μεταλλουργίας, πήλινες και λίθινες μήτρες για πελέκεις και σμίλες, «θησαυρός» μετάλλινων αντικειμένων και εργαλεία από οψιανό.

2.3.4. Τα λίθινα εργαλεία:

Μια μελέτη[92] για τα κυκλαδικά λίθινα εργαλεία έδειξε

92. R. Torrence, «A technological approach to Cycladic blade industries» στο J.L. Davis και J.F. Cherry (eds.) Papers in Cycladic Prehistory. University of California 1981.

ότι η παραγωγή λεπίδων από οψιανό και πυριτόλιθο παρουσιάζει αξιοσημείωτη διαφοροποίηση ανάμεσα στην νεολιθική και την εποχή του χαλκού, όσον αφορά την ποσότητα και την ποιότητα. Έτσι θεωρείται ότι υποδηλώνουν μια οικιακή παραγωγή κατά τη νεολιθική σε αντίθεση με την κατασκευή τους από τεχνίτες μερικής ή ολικής απασχόλησης στην εποχή του χαλκού. Διαφοροποιήσεις στην κατανομή του οψιανού παρατηρούνται στην ΠΕΧ, σε σχέση με την απόσταση μιας θέσης από την πηγή απ' όπου εξορύσσεται, τη Μήλο δηλαδή, γεγονός που δε συμβαίνει στη νεολιθική. Παραταύτα η κατανομή αυτή δε θεωρείται προϊόν ανταλλακτικού εμπορίου. Για την παραγωγή των λίθινων εργαλείων ισχύει ότι και για τα νεολιθικά και τα ΠΕ εργαλεία.

2.3.5. Οι ανταλλαγές:

Υπάρχουν αρκετά κυκλαδικά αντικείμενα εκτός Κυκλάδων. Στην ΠΚ Ι υπάρχουν υπόνοιες για κυκλαδικά αγγεία στην Ιασό της Καρίας στη μικρασιατική ακτή (Barber 1994: 138), ενώ εισαγωγές αντικειμένων δε φαίνεται να υπάρχουν. Αντίθετα οι «σαλτσιέρες» και τα τρωϊκά σχήματα (δέπας αμφικύπελλον) στην κεραμεική της ΠΚ ΙΙ και της ΠΚ ΙΙΙΑ δείχνει το λιγότερο και αντίστροφες επιρροές.

Για την ΠΚ ΙΙ ήδη αναφέρθηκε η παρουσία μαρμάρινων ειδωλίων και αγγείων, αλλά και κεραμεικής στα ΠΕ νεκροταφεία των παραλιακών θέσεων της Αττικής, στον Άγιο Κοσμά και στην Τσέπι. Είναι πιθανόν, όμως, να αποτελούν μιμήσεις σε ντόπιο υλικό, γεγονός που παραπέμπει σε διακίνηση ιδεών περισσότερο παρά αντικειμένων. Στην Κρήτη στο νεκροταφείο της Αγίας Φωτιάς κοντά στη Σητεία έχει βρεθεί κυκλαδική εισηγμένη κεραμεική σε τάφους που είναι λάκκοι και θάλαμοι σκαμμένοι στο βράχο.

Σημαντική από κάθε άποψη θεωρείται η ανεύρεση πολλών κυκλαδικών αντικειμένων σ' έναν τάφο του τέλους της Πρώιμης Χαλκοκρατίας (Πρωτομινωϊκή ΙΙΙ) στο Φουρνί των Αρχανών. Πρόκειται για 1.000 λεπίδες οψιανού, στον τάφο βρέθηκαν 55, για 13 μαρμάρινα ειδώλια, από τα οποία

δυο είναι ντόπια κρητικά, και ένα από ελεφαντόδοντο και για τρία λίθινα αγγεία. Η παρουσία τόσων αντικειμένων έχει οδηγήσει σε ποικίλλες υποθέσεις που περιλαμβάνουν και υποψίες για εγκατάσταση κυκλαδιτών στην περιοχή. Αν αναλογιστούμε, όμως, την παρουσία των Κυκλάδων σε ολόκληρο το Αιγαίο κατά την ΠΕΧ και ότι τα κυκλαδικά αντικείμενα μπορεί να έπαιζαν ρόλο σε ένα ευρύτερο δίκτυο ανταλλαγών και παράλληλα να ενίσχυαν, ως αντικείμενα γοήτρου, κοινωνικές ομάδες που σιγά - σιγά αναδύονταν στις κοινωνίες της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, δε χρειάζεται να καταφύγουμε σε θεωρίες μεταναστεύσεων.

Η έντονη συμμετοχή των Κυκλάδων στο δίκτυο των ανταλλαγών υποβοηθείται από την ανάπτυξη των θαλάσσιων μεταφορών, μέσω της ανάπτυξης της ναυτιλίας. Είναι χαρακτηριστικό ότι ενώ τα γαϊδούρια υπάρχουν στην υπόλοιπη Ελλάδα από την ΠΕΧ, στη Μήλο συναντώνται στην ύστερη χαλκοκρατία, λόγω ακριβώς των υποβαθμισμένων χερσαίων μεταφορών. Αντίθετα πλοία με υψηλές πλώρες απεικονίζονται στα γνωστά ΠΚ τηγανόσχημα αγγεία αποδεικνύοντας την εξέλιξη στην κατασκευή τους.

Αυτή η εικόνα ευρύτατων επαφών με την Κρήτη διαλύεται στην ΠΚ ΙΙΙ, ενώ οι ομοιότητες στην κεραμεική με την ΠΕ και τη Μικρά Ασία παραμένουν. Το γεγονός αυτό σε συνδυασμό με την παρουσία οχυρωμένων ακροπόλεων στην ΠΚ ΙΙΙΑ, οδήγησε μερικούς ερευνητές, στα πλαίσια μιας μονοσήμαντης ερμηνείας των αλλαγών μέσα από αποκλειστικά εξωτερικά προς την κοινωνία αίτια, στη διατύπωση της άποψης ότι νέος πληθυσμός από τη Μικρά Ασία κατοίκησε τα νησιά (Barber 1994: 143).

2.4. Πρωτοκυκλαδική ιδεολογία:

Οι ιδέες των κατοίκων των Κυκλάδων, αλλά και η κοινωνική τους συγκρότηση μπορεί να προσεγγιστεί καλύτερα μέσα από τον ικανοποιητικό αριθμό των νεκροταφείων και των αντικειμένων που βρέθηκαν μέσα στους τάφους. Αυτά βρίσκονταν κοντά στους οικισμούς και επειδή τα περισσό-

τερα ήταν μικρά, ίσως και ο πληθυσμός των ΠΚ οικισμών να ήταν ανάλογος.

2.4.1. Οι ταφικές πρακτικές:

Τα είδη των ΠΚ τάφων ποικίλλουν σημαντικά (εικ. 16), πολλές φορές και μέσα στο ίδιο νεκροταφείο και αυτό δεν μπορεί να συνδεθεί με εθνολογικές διαφοροποιήσεις, αλλά περισσότερο με πρακτικούς λόγους και εθιμικούς κανόνες. Στην ΠΚ Ι και ΠΚ ΙΙ κυριαρχούν οι κιβωτιόσχημοι τάφοι (μέγιστο μήκος 1.20μ. πλάτος 0.80μ. και βάθος 0.60μ.), ενώ στην ΠΚ ΙΙΙΑ εξακολουθούν να υπάρχουν κιβωτιόσχημοι και εμφανίζονται οι θαλαμοειδείς (σκαμμένοι στο βράχο και προσεγγίζονται με δρόμο). Στην ΠΚ ΙΙΙΒ συνεχίζουν οι παραπάνω τύποι, αλλά αξιοσημείωτη είναι και η παρουσία παιδικών ταφών σε πιθάρια (εγχυτρισμοί).

Ενδεικτικό της ποικιλότητας των κιβωτιόσχημων τάφων είναι η παρουσία πολυώροφων (διώροφων και τριώροφων) τύπων και η ύπαρξη αποκλειστικά στο νεκροταφείο της Χαλανδριανής στη Σύρο, ενός τάφου με στέγη κτισμένη εκφορικά (εικ. 16)[93], στον οποίο οδηγεί ένας υποτυπώδης δρόμος. Επειδή οι πολλαπλές ταφές είναι συνηθισμένες, στην ΠΚ ΙΙ κυρίως, πολλές φορές η μία πλευρά του κιβωτιόσχημου τάφου κλείνεται αντί με ξερολιθιά από μικρές πέτρες, αντί για μονόλιθο, για να είναι εύκολο το άνοιγμά του και η ταφή του νέου νεκρού. Στους πολυώροφους τάφους που προορίζονταν για πολλαπλές ταφές, ο κάτω όροφος χρησιμοποιόταν σαν οστεοφυλάκιο. Όταν ανοίγονταν ο τάφος για καινούργια ταφή πετιούνταν όλα τα κόκκαλα εκτός από το κρανίο.

Ο νεκρός θαβόταν στη γνωστή συνεσταλμένη στάση, ε-

93. Η μέθοδος εφαρμοζόταν στους θολωτούς μυκηναϊκούς τάφους. Προχωρώντας προς τη στέγη του τάφου κάθε πέτρα έμπαινε πιο μέσα από την άλλη, με αποτέλεσμα να δημιουργείται ένας μικρός κενός χώρος στην κορυφή που καλυπτόταν με μια μεγαλύτερη πέτρα, που αποτελούσε το «κλειδί» του τάφου.

νώ πολλές φορές μια μακρόστενη πλάκα λειτουργούσε ως «προσκέφαλο» και παρόμοιες πλάκες ή βότσαλα αποτελούσαν το δάπεδο του τάφου. Ο νεκρός συνοδεύονταν από κτερίσματα, αλλά πλούσιες ταφές είναι σπάνιες. Οι πιο συνηθισμένες περιπτώσεις αφορούν την παρουσία λίγων πήλινων αγγείων ή ακτέριστες ταφές. Ένας, όμως, από την Αμοργό περιελάμβανε κεραμεική, μαρμάρινα ειδώλια και ένα περιδέραιο. Άλλα κτερίσματα μπορεί να ήταν χάλκινα εργαλεία και όπλα, ασημένια αγγεία, οστέινα αντικείμενα και εργαλεία από οψιανό.

Τη μελέτη των νεκροταφείων και των κυκλαδικών ταφικών εθίμων πραγματοποίησε ο Χ. Ντούμας[94], ο οποίος έκανε σημαντικές παρατηρήσεις για την ΠΚ κοινωνία με βάση την οργάνωσή τους. Τα νεκροταφεία βρίσκονταν στην πλαγιά των λόφων με την είσοδο να βλέπει προς το εσωτερικό του νησιού, στην κοιλάδα και για να μην κινδυνεύουν από πλημμύρες και τη διάβρωση του εδάφους, αλλά και για να μη στερούν καλλιεργήσιμο έδαφος από την κοινότητα.

Στην ΠΚ Ι οι ταφές ήταν μονές και στα νεκροταφεία ήταν οργανωμένοι σε συστάδες. Στην ΠΚ ΙΙ το μεγάλο νεκροταφείο, 600 τάφοι, της Χαλανδριανής ήταν οργανωμένο επίσης σε συστάδες μονών ταφών. Η Χαλανδριανή είναι έξω από τα συνήθη μέτρα, καθώς ένα τυπικό ΠΚ νεκροταφείο περιλαμβάνει 15 έως 20 τάφους, ενώ μόνο οκτώ έχουν πάνω από 50, και απ' αυτούς τρία, πάνω από 100. Οι συστάδες, σύμφωνα με τον Ντούμα, αντανακλούν πιθανόν μια κοινωνική οργάνωση σε μικρές ομάδες που μπορεί να είναι είτε οικογένειες, είτε γένη, ή επαγγελματικές συντεχνίες.

Οι πολλαπλές ταφές της ΠΚ ΙΙ και η απουσία, πλην της Σύρου, της οργάνωσης σε συστάδες, μπορεί να οφείλεται σε μια αύξηση του πληθυσμού που οδηγεί στην επαναχρησιμοποίηση παλιών τάφων. Η διαφοροποίηση κάποιων τάφων σε ορισμένα νεκροταφεία, στους Αγίους Αναργύ-

94. Doumas, C., Early Bronze Age Burial Habits in the Cyclades, Goteborg 1977.

ρους της Νάξου, για παράδειγμα, όσον αφορά το μέγεθος, την επιμελημένη κατασκευή και τον ελεύθερο χώρο που υπάρχει γύρω τους, αλλά και στα κτερίσματα οδηγεί στην αναγνώριση μιας ιεραρχικά δομημένης κοινωνίας. Καθώς μάλιστα υπάρχουν και τάφοι που στριμώχνονται στην άκρη των νεκροταφείων με λίγα κτερίσματα (κεραμεική και λεπίδες οψιανού) ή και χωρίς κτερίσματα η εικόνα της ιεραρχικής οργάνωσης της ΠΚ κοινωνίας ενισχύεται.

Παρ' όλα αυτά, όμως, στα κτερίσματα δεν υπάρχουν σύμβολα εξουσίας, αλλά αντικείμενα γοήτρου που υποδηλώνουν περισσότερο την κοινωνική θέση του νεκρού μέσα στην κοινότητα. Το μοντέλο της συλλογικής εξουσίας για τις κοινότητες της ΠΕΧ δεν μπορεί να απορριφθεί εύκολα. Φαίνεται, όμως, πως υπήρχαν διακεκριμένες ομάδες μέσα στην κοινότητα με αυξημένο γόητρο το οποίο αποκτούσαν εν ζωή, όπως δείχνει η απουσία κτερισμάτων στις παιδικές ταφές.

Είναι, πάντως, γεγονός ότι ο κόσμος των νεκρών ήταν σεβαστός στους Κυκλαδίτες. Επάνω σε αρκετούς τάφους εντοπίστηκε ένα είδος «σήματος», μια μικρή κυκλική κτιστή εξέδρα από πέτρες. Μεγαλύτερες ανάλογες κατασκευές βρέθηκαν και μέσα στο χώρο ή στην άκρη κάποιων νεκροταφείων και ερμηνεύτηκαν ως συνδεόμενες με ταφικές τελετές αφιερωμένες στους νεκρούς. Δεν είναι σίγουρο αν μπορούμε να μιλήσουμε για προγοναλατρεία, είναι, όμως, δεδομένη, η ύπαρξη πήλινων αγγείων που σχετίζονται αποκλειστικά με τις ταφικές αυτές τελετές όπως τα καπελλόσχημα αγγεία που βρέθηκαν σ' έναν αποθέτη στους Αγίους Αναργύρους.

2.4.2. Μαρμάρινα ειδώλια και αγγεία:

Το μάρμαρο ήταν άφθονο στις Κυκλάδες, ιδίως στην Πάρο και τη Νάξο. Έτσι βρέθηκε ικανός αριθμός μαρμάρινων ΠΚ αντικειμένων. Δυο είναι οι γενικές κατηγορίες των μαρμάρινων ειδωλίων (Barber 1994: 125): τα σχηματικά και τα φυσιοκρατικά (εικ. 17). Τα πρώτα παριστάνουν αφαιρε-

τικά το ανθρώπινο σώμα, ενώ τα δεύτερα αν και δεν μπορούν να χαρακτηριστούν νατουραλιστικά, εντούτοις οδηγούν σε άμεση αναγνώριση του ανθρώπινου σώματος. Υπάρχουν, όμως, παράλληλα και κάποια σύνθετα ειδώλια και συμπλέγματα.

Κύριος τύπος των σχηματικών ειδωλίων είναι τα λεγόμενα βιολόσχημα όπου μια ραβδόσχημη προεξοχή δηλώνει το κεφάλι και το λαιμό, δυο προεξέχουσες αποφύσεις τα χέρια, ενώ τα πόδια δε δηλώνονται σε μια βάση που είναι επίπεδη ή στρογγυλεμένη.

Τα φυσιοκρατικά χωρίζονται σε πολλούς τύπους ανάλογα με τις αναλογίες, το σχήμα, τη διακόσμηση και την ανατομία. Στην ΠΚ ΙΙ υπάρχουν τέσσερις βασικοί τύποι, ανάλογα με τον τόπο εύρεσής του, ενώ είναι αξιοσημείωτη η δημιουργία ενός τύπου έξω από τις Κυκλάδες στην Κρήτη, στην περιοχή της Κουμάσας. Φτάνουν σε ύψος μέχρι 1.50μ. και είναι όρθιες και γυμνές γυναικείες[95] μορφές –τα παριστάνουν εγκυμονούσες– που έχουν τα χέρια διπλωμένα στη μέση, με ωοειδές ή τριγωνικό κεφάλι που γέρνει προς τα πίσω και πέλματα που δεν είναι οριζόντια με αποτέλεσμα τα ειδώλια να μην μπορούν να σταθούν όρθια. Οι διάφορες λεπτομέρειες δηλώνονταν ανάγλυφα ή με εγχαράξεις, υπάρχουν όμως ενδείξεις και γραπτής διακόσμησης που απέδιδε μαλλιά, περιδέραια κ.λ.π.

Με τα σύνθετα ειδώλια και συμπλέγματα αποδίδονται, κυρίως, ανδρικές μορφές. Όρθιοι και καθιστοί μουσικοί, όπως ο αρπιστής και ένας που παίζει το διπλό αυλό, ο γνωστός καθιστός «προπίνων» (κάνει πρόποση με ένα ποτήρι) και ο τύπος του κυνηγού - πολεμιστή με χαρακτηριστικό γνώρισμα τον τελαμώνα που περνά επάνω από τον ώμο, είναι οι συνηθέστεροι τύποι των σύνθετων ειδωλίων. Στα συμπλέγματα ανήκουν μια μορφή πάνω στο κεφάλι μιας άλ-

95. Πρόσφατα έγινε θόρυβος για την απόκτηση από το Μουσείο Κυκλαδικής τέχνης ενός ανδρικού ειδωλίου, το αποκαλούμενο «'ρσενικούδι».

ιης και τρεις μορφές από τις οποίες οι δύο στηρίζουν στα εντωμένα χέρια τους την άλλη.

Ο συνηθέστερος τρόπος κατασκευής των ειδωλίων ακο-.ουθούσε την εξής διαδικασία (Barber 1994: 133). Ο γλύ-ιτης σχεδίαζε επάνω στο μάρμαρο το θέμα του, έπειτα σχη-ιάτιζε τα κύρια σημεία της μορφής αποκολλώντας κομμά-:ια μαρμάρου, ίσως με τη χρήση εργαλείων από σμύριδα, κατόπιν έτριβε την επιφάνεια, λειαίνοντάς την ταυτόχρονα ιε κάποιο εργαλείο, προφανώς με οψιανό, σμύριδα σε σκό-νη και ελαφρόπετρα, και τέλος δημιουργούσε τις τελικές λεπτομέρειες με ορειχάλκινα εργαλεία ενώ πρόσθετε τις εγ-χάρακτες και γραπτές λεπτομέρειες. Φαίνεται, όμως, πως η τελική σύνθεση ακολουθούσε και κάποια προκαθορισμένη μέθοδο: το χωρισμό του μαρμάρου σε 4 μέρη τα οποία α-νταποκρίνονταν στα βασικά σημεία ενός κανονικού ειδω-λίου: οι διαχωριστικές γραμμές ήταν στη βάση του λαιμού, στη μέση της κοιλιάς και στα γόνατα. Με ανάλογο τρόπο κατασκευάζονταν και τα σύνθετα ειδώλια μόνο που η τε-τραμερής διαίρεση γινόταν επάνω σε κάναβο.

Πειραματικές μέθοδοι έχουν δείξει ότι ένας άπειρος τε-χνίτης χρειαζόταν περίπου πέντε ώρες για να κατασκευάσει ένα απλό φυσιοκρατικό ειδώλιο και εξήντα ώρες για ένα «με διπλωμένα χέρια». Έτσι είναι λογικό να υπήρχαν κάποιοι ε-ξειδικευμένοι τεχνίτες για την παραγωγή τους. Με βάση κά-ποια επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά μάλιστα έχουν α-ναγνωριστεί και κάποιοι «καλλιτέχνες», όπως αυτός της Δρέσδης, από τα έργα του που βρίσκονται στο αντίστοιχο μουσείο και ο «καλλιτέχνης του μουσείου Γουλανδρή».

Η ερμηνεία των ειδωλίων είναι αρκετά προβληματική. Το γεγονός ότι συνοδεύουν τους νεκρούς δε λύνει το πρό-βλημα, καθώς αρκετά από αυτά βρίσκονται και στους οικι-σμούς. Έτσι δεν μπορούν να θεωρηθούν ως προσφορές σε κάποια θεότητα, αλλά περισσότερο σαν αγαπημένα αντικεί-μενα, ακόμη και γοήτρου, κάποιων ανθρώπων με τους ο-ποίους θάβονταν μαζί. Μεγαλύτερη, όμως, σημασία έχει το γεγονός ότι μέσα από τα ειδώλια προσεγγίζει κανείς έναν

κόσμο που ακούει μουσική, διασκεδάζει πίνοντας και φέρει όπλα είτε για κυνήγι και πόλεμο είτε για γόητρο. Είναι, επίσης, αξιοσημείωτο ότι ο κόσμος των αρπιστών, των μουσικών και των κυνηγών-πολεμιστών είναι ένας ανδρικός κόσμος που δρα και πατάει στα πόδια του, ενώ οι γυναικείες μορφές μοιάζουν να είναι περισσότερο ιδανικές και άυλες σα να ζουν σ' έναν ιδεατό κόσμο.

Τα μαρμάρινα ειδώλια εξαφανίστηκαν στην ΠΚ ΙΙΙ. Την ίδια τύχη είχαν και τα μαρμάρινα αγγεία, τα οποία εμφανίζονται στην αρχή της ΠΚ Ι με κυριότερα σχήματα τη φιάλη, τον κρατηρίσκο ή «καντήλα» (εικ. 15), το ποτήρι και το ορθογώνιο πινάκιο ή «παλέτα». Κάποτε στα αγγεία αυτά υπάρχουν και λαβές - αποφύσεις. Στην ΠΚ ΙΙ προστίθενται οι πυξίδες, φιάλες με πόδι και ζωόμορφα αγγεία και –σύνθετα αγγεία όπου περισσότερα πολύ μικρά αγγεία ενώνονται μεταξύ τους– οι λεγόμενοι κέρνοι, τα οποία, όμως, είναι σπανιότερα. Εμφανίζονται επίσης οι πυξίδες - οικίσκοι, πυξίδες, δηλαδή, που παριστάνουν οικίες, με γνωστότερο παράδειγμα αυτό που προέρχεται από τη Μήλο και έχει αετωματική είσοδο και επτά κυκλικά διαμερίσματα γύρω από μια αυλή και έχει ερμηνευθεί ως ιερό ή σιτοβολώνας.

Κέρνοι και πυξίδες απαντώνται και πήλινοι. Η χρήση τους είναι προβληματική, ενώ οι πυξίδες είναι στην ουσία κουτιά με πώμα που ίσως χρησιμοποιούνταν στη φύλαξη καλλυντικών. Πολλά από τα μαρμάρινα αγγεία βρέθηκαν σε τάφους, ενώ αποκλειστικά ταφικά μπορεί να ήταν και πήλινα αγγεία όπως τα καπελλόσχημα. Τα γνωστά τηγανόσχημα σκεύη, λίγα από αυτά είναι μαρμάρινα, βρίσκονται και σε οικισμούς ενώ η λαβή τους θεωρήθηκε ότι είχε συμβολική σημασία καθώς απεικονίζει το γυναικείο αιδοίο.

Ο τρόπος κατασκευής των μαρμάρινων αγγείων περιγράφεται ως εξής (Barber 1994: 100): η πρώτη επεξεργασία γινόταν με απλά κτυπήματα στην ακατέργαστη πέτρα. Για την κοίλανση χρησιμοποιόταν ένα κοίλο τρυπάνι από καλάμι με διάμεσο λειαντικό υλικό, σμύριδα ή άμμο. Ο πυρήνας έβγαινε από το εσωτερικό του αγγείου με ισχυρή πίε-

ση, κατόπιν έσπαζαν τις εναπομείνασες προεξοχές και λείαιναν την εσωτερική και εξωτερική επιφάνεια. Ακολουθούσε με κάποιο λειαντικό μέσο η τελική στίλβωση του αγγείου.

Όσον αφορά τη χρήση των μαρμάρινων αγγείων ως ειδών «πολυτελείας» και ταφικών κτερισμάτων ισχύουν οι παρατηρήσεις που έγιναν για τα ειδώλια.

2.4.3. Η διακόσμηση των αγγείων:

Η διακοσμημένη κεραμεική των Κυκλάδων είναι συνήθης στην ΠΚ ΙΙ, παρότι από την ΠΚ Ι υπάρχουν δείγματα απλών και ευθύγραμμων θεμάτων. Προς το τέλος της ΠΚ Ι εμφανίζονται τα πρώτα καμπυλόγραμμα, όπως οι κύκλοι και οι σπείρες. Η εγχάρακτη διακόσμηση, πολλές φορές με λευκό γέμισμα στις εγχαράξεις, συναντάται από την ΠΚ Ι έως την ΠΚ ΙΙΙ. Στην ΠΚ ΙΙΙΒ. Στην τελευταία ΠΚ περίοδο κυριαρχεί η λεγόμενη κεραμεική με «γεωμετρική» ή «ευθύγραμμη» διακόσμηση, όπου η γραπτή σκοτεινόχρωμη διακόσμηση έμπαινε επάνω σε αραιό λευκό επίχρισμα που κάλυπτε μόνο το κοσμημένο μέρος του αγγείου. Η εικονιστική διακόσμηση πρωτοεμφανίζεται εγχάρακτη στα ΠΚ ΙΙ τηγανόσχημα σκεύη με τα πλοία και γραπτή σε κάποια ΠΚ ΙΙΙΒ αγγεία.

2.4.4. Κοσμήματα και ασημένια αγγεία:

Τα κοσμήματα είναι ασημένια ή ορειχάλκινα και σχεδόν το σύνολό τους προέρχεται από τάφους. Οι περόνες απολήγουν σε κεφάλια απλά, γεωμετρικά ή περίτεχνα, στα οποία συγκαταλέγονται διπλές σπείρες, στεφάνια, πουλιά, ζώα και σε μια περίπτωση μια μικροσκοπική πρόχους. Είδη καλλωπισμού, χάντρες περιδεραίων και βραχιόλια είναι συνηθισμένα, ενώ υπάρχουν και λίγα διαδήματα, σ' ένα από τα οποία απεικονίζονται ζώα.

Ένας αριθμός ασημένιων αγγείων, όπως δυο ρηχές φιάλες που μοιάζουν με τα αντίστοιχα μετάλλινα αγγεία της ΠΕ που θεωρούνται ευβοϊκά, αποτελούν ένα ιδιαίτερο σύ-

νολο. Αξιοσημείωτα είναι τα δυο μολύβδινα σχηματοποιημένα ανθρωπόμορφα ειδώλια και τα τρία μολύβδινα ομοιώματα πλοίων που μοιάζουν με τα πλοία που απεικονίζονται στα τηγανόσχημα αγγεία. Με φυσικοχημικές μεθόδους αποδείχθηκε ότι ο μόλυβδος των παραπάνω αντικειμένων προερχόταν από τη Σίφνο.

2.4.5. Σ' ένα άρθρο του που αφορά τα έθιμα και τους θεσμούς της Πρωτοκυκλαδικής κοινωνίας ο Χ. Ντούμας την χαρακτηρίζει ως «πρωτοαστική» (Ντούμας 1988) με βάση τα δεδομένα από τους οικισμούς, τα νεκροταφεία και τα κινητά ευρήματα. Οι οικισμοί της ΠΚ ΙΙ και της ΠΚ ΙΙΙα, η επιλογή της θέσης και οι αμυντικοί περίβολοι, προϋποθέτουν την κοινή συναίνεση των μελών της κοινότητας για την κατασκευή τους. Παράλληλα, κανένα σπίτι στους μέχρι τώρα ανασκαμμένους οικισμούς δεν κατέχει κάποια ιδιαίτερη θέση μέσα στον οικισμό, ούτε φαίνεται να επιτελεί κάποια ιδιαίτερη, π.χ. θρησκευτική, λειτουργία. Οι αποθηκευτικοί και οι εργαστηριακοί χώροι στο Καστρί πρέπει χρησιμοποιούνται απ' όλη την κοινότητα.

Από τα νεκροταφεία, από την άλλη μεριά υπάρχουν ενδείξεις για διαφοροποιήσεις που παραπέμπουν στην ύπαρξη ομάδων με αυξημένο κύρος μέσα στους οικισμούς. Οι ομάδες, αυτές, προφανώς ασκούν ένα είδος εποπτείας και συντονίζουν τη δράση της κοινότητας. Δεν έχουν μεταβληθεί ακόμα σε πλήρως εξουσιαστικές ομάδες, αλλά είναι πρωταγωνιστές σε μια διαδικασία μετάβασης που θα καταλήξει, ήδη από τη Μέση Εποχή του Χαλκού στην Κρήτη, στην ιεραρχικά δομημένη ανακτορική οικονομία.

3. Η ΠΡΩΤΟΜΙΝΩΙΚΗ ΚΡΗΤΗ

Η Πρώιμη Χαλκοκρατία στην Κρήτη είναι μια περίοδος 700-1.000 περίπου χρόνων και αποτελεί τον προάγγελο του ανακτορικού πολιτισμού που θα αναπτυχθεί στο νησί κατά τη Μέση Χαλκοκρατία από το 1.900 π.Χ. περίπου και μετά. Τα δεδομένα προέρχονται από οικισμούς, τάφους και κινητά ευρήματα και συνθέτουν μια ενδιαφέρουσα εικόνα.

3.1. Ορολογία και χρονολογικές φάσεις:

Ο παραδοσιακός τριμερής χωρισμός των προϊστορικών περιόδων ακολούθησε και στην περίπτωση της ΠΕΧ στην Κρήτη. Ο ανασκαφέας της Κνωσού Α. Έβανς συγκρότησε, με βάση την εξέλιξη της κεραμεικής και τις αιγυπτιακές χρονολογήσεις, ένα σύστημα το οποίο χωρίζει την Εποχή του Χαλκού σε τρεις περιόδους και την κάθε περίοδο σε τρεις αντίστοιχα υποπεριόδους. Ενίσχυσε μάλιστα αυτό το χωρισμό με την αναφορά της παράδοσης ότι ο Μίνωας βασίλευσε στην Κρήτη «εννέωρος».

Έτσι από το 3.200-2.800 π.Χ., κατ' άλλους το 2.600, περίπου έως το 1.900 π.Χ. αναπτύσσεται ο Πρωτομινωϊκός πολιτισμός (ΠΜ) με τις υποφάσεις του ΠΜ Ι, ΠΜ ΙΙα και ΠΜ ΙΙβ και ΠΜ ΙΙΙ. Αρκετά χρόνια μετά τον Έβανς, ο μελετητής της Κρήτης Ν. Πλάτων διαπιστώνοντας ότι ο παραπάνω διαχωρισμός δεν μπορούσε να καλύψει και να περιγράψει την εξέλιξη των ανακτόρων, προχώρησε σε νέα περιοδολόγηση που είχε ως βάση την εμφάνιση των ανακτόρων. Έτσι η Προανακτορική περίοδος καλύπτει την Πρωτομινωϊκή και τη Μεσομινωϊκή Ια φάσεις του Έβανς, μέχρι το 1.900 π.Χ. περίπου όταν εντοπίζονται τα πρώτα ανάκτορα.

Όλες οι παραπάνω περιοδολογήσεις είναι, βέβαια, το αποτέλεσμα σχετικών χρονολογήσεων. Για να γίνει, όμως, καλύτερα κατανοητή η συνολική ανάπτυξη του Αιγαιακού πολιτισμού στην ΠΕΧ σκόπιμο είναι να παρατεθεί ένας πίνακας που να συγχρονίζει τους διάφορους πολιτισμούς. Σύμφωνα με τον Betancourt (1985: 51) ο συγχρονισμός μπορεί να έχει την εξής μορφή:

ΚΡΗΤΗ	ΗΠΕΙΡΩΤΙΚΗ ΕΛΛΑΔΑ	ΚΥΚΛΑΔΕΣ
ΠΜ Ι	ΠΕ Ι	ΠΚ Ι
ΠΜ ΙΙα	ΠΕ ΙΙ	ΠΚ ΙΙ
ΠΜ ΙΙβ	η	η
ΠΜ ΙΙΙ	ΠΕ ΙΙΙ	ΠΚ ΙΙΙα
ΜΜ Ια	ΜΕ	ΠΚ ΙΙΙβ

3.2. Η οργάνωση και η χρήση του χώρου:

Οικισμοί και σπίτια από την πρώτη προανακτορική φάση (2.600-2.400 π.Χ.) δεν έχουν σωθεί. Ό,τι αφορά τη χωροοργάνωση προέρχεται από τη δεύτερη φάση (2.400-2.100 π.Χ.) και περιλαμβάνει τους οικισμούς στη Μύρτο και στη Βασιλική της Ιεράπετρας και μεμονωμένες οικίες στα Δέμπλα των Χανίων, στην Αγία Τριάδα κοντά στη Φαιστό και στην Κνωσό.

Στη Μύρτο, κτισμένη σ' ένα βράχο, στη Φούρνου Κορυφή, κοντά στη θάλασσα στη νότια Κρήτη, διακρίθηκαν από τον ανασκαφέα της[96] δυο περίοδοι της ΠΕΧ: ΠΜ ΙΙα και ΠΜ ΙΙβ. Στη δεύτερη περίοδο ο οικισμός λαμβάνει την πλήρη μορφή του. Περίπου 100 χώροι συγκροτούν τον οικισμό που καταλαμβάνει 10 περίπου στρέμματα. Πρόκειται για 90 δωμάτια ακανόνιστου σχήματος που βρίσκονται το ένα δίπλα στο άλλο και αναπτύσσονται γύρω από ανοιχτούς χώρους - αυλές. Δίπλα σε μεγάλα δωμάτια βρίσκονται αρκετοί μικροί χώροι που, ίσως, αποτελούν μεταγενέστερες βοηθητικές προσθήκες. Στην πρώτη περίοδο του οικισμού ξεχωρίζει το συγκρότημα δωματίων όπου βρέθηκαν οκτώ κεραμεικοί δίσκοι, όχι πλήρεις τροχοί ακόμα, που πρέπει να ήταν βραδυκίνητοι, περιστρεφόμενοι και να υποβοηθούσαν στην κατασκευή των αγγείων.

Έχουν προταθεί διάφορες ερμηνείες για τη Μύρτο. Ο Warren τη θεώρησε ως ένα οικοδομικό συγκρότημα, ένα σπίτι, δηλαδή, αλλά αυτό δε φαίνεται να ισχύει. Πρέπει να στεγάζει περισσότερες οικογένειες – αν μπορούμε να ονομάσουμε έτσι τις στοιχειώδεις κοινωνικές ομάδες της εποχής. Σ' αυτήν την κατεύθυνση έχουν γίνει διάφορες προσπάθειες που αντιμετωπίζουν τη Μύρτο ως έναν οικισμό όπου χωρίζεται σε επιμέρους συγκροτήματα ή τομείς, όπου

96. Warren, P. Myrtos, An Early Bronze Age Settlement in Crete, 1972.

μπορούν να ανιχνευθούν χώροι εργαστηριακοί, μαγειρεία, αποθηκευτικοί.

Στη Βασιλική φαίνεται πως υπάρχουν ξεχωριστές οικίες και όπως συνάγεται από την «Οικία του Λόφου» ήταν τουλάχιστον διώροφες είχαν διαδρόμους, ενώ ήταν χτισμένες με παχείς τοίχους που έφεραν κονίαμα, ενώ υπήρχαν θυρώματα και γενικότερα στοιχεία που συναντώνται στην αρχιτεκτονική των ανακτόρων.

Οι οικισμοί είναι ατείχιστοι, συνηθισμένο γεγονός για τη μινωϊκή Κρήτη, ενώ μέσα στους οικισμούς δε φαίνεται να ξεχωρίζει κάποιο οίκημα, ώστε να θεωρείται η κατοικία του άρχοντα. Οι μόνες ενδείξεις για την παρουσία εξειδικευμένων χώρων είναι το «κεραμεικό εργαστήριο» στη Μύρτο, το οποίο όμως θα πρέπει να χρησιμοποιούνταν από ολόκληρη την κοινότητα, και ένα «ιερό» επίσης στη Μύρτο, που αναγνωρίστηκε με βάση μόνο την εύρεση ενός ανθρωπόμορφου ειδωλίου, της «θεάς» που κρατάει μια πρόχου στα χέρια, της αποκαλούμενης «θεάς της Μύρτου».

Αν η αναγνώριση του «ιερού» είναι σωστή και πάλι η κοινοτική λειτουργία του είναι πιθανότερη. Είναι, όμως, γεγονός ότι αποτελεί τη μοναδική θρησκευτική ένδειξη και αυτή αβέβαιη, αφού ο ανθρωπομορφισμός δε σημαίνει αυτόματα θρησκευτική πρόθεση. Πρέπει και στην Κρήτη να υπάρχει μια «πρωτοαστική» κοινωνική συγκρότηση με παρόμοια χαρακτηριστικά με αυτά που περιγράψαμε για την ηπειρωτική Ελλάδα και τις Κυκλάδες. Είναι αξιοσημείωτο πως Μύρτος και Βασιλική καταστρέφονται οριστικά στο τέλος της δεύτερης προανακτορικής φάσης.

3.3. Η οικονομία:

3.3.1. Γεωργοκτηνοτροφία – Αλιεία – Κυνήγι:

Η μορφή της κρητικής οικονομίας στην ΠΕΧ δε διαφέρει από τις υπόλοιπες περιοχές του ελληνικού χώρου. Η καλλιέργεια του αμπελιού και της ελιάς, των προϊόντων που επέφεραν σημαντικές αλλαγές στην οικονομία της Ε-

ποχής του Χαλκού φαίνεται πως πιστοποιείται στην Κρήτη. Οι πεδιάδες που σχηματίζονται ανάμεσα στα ορεινά συγκροτήματα, όπως αυτή της Μεσαράς στη νότια πλευρά της κεντρικής Κρήτης και το ήπιο και ζεστό κλίμα ευνοούν την καλλιέργεια όλο το χρόνο προϊόντων που στην υπόλοιπη Ελλάδα καλλιεργούνται μόνο το καλοκαίρι. Τα αιγοπρόβατα υπερέχουν αισθητά, παρότι συντηρούνταν και αγέλες βοοειδών και χοίρων, γεγονός που συνδέεται με τις γεωμορφολογικές και κλιματολογικές συνθήκες. Η παρουσία τους συνάγεται από το οστεολογικό υλικό, αλλά υπάρχουν και ενδείξεις όπως η πλαστική απεικόνιση στο εσωτερικό ενός κυπέλλου από το Παλαίκαστρο του βοσκού με το κοπάδι του. Όπως φαίνεται από τις απομιμήσεις σε διάφορα υλικά εκτρέφονταν επίσης πουλερικά, όπως πάπιες και χήνες.

Η αλιεία και το κυνήγι συνεχίζονται και γίνονται αποτελεσματικότερα με τη χρήση μεταλλικών όπλων και εργαλείων. Τα χάλκινα κρητικά εγχειρίδια είναι δυο ειδών: το πρώτο έχει κοντή και πλατιά λεπίδα και το δεύτερο μακρόστενη.

Η αποθήκευση των προϊόντων φαίνεται να είναι εντατικότερη και όστρακα αποθηκευτικών αγγείων ή πιθάρια συναντώνται σε κάθε οικισμό και υποδεικνύουν τη σκόπιμη και προγραμματισμένη, μακρόχρονη χρήση του διατροφικού πλεονάσματος (Τουλούμης 1994), στο οποίο πλέον συμπεριλαμβάνεται το κρασί και το λάδι.

3.3.2. Τα σκεύη:

Στα τυπικά ΠΜ σχήματα πήλινων αγγείων (Betancourt 1985) περιλαμβάνονται η πρόχους με μακριά, υψωμένη λοξότμητη προχοή και κυρτή βάση, το αμφικωνικό κύπελλο με πόδι, η σφαιρική πυξίδα, τα αμφοροειδή αγγεία, ο ασκός, διάφοροι τύποι κυπέλλων και σκύφων, «τσαγιέρες» και βέβαια ένας αριθμός χονδροειδών μαγειρικών και αποθηκευτικών σκευών, ανάμεσα στα οποία τριποδικές χύτρες, κουτάλες, αγγεία για την παρασκευή τυριού ή για διάφο-

ρους χυλούς, τσουκάλια και πιθάρια που μερικές φορές είναι και διακοσμημένα.

Το παραπάνω σχηματολόγιο με τις διαφόρων τύπων πρόχους, τα κύπελλα και τα ποτήρια πρέπει να είχε σχέση με τα καινούργια υγρά προϊόντα, με το κρασί και με το λάδι, με την παραγωγή, τη μεταφορά, την κατανάλωση και την αποθήκευσή τους.

3.3.3. Υφαντική:

Σε όλη την εποχή του χαλκού η τέχνη της υφαντικής και της ψαθοπλεκτικής γνωρίζει άνθηση σ' ολόκληρο το Αιγαίο. Από την αρχαιότερη νεολιθική, ήδη, αποτυπώματα πλεκτής ψάθας εντοπίζονται στη βάση των αγγείων, ενώ θεωρείται σίγουρη και η παραγωγή καλαθιών. Στην ΠΕΧ πολλαπλασιάζονται τα διάτρητα θραύσματα αγγείων (όστρακα) και τα αμφικωνικά, κωνικά ή κυλινδρικά σφοντύλια, ενώ εκτός από πήλινα υπάρχουν και ορισμένα μολύβδινα. Η ύπαρξη του λεγόμενου ευρωπαϊκού τύπου κάθετου αργαλειού χωρίς πλαίσιο και με βάρη που συγκρατούν τις κλωστές του όρθιου στημονιού πιστοποιείται στο Αιγαίο από τη νεολιθική, αλλά στην Κρήτη αναπτύσσεται ιδιαίτερα κατά την εποχή του χαλκού[97].

3.3.4. Τα εργαλεία:

Εκτός από τα λίθινα εργαλεία, τα λειασμένα και αυτά που ήταν από οψιανό και πυριτόλιθο, υπάρχουν τα μετάλλινα εργαλεία. Κατασκευάζονται είτε από καθαρό χαλκό, είτε από κράματα με αρσενικό και κασσίτερο και τα περισσότερα ανήκουν στη δεύτερη φάση του προανακτορικού πολιτισμού. Πρόκειται, κοντά στα εγχειρίδια που αναφέρονται παραπάνω, για εργαλεία που αποδεικνύουν ότι είχε αρχίσει

97. Για περισσότερες πληροφορίες για την υφαντική στο προϊστορικό Αιγαίο βλ. Τζαχίλη, Ι., Υφαντική και Υφάντρες στο προϊστορικό Αιγαίο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Ηράκλειο 1997.

η ειδίκευση κάποιων επαγγελμάτων, όπως του λιθοξόου, του ξυλουργού, του οικοδόμου κ.α.

Στην τρίτη προανακτορική φάση τα εγχειρίδια γίνονται μακρύτερα και στερεώτερα με ενίσχυση της ράχης και στερέωση της λαβής με περισσότερα καρφιά. Εμφανίζονται επίσης διπλοί πελέκεις[98], ενώ το ρεπερτόριο περιλαμβάνει σμίλες, κόφτες για δέρματα, σκαλιστικά εργαλεία, πριόνια κ.ά. Μια νεώτερη μελέτη, όμως, δείχνει[99] ότι τα περισσότερα μετάλλινα αντικείμενα προέρχονται από τους τάφους, τα εργαλεία που βρέθηκαν στους οικισμούς είναι λίγα και δεν επηρεάζουν ουσιαστικά τις παραγωγικές δυνάμεις των οικισμών. Αντίθετα αποτελούν στην πλειονότητά τους αντικείμενα γοήτρου.

3.3.5. Οι ανταλλαγές:

Έχει ήδη επισημανθεί ο ρόλος των Κυκλάδων στο δίκτυο των ανταλλαγών της ΠΕΧ και τα πολυάριθμα κυκλαδικά αντικείμενα που βρέθηκαν σε κρητικούς τάφους (Αγία Φωτιά Σητείας, Φουρνί Αρχανών). Υπάρχουν, επίσης, ΠΕ «σαλτσιέρες», οψιανός από τη Μήλο, είναι βεβαιωμένη η παρουσία ασιατικής προέλευσης ελεφαντόδοντου, ενώ χρυσό και αλάβαστρο θα μπορούσε να παρέχει η Αίγυπτος. Αντικείμενα με προέλευση την Κρήτη είναι πολύ σπάνια έξω από το νησί. Κάποια εγχειρίδια που βρέθηκαν στην Κύπρο είναι αβέβαιης χρονολόγησης, αλλά σίγουρα η Κύπρος θα αποτελούσε έναν προμηθευτή χαλκού για όλο το Αιγαίο.

Η ανάπτυξη της ναυτιλίας που πιστοποιείται από τις παραστάσεις πλοίων στις Κυκλάδες βοήθησε τη συμμετοχή της Κρήτης στα δίκτυα των ανταλλαγών. Παραστάσεις πλοίων από την Κρήτη υπάρχουν αρκετές, ενώ ενδεικτικό

98. Αργότερα στην ανακτορική περίοδο θα αποκτήσουν συμβολική σημασία, ενώ ως διακοσμητικά μοτίβα χρησιμοποιούνται στην προανακτορική.

99. Ανδρέου Σ. «Μεταβολές στην κατανομή και τη χρήση μεταλλικών αντικειμένων στις πρώιμες μινωικές κοινότητες» (υπό δημοσίευση).

για τις χερσαίες μεταφορές είναι ένα πήλινο ομοίωμα τετράτροχης άμαξας στο μουσείο Ηρακλείου.

Είναι αξιοσημείωτο ότι όλα τα εισηγμένα αντικείμενα που βρέθηκαν στην Κρήτη αποτελούν αντικείμενα γοήτρου, ενώ το τι χρησιμοποιούσαν οι Κρήτες ως αντίτιμο για να τα πάρουν παραμένει άγνωστο. Μπορεί να μην ήταν αντικείμενα αλλά φθαρτά υλικά, όπως διατροφικά προϊόντα, και κυρίως λάδι και κρασί. Πάντως δεν έχουν βρεθεί έξω από την Κρήτη ούτε τα αγγεία που θα τα περιείχαν. Έχει υποτεθεί ότι και η κρητική ξυλεία θα μπορούσε να εξάγεται στην Αίγυπτο.

Η συσσώρευση αντικειμένων γοήτρου μπορεί να σημαίνει ότι η Κρητική κοινωνία τα είχε περισσότερη ανάγκη. Υπήρχαν, δηλαδή, κοινωνικές ομάδες που ένιωθαν την ανάγκη να εξάρουν το ρόλο τους στους οικισμούς και να διαφοροποιηθούν από την υπόλοιπη κοινότητα. Οι ρυθμοί της διαμόρφωσης κοινωνικής διαστρωμάτωσης πρέπει να ήταν πιο έντονοι στην Κρήτη, απ' ότι στο υπόλοιπο Αιγαίο, γεγονός που μοιάζει να επιβεβαιώνεται από την εμφάνιση της ανακτορικής οικονομίας στο νησί ήδη από τη Μέση Χαλκοκρατία, από το 1.900 π.Χ. περίπου. Η κοινωνική συγκρότηση της προανακτορικής Κρήτης φαίνεται πως αντικατοπτρίζεται και στις ταφές.

3.4. Η Προανακτορική ιδεολογία

3.4.1. Οι ταφικές πρακτικές:

Οι ανασκαφικές έρευνες στα ΠΜ νεκροταφεία και στους μεμονωμένους τάφους απέδωσαν ενδιαφέροντα αποτελέσματα. Η ποικιλία των ταφικών μνημείων και συνακόλουθα των ταφικών πρακτικών είναι δεδομένη. Από την προανακτορική περίοδο μπορούν να διακριθούν τρία είδη τάφων:

α) οι πέτρινοι κτιστοί και κυκλικοί θολωτοί τάφοι. Η στέγασή τους αποτελεί αντικείμενο συζητήσεων μια και δε σώζεται πουθενά. Άλλοι επιμένουν στην ύπαρξη πέτρινης

θόλου, ενώ άλλοι υποστηρίζουν τη στέγαση με ωμές πλίνθους. Ήταν υπέργειοι ή ημιυπόγειοι με είσοδο στα ανατολικά και στη δεύτερη προανακτορική περίοδο στον Πλάτανο είχαν εσωτερική διάμετρο 3-14μ.

Το σύνολο αυτών των τάφων εντοπίζεται στη νότια Κρήτη, στη Λεβήνα και στην Τρυπητή στην πρώτη προανακτορική περίοδο, ενώ επεκτείνεται σε ολόκληρη την περιοχή της Μεσαράς στη δεύτερη προανακτορική περίοδο (Πλάτανος, Κουμάσα, Λέντα, Οδηγήτρια – Μεγάλους Σκίνους – Καλούς Λιμένες, Αγία Τριάδα, Σίβα, Τρυπητή, Μιαμού, Κρότος, Κουσές, Καλαθιανά, Άγιο Κύριλλο, Πορτί, Φουρνί Αρχανών και Κράσι). Ο πιο ανατολικός θολωτός τάφος εντοπίστηκε στη Μυρσίνη της Σητείας.

Μέσα στους θολωτούς οι ταφές ήταν πάντοτε ομαδικές με δεκάδες, ακόμα και εκατοντάδες νεκρούς, που, παρόλο που τα οστά τους βρίσκονται σκορπισμένα πρέπει να είχαν ταφεί κανονικά. Οι νεκροί θάβονταν με τα ρούχα τους, όπως υποδεικνύει η ύπαρξη περονών και επίρραπτων στα ενδύματα κοσμημάτων και με τα κοσμήματά τους. Συνοδεύονταν από κτερίσματα στα οποία περιλαμβάνονταν εγχειρίδια, λίθινα και μετάλλινα εργαλεία, κεραμεική, ειδώλια και σφραγίδες.

Οι θολωτοί τάφοι ερμηνεύονται ως χώρος ταφής ολοκλήρων γενών που θεωρείται ότι αντιπροσωπεύουν μια κοινωνική οργάνωση όπου δεν υπάρχουν ακόμη βασιλείς, αφού δεν υπάρχουν ανάκτορα, αλλά τοπάρχες. Σ' αυτή τη θεωρία η Μύρτος και η Βασιλική θεωρούνται σα κάποιες από τις πιθανές έδρες αυτών των τοπαρχών.

β) οι τετράπλευροι ορθογώνιοι με πολλά διαμερίσματα που συναντώνται στην ανατολική Κρήτη στην πρώτη προανακτορική περίοδο και επεκτείνονται στη βόρεια κεντρική στη δεύτερη περίοδο (Αρχάνες, Μόχλος, Μάλια, Γουρνιά και Παλαίκαστρο). Έχουν λίθινη κρηπίδα και πιθανόν πλινθόκτιστη ανωδομή και επίπεδη στέγη. Τους έχουν δώσει διάφορα ονόματα που κάποια παραπέμπουν και σε πιθανή χρήση τους: οστεοφυλάκια, ταφικά περιφράγματα και

«ταφικά κτίρια» («house tombs»). Παρόμοια κτίσματα προσκολλώνται στους ταφικούς θόλους της Μεσαράς (εικ. 18), ξεκινώντας από ένα μικρό θάλαμο κοντά στην είσοδο, έχουν, όμως, λεπτότερα τοιχώματα. Οι ταφές, και εδώ, είναι ομαδικές και γίνονται με τον ίδιο τρόπο όπως στους θολωτούς. Στην τρίτη προανακτορική περίοδο νέοι ορθογώνιοι τάφοι δημιουργούνται στο Ζάκρο, το Παλαίκαστρο, τα Μάλια και τις Αρχάνες.

γ) οι λαξευτοί θαλαμοειδείς τάφοι είναι σκαμμένοι σε σπήλαια ή στο βράχο και έχουν ένα μικρό λάκκο στη θέση της εισόδου. Συναντώνται από την πρώτη προανακτορική φάση και οι κυριότεροι απ' αυτούς βρίσκονται στο νεκροταφείο της Αγίας Φωτιάς στη Σητεία.

Στο τέλος της ΠΜ εποχής παρατηρείται μια αλλαγή στον ενταφιασμό των νεκρών με τη χρήση ταφικών πίθων και σαρκοφάγων στους οποίους τοποθετούνται οι νεκροί μέσα στους τάφους. Τα πρωϊμότερα είδη προέρχονται από την ταφική σπηλιά του Πύργου, ενώ σίγουρα ΠΜ ΙΙΙ από το νεκροταφείο του Παχυάμμου.

3.4.2. Η διακόσμηση στα αγγεία:

Στην ΠΜ Ι έχουν αναγνωριστεί κεραμεικοί ρυθμοί (εικ. 19) με βάση τη διακόσμηση των αγγείων (Betancourt 1985):

α) ο ρυθμός του Πύργου –πήρε το όνομά του επειδή αγγεία αυτού του ρυθμού πρωτοβρέθηκαν στο ταφικό σπήλαιο του Πύργου στη βόρεια κεντρική Κρήτη– χαρακτηρίζεται από γραμμική διακόσμηση που επιτυγχάνεται με το στιλβωτήρα. Είναι σκοτεινόχρωμη κεραμεική με χρώμα τεφρό έως μαύρο λόγω της αναγωγικής ατμόσφαιρας στην οποία ψήνεται. Σχήματα: μεγάλα αμφικωνικά ποτήρια με πόδι (ίσως μιμούνται ξύλινα πρωτότυπα), κύπελλα και διπλά ή τριπλά αγγεία

β) ο ρυθμός Αγίου Ονουφρίου –από μια ταφική θέση κοντά στη Φαιστό– με γραπτή ερυθρή διακόσμηση σε υποκίτρινο φόντο. Τα θέματα είναι γραμμικά, από κάθετες και

διαγώνιες και σπάνια οριζόντιες γραμμές που ακολουθούν τη διαμόρφωση του αγγείου. Σχήματα: πρόχοι, πυξίδες, απλοί ή πολλαπλοί κέρνοι

γ) ο «χτενιστός» ρυθμός που βασίζεται στο πέρασμα («χτένισμα») της υγρής επιφάνειας του αγγείου με σκληρά άχυρα ή ένα αντικείμενο σε σχήμα χτένας ή παρόμοιο. Η διακόσμηση που επιτυγχάνεται έτσι είναι γραμμική. Σχήματα: πρόχοι και λεκανοειδείς σκύφοι.

δ) ο ρυθμός Λεβήνας –από την επώνυμη θέση– με λευκή διακόσμηση στο ερυθρό επίχρισμα με το οποίο καλύπτεται ο υποκίτρινος πηλός των αγγείων. Τα διακοσμητικά θέματα είναι γραμμικά, ενώ υπάρχει ποικιλία σχημάτων.

Χαρακτηριστικοί της ΠΜ ΙΙ είναι οι ακόλουθοι κεραμεικοί ρυθμοί:

α) ο ρυθμός Κουμάσας –από τη θέση με θολωτούς τάφους στη Μεσαρά όπου χρησιμοποιείται ερυθρή ή μαύρη διακόσμηση– συνήθως διαγραμμισμένα ή δικτυωτά θέματα – σε ανοικτό φόντο. Τυπικά σχήματα: πρόχοι και «τσαγιέρες».

β) ο ρυθμός Βασιλικής –από την ομώνυμη θέση– με χαρακτηριστικό στοιχείο την κηλιδωτή διακόσμηση που επιτυγχάνεται με το σκόπιμα ανομοιογενές ψήσιμο του αγγείου που προκαλεί μια ποικιλία αποχρώσεων από το μαύρο, έως το καστανό και το κόκκινο στο ίδιο αγγείο. Σχήματα: τσαγιέρα με μακριά προχοή, υψίλαιμη πρόχους, κύπελλα, λεκάνες, γεφυρόστομα αγγεία.

Στην ΠΜ ΙΙΙ αναπτύσσονται οι ακόλουθοι ρυθμοί: α) ο ρυθμός λευκού επί σκοτεινού, με λευκά γραμμικά κοσμήματα επάνω σ' ένα σκοτεινό επίχρισμα και χαρακτηριστικό σχήμα τις «τσαγιέρες» και τα ποτηράκια με πόδι. β) ο «τραχωτός» ρυθμός (barbotine) με δίχρωμη επιφάνεια και διακόσμηση σκοτεινού επί ανοικτού. Κάποια διακοσμημένα πιθάρια ανήκουν σ' αυτήν την κατηγορία.

3.4.3. Η λιθοτεχνία:

Για την κατασκευή των αγγείων χρησιμοποιούνταν μα-

λικοί ντόπιοι λίθοι –από τη νότια και κεντρική Κρήτη– χλωρίτης και στεατίτης κυρίως. Οι πληρέστερες σειρές λίθινων αγγείων της δεύτερης προανακτορικής φάσης προέρχονται από το νεκροταφείο της νησίδας Μόχλου κοντά στη Σητεία, η οποία τότε ήταν ενωμένη με τη στεριά και αποτελούσε χερσόνησο, και από τους θολωτούς τάφους της Μεσαράς. Τα σχήματα που συναντώνται στην κεραμεική απαντώνται και στα λίθινα αγγεία με κάποια προτίμηση στις πυξίδες και τις πρόχους.

Στην τρίτη φάση είναι πασιφανής η πρόοδος στην κατεργασία του λίθου, αφού εμφανίζονται μικρογλυπτικές τάσεις, με την παραγωγή μικρών αγγείων για ταφική χρήση, στη γλυπτική απόδοση διακοσμητικών θεμάτων και στην ενθεματική ποικίλων χρωματιστών υλών μέσα στην πέτρα. Αγγεία που χρησιμοποιήθηκαν στους τάφους ονομάστηκαν από το σχήμα τους «φωλιές πουλιών» και «αλατιέρες».

3.4.4. Η ειδωλοπλαστική:

Πολλά αγγεία απεικονίζουν ανθρώπινες και ζωϊκές μορφές. Χαρακτηριστικό, εκτός από τη «θεά της Μύρτου», είναι το ρυτό[100] που μιμείται ταύρο με ανθρώπινες μορφές στα κέρατά του, ίσως ταυροκαθάπτες, που προέρχονται από το θολωτό τάφο της Κουμάσας. Άλλα μιμούνται και καρπούς, πλοία, ή καλύβες. Όλα θεωρούνται λατρευτικά σκεύη, αλλά είναι γεγονός ότι ο μικρογραφικός κόσμος υπάρχει αποτυπωμένος στον πηλό από τη νεολιθική εποχή χωρίς αυτό να σημαίνει κάποιου είδους λατρεία.

Από τα ειδώλια, εκτός από τις κυκλαδικές εισαγωγές, ξεχωρίζουν δύο ειδώλια από τον Τεκέ στο μουσείο Ηρακλείου, ένα δίδυμο από στεατίτη και ένα μαρμάρινο ανδρικό καθισμένο με επιρροές από τις Κυκλάδες (διπλωμένα χέρια). Οι κυκλαδικές επιρροές είναι εμφανείς σε πολλά λίθι-

100. Πήλινο σκεύος, είδος ποτηριού σε σχήμα κέρατος ή χωνιού που έχει τρύπα στη μια του άκρη και θεωρείται ότι χρησίμευε για χοές, προσφορές στους νεκρούς ή στη θεότητα.

να ειδώλια, δημιουργείται, άλλωστε, και ο τοπικός τύπος της Κουμάσας, ενώ μοναδικό είναι ένα κυκλαδικού τύπου ειδώλιο των Αρχανών από ελεφαντόδοντο.

3.4.5. Τα κοσμήματα:

Από τους τάφους προέρχονται διάφορα κοσμήματα που, κυρίως, είναι κατασκευασμένα από μέταλλο. Έχουν αναγνωριστεί (Βασιλάκης 1995) δέκα είδη μεταλλικών αντικειμένων: διαδήματα, δακτυλίδια, ψήφοι περιδεραίων, περόνες για τα ενδύματα, ψέλια, σφηκωτήρες για τα μαλλιά, ενώτια, περίαπτα, ωτογλυφίδες και επίρραπτα. Ξεχωριστή θέση ανάμεσά τους κατέχουν τα αντικείμενα που είναι προϊόντα της χρυσοχοϊκής τέχνης που αναπτύσσεται αισθητά σ' αυτήν την περίοδο.

Οι απλές χάντρες περιδεραίων κατασκευάζονται από λίθους όπως οφείτη, σάρδιο, ορεία κρύσταλλο και αμέθυστο. Συνδυασμός χρυσού με ορεία κρύσταλλο και χαλκό χρησιμοποιείται συχνά.

Συλλογές χρυσών κοσμημάτων προέρχονται από τους τάφους του Μόχλου και τους αντίστοιχους θολωτούς της Μεσαράς. Ο χρυσός δουλεύεται σε μορφή ελάσματος, το οποίο καρφώνεται, συγκολλείται, και κόβεται σε διάφορα σχήματα. Οι δυο μέθοδοι που χρησιμοποιούνταν για την κατασκευή κοσμημάτων ήταν η συρματοτεχνική και η κοκκίδωση. Με τη συρματοτεχνική ο χρυσός παίρνει τη μορφή σύρματος και κατόπιν σχηματίζει διάφορα διακοσμητικά θέματα ή ολόκληρα αντικείμενα. Με την κοκκίδωση η διακόσμηση σχηματίζεται με μικρές χρυσές κοκκίδες οι οποίες συγκολλώνται μεταξύ τους.

3.4.6. Η σφραγιδογλυφία:

Οι προανακτορικές σφραγίδες είναι πολύ σημαντικές τόσο για τη χρήση τους όσο και για τη διακόσμησή τους. Η σφράγιση διαφόρων αντικειμένων, κιβωτιδίων, θυρών κ.λ.π. υποδηλώνει τη συσχέτιση αυτών των αντικειμένων με κάποιον, συνεπώς παραπέμπει σε κάποιου είδους ιδιο-

κτησία. Δεν είναι αποδεδειγμένο αν αυτή η ιδιοκτησία είναι ατομική ή μέσω των σφραγισμάτων δηλώνεται η παρουσία μιας ομάδας ανθρώπων, είναι, όμως, δεδομένο ότι αποτελούν τα πειστήρια ενός αυξημένου γοήτρου. Πάντως δεν έχουν συνδεθεί συγκεκριμένα επαναλαμβανόμενα σφραγίσματα με συγκεκριμένους ανθρώπους ή ομάδες ανθρώπων. Διατυπώθηκε, επίσης, η άποψη ότι οι σφραγίδες μπορεί να ήταν απλά κοσμήματα ή φυλαχτά.

Κατασκευάζονται από μαλακά υλικά, ελεφαντόδοντο, κόκκαλο, φαγεντιανή, στεατίτη σε γεωμετρικά, κυλινδρικά, πρισματικά και πυραμιδικά σχήματα. Υπάρχουν, όμως, και σφραγίδες που απομιμούνται καρπούς, πουλιά και ζώα, ακόμα και έντομα και διάφορες συνθέσεις: λιοντάρι που κατασπαράζει άνθρωπο από το θολωτό τάφο των Καλαθιανών, ένα περιστέρι που κρύβει τα μικρά του κάτω από τις φτερούγες του από την Κουμάσα, ένας πίθηκος καθισμένος σε καρπό από την Τραπέζα.

Στις σφραγιστικές επιφάνειες στη βάση των σφραγίδων σκαλίζονται διακοσμητικά και παραστατικά θέματα. Σημαντικό είναι το γεγονός ότι για πρώτη φορά στις σφραγιστικές επιφάνειες εμφανίζονται ιερογλυφικά σημεία που αποτελούν την πρώτη παρουσία γραφής στην Κρήτη[101]. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η δεκατετράπλευρη σφραγίδα με τις 17 σφραγιστικές επιφάνειες με ιερογλυφικά από τις Αρχάνες.

3.4.7. Η γενική εικόνα της Πρωτομινωϊκής κοινωνίας έχει ήδη διαγραφεί στη συζήτηση των επιμέρους τομέων του ΠΜ πολιτισμού. Συνοπτικά θα λέγαμε ότι είναι μια «πρωτοαστική» κοινωνία στην οποία δεν είναι δυνατό να αναζητηθεί ένας άνθρωπος που έχει συγκεκριμένη εξουσία στα χέρια του, αλλά μπορούν να αναγνωριστούν ομάδες ανθρώπων με αυξημένο γόητρο που κατέχουν μια ιδιαίτερη θέση μέσα στην ΠΜ κοινωνία έχοντας εξασφαλίσει την παραδοχή της κοινότητας. Εκτός από το γόητρο δε φαίνε-

101. Βλ. επόμενο κεφάλαιο για μεσομινωϊκή Κρήτη.

ται να τονίζονται άλλες διαφορές, ούτε στους οικισμούς –η κατανομή των ευρημάτων δε δείχνει κάτι τέτοιο– ούτε στους τάφους – είναι ομαδικοί και τα παιδιά είναι ακτέριστα, άρα δεν υπάρχει κληρονομικά μεταβιβαζόμενη εξουσία ή γόητρο.

4. Η ΠΡΩΙΜΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΟ ΒΟΡΕΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΟ ΑΙΓΑΙΟ

Πρωτεύουσα θέση στην περιοχή του ΒΑ Αιγαίου κατά την ΠΕΧ κατέχει η Πολιόχνη στη Λήμνο, ενώ υπάρχουν και άλλες θέσεις, όπως η Θερμή στη Λέσβο, το Εμποριό στη Χίο και ο οικισμός της ΠΕΧ κάτω από το Ηραίο της Σάμου. Η περιοχή αυτή έχει πολλά κοινά σημεία με τις θέσεις της απέναντι μικρασιατικής ακτής και βέβαια με την Τροία.

4.1. Η Πολιόχνη έχει χαρακτηριστεί ως «η πρώτη πόλη της Ευρώπης». Πραγματικά, στην ΠΕΧ αναπτύσσει έντονα αστικά χαρακτηριστικά που την κάνουν να διαφέρει από τις υπόλοιπες Αιγαιακές «πρωτοπόλεις». Σημαντικό ρόλο φαίνεται πως επιτελεί η χρήση και επεξεργασία του χαλκού, καθώς και οι γνώσεις πυροτεχνολογίας[102]. Η περιοχή πρωτοκατοικείται στη νεολιθική εποχή, το απόγειο της σημειώνεται στην ΠΕΧ, κατοικείται κατά την Τροία V και VI (2000-1275 π.Χ.), χωρίς όμως να είναι τόσο αναπτυγμένη, ενώ είναι αξιοσημείωτο πως δεν υπάρχει τίποτε από την περίοδο της ομηρικής έβδομης πόλης της Τροίας (1184 π.Χ.).

Η θέση ανασκάφηκε από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή των Αθηνών σε δυο περιόδους (1930-1936 και 1951-1956) και δημοσιεύθηκε σ' ένα τρίτομο έργο (1964-1976) από το Bernabo-Brea.

Στη νεολιθική εποχή ήταν ένα μικρό χωριό (Μελανή Πολιόχνη) με ωοειδείς οικίες που ανοικοδομήθηκαν εφτά

102. Χ. Ντούμας, «Η πυροτεχνολογία στη Λήμνο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού», Αρχαιολογία 50, 1994.

φορές. Στην ΠΕΧ ανήκουν τέσσερις φάσεις, τέσσερις πόλεις στην ουσία, οι οποίες περιτριγυρίζονταν από τείχη. Οι τέσσερις πόλεις έμειναν γνωστές με ονόματα χρωμάτων που τους έδωσαν οι Ιταλοί. Έτσι κατά χρονολογική σειρά υπάρχουν η αρχαιότερη Κυανή, η Πράσινη, η Ερυθρά και η νεώτερη Κίτρινη Πολιόχνη[103].

Στην Κυανή Πολιόχνη τείχη οικοδομούνται στη νότια και δυτική πλευρά της πόλης, όπου λείπει η φυσική προστασία. Στο βόρειο τμήμα της πόλης ανασκάφηκαν τμήματα σπιτιών από μεγαροειδείς κατοικίες. Πιο σημαντικά, όμως, είναι τα δυο οικοδομήματα που βρέθηκαν ενσωματωμένα στα τείχη και οι ιταλοί ανασκαφείς τους τα θεώρησαν δημόσια: η «σιταποθήκη», υπόγειος χώρος που προσεγγιζόταν από ψηλά και το «βουλευτήριο» ή «θέατρο», αίθουσα εσωτερικών διαστάσεων 13.20×4.10μ. που είχε δυο σειρές εδωλίων (καθισμάτων) κατά μήκος της δυτικής μακράς πλευράς της.

Η Πράσινη Πολιόχνη καλύπτει μια επιφάνεια 11.000 τ.μ., ενώ ο πληθυσμός της φθάνει τους 15.000 κατοίκους, και περιτριγυρίζεται από έναν περίβολο που χτίζεται χαμηλότερα από τον προηγούμενο. Χαρακτηριστικό αυτής της περιόδου, αλλά και της επόμενης Ερυθράς φάσης είναι το εν μέρει γκρέμισμα του δυτικού τείχους και η προσπάθεια επισκευής και αντιστήριξής του που οδήγησε σε υποψίες για επιθετικές ενέργειες, παρόμοιες με αυτές που κατέστρεψαν τη σύγχρονη Τροία Ι.

Η πληρέστερα σωζόμενη φάση και αυτή που διατηρείται καλύτερα μέχρι σήμερα είναι η Κίτρινη Πολιόχνη (εικ. 20), η οποία προσφέρει ένα αξιόλογο παράδειγμα για την ανάλυση της χωροοργάνωσης του οικισμού. Οκτώ συγκροτήματα λιθόκτιστων δωματίων είναι οργανωμένα γύρω από δρόμους και πλατείες. Οικιστική μονάδα αποτελούν τα με-

103. Για μια σύντομη περιγραφή βλ. τον οδηγό «Λήμνος. Η Πόλη της Πολιόχνης» με κείμενα της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών. Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων. Αθήνα 1987.

γαροειδή οικήματα που, σε ορισμένες περιπτώσεις, περισσότερα από ένα, μαζί με τα προσκτίσματά τους ανήκουν σε κάθε συγκρότημα. Τα προσκτίσματα επιτελούν διάφορες βοηθητικές λειτουργίες. Ανάμεσά τους υπάρχουν αρκετοί αποθηκευτικοί χώροι όπως συνάγεται από την παρουσία οστράκων πιθαριών. Σ' ένα πήλινο αγγείο στο δωμάτιο 643 (τομέας VIII) βρέθηκε ένας «θησαυρός» χρυσών κοσμημάτων που περιλαμβάνει σκουλαρίκια και καρφίτσες με εμφανή τα σημάδια ανάπτυξης της χρυσοχοϊκής τέχνης.

Η καταστροφή της Κίτρινης Πολιόχνης συγχρονίζεται με αυτήν της Τροίας ΙΙ (2.100 π.Χ. περίπου) ενώ και η κεραμεική συμφωνεί για τη χρονολόγησή της στο τέλος της ΠΕΧ. Είναι χαρακτηριστική, άλλωστε, η παρουσία του «δέπατος αμφικυπέλλου» που δεν υπάρχει στις προηγούμενες φάσεις. Από την υπόλοιπη κεραμεική ξεχωρίζουν οι τριποδικές χύτρες, τα πιθάρια και οι τριποδικές πυξίδες (αγγεία με σφαιρικό σώμα και κυλινδρικό λαιμό).

Η κοινωνική συγκρότηση της Πολιόχνης, όπως προκύπτει από το δημόσιο χαρακτήρα του «βουλευτηρίου» και της «σιταποθήκης» έως την απουσία διαφοροποιήσεων στην οικιστική οργάνωση της Κίτρινης Πολιόχνης, έχει έντονα ομαδικό και κοινοτικό χαρακτήρα. Εντάσσεται στον «πρωτοαστικό» χαρακτήρα των υπόλοιπων οικισμών της ΠΕΧ στο Αιγαίο, μόνο που εδώ από άποψη κλίμακας και, όπως φαίνεται πληθυσμού, τα στοιχεία αυτά είναι εξαιρετικά πιο έντονα. Είναι αξιοπερίεργο, όμως το γεγονός, ότι στην ύστερη χαλκοκρατία η Πολιόχνη δε μεταβλήθηκε σε ανακτορικό κέντρο. Αυτό σημαίνει πως η πολιτισμική ανάπτυξη της ΠΕΧ στο ΒΑ Αιγαίο εξάντλησε τις δυνατότητές της, ίσως λόγω ακριβώς της υπέρμετρης οικονομικής ανάπτυξης σε μια περιοχή που δεν μπορούσε να την υποστηρίξει μακροπρόθεσμα. Παραταύτα το θέμα παραμένει προς διερεύνηση.

Μακρόστενα μεγαροειδή σπίτια εντοπίστηκαν και στις πέντε «πόλεις» της Θερμής και στη Σάμο, ενώ στο Εμποριό διευθετούνταν γύρω από δρόμους. Ο εσωτερικός τους εξο-

ολισμός περιλαμβάνει τροφοπαρασκευαστικές κατασκευές, εστίες, αποθηκευτικές θήκες και πιθάρια. Αξιοσημείωτοι είναι οι 72 επενδυμένοι με πηλό λάκκοι που ανήκουν στην τέταρτη και την πέμπτη πόλη της Θερμής, και είχαν προφανώς αποθηκευτική χρήση.

ΜΕΡΟΣ ΕΒΔΟΜΟ

Κατά τη διάρκεια της Μέσης Χαλκοκρατίας συντελείται πρώτα στην Κρήτη και στην Ύστερη Χαλκοκρατία στο υπόλοιπο Αιγαίο η ουσιαστική μετάβαση από την απλή γεωργοκτηνοτροφική οικονομία στην ανακτορική. Οι κοινωνικές ομάδες που είχαν αποκτήσει γόητρο στη διάρκεια της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, αποκτούν πλέον πλήρη εξουσία και έλεγχο στην κοινότητα. Σε ορισμένες περιοχές, όπως στην περίπτωση της παλαιοανακτορικής Κρήτης, φαίνεται πως η επιβολή της θέλησης μιας ομάδας ανθρώπων δεν έγινε, προφανώς, με βίαιο τρόπο. Συνάντησε τη συγκατάθεση της κοινότητας, γεγονός που σημαίνει ότι θεμελιώθηκε επάνω στη συλλογική συνείδησή της και χρησιμοποίησε πίστεις και θεσμούς που είχαν ήδη διαμορφωθεί κατά την ΠΕΧ.

Στη Μέση Χαλκοκρατία πολλοί ερευνητές τοποθετούν σημαντικές ιστορικές ανακατατάξεις που άλλαξαν το ρου των γεγονότων στον ηπειρωτικό ελληνικό χώρο. Η πιθανολογούμενη άφιξη των Ελλήνων και οι καινούργιες πολιτισμικές μορφές που έφεραν αυτοί μαζί τους, ως παρακλάδι των Ινδοευρωπαίων ξεσήκωσε θύελλα συζητήσεων. Έτσι και αλλιώς, όμως, η Μέση Χαλκοκρατία θα μπορούσε να θεωρηθεί –περισσότερο με όρους που περιγράφουν την πολιτισμική αλλαγή μέσα από κοινωνικοοικονομικούς παράγοντες και όχι από εξωτερικά τυπικά χαρακτηριστικά, όπως η τεκμηρίωση του παρελθόντος με γραπτά κείμενα– ως η περίοδος μεταίχμιο που σηματοδοτεί το πέρασμα από την προϊστορία στην ιστορία.

1. Ο ΜΕΣΟΕΛΛΑΔΙΚΟΣ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ

1.1. Ορολογία και φάσεις:

Η Μέση Χαλκοκρατία στην ηπειρωτική Ελλάδα καλύπτεται από τον όρο Μεσοελλαδική (ΜΕ) και ακολουθεί το γνωστό τριμερή χωρισμό. Διαρκεί από το 2.000 έως το 1.550 π.Χ. περίπου και διαιρείται σε:

ΜΕ Ι	2.000-1.850 π.Χ. περ.
ΜΕ ΙΙ	1.850-1.650 π.Χ. περ.
ΜΕ ΙΙΙ	1.650-1.550 π.Χ. περ.

Η ηπειρωτική Ελλάδα δεν ακολουθεί την εξέλιξη της Κρήτης. Παρατηρείται μάλιστα ένας πολιτισμικός κατακερματισμός ανάμεσα στην κεντρική και νότια Ελλάδα και τη βόρεια, το ανατολικό Αιγαίο και τις Κυκλάδες. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι εξελίξεις στη ΜΕ ηπειρωτική Ελλάδα προσεγγίζονται σχεδόν αποκλειστικά μέσω της κεραμεικής και μάλιστα μόνο μέσω επιλεγμένων κατηγοριών κεραμεικής, αφού η πολυπληθής χονδροειδής καθημερινής χρήσης κεραμεική δε συγκεντρώνει και πολύ το ερευνητικό ενδιαφέρον.

Έτσι η ΜΕ θεωρείται γενικά σα μια φάση οπισθοδρόμησης και αναταραχής σε όλους τους τομείς κατά τη διάρκεια της οποίας συμβαίνουν φυλετικές αλλαγές που προκύπτουν μέσα από την εισβολή ενός «ινδοευρωπαϊκού» πληθυσμού.

1.2. Η οργάνωση και η χρήση του χώρου:

Τα δεδομένα από τη χωροοργάνωση των οικισμών είναι ελάχιστα. Έτσι δεν μπορεί να συναχθούν ουσιαστικά συμπεράσματα για τη χωροοργάνωση των οικισμών. Μέχρι πρόσφατα το Μάλθη της Μεσσηνίας θεωρούνταν ως ο τυπικός ΜΕ οικισμός. Η πυκνή δόμηση και ο οχυρωματικός περίβολος είναι τα κύρια χαρακτηριστικά του. Σήμερα η χρονολόγησή του αμφισβητείται και τοποθετείται στο τέλος της ΜΕ ή στην αρχή της επόμενης φάσης της πρώιμης μυκηναϊκής εποχής. Αντίθετα περιοχές όπως η Λέρνα (Λέρνα V) και η Ασίνη κατοικούνται με σπίτια ακανόνι-

στου μεγέθους και αραιοχτισμένα. Η πολεοδομική οργάνωση δεν είναι ανάλογη με την ΠΕ ΙΙ.

Τα απλά ΠΕ σπίτια με τον εξοπλισμό τους συναντώνται και στην ΜΕ. Ελλείπουν βέβαια «οικίες των κεράμων» και τα συναφή κτίρια της ΠΕ ΙΙ. Ο αψιδωτός τύπος κατοικίας, που εμφανίστηκε στην ΠΕ ΙΙΙ γενικεύεται. Λίθινη κρηπίδα και πλίνθινη ανωδομή με αμφικλινή στέγη αποτελούν τον κανόνα. Από την Εύτρηση υπάρχουν δείγματα που υποδεικνύουν τη χρήση ξύλινων δοκίδων, καλαμιών και στρώσεων πηλού για την κατασκευή της στέγης. Όροφοι δεν εντοπίζονται.

1.3. *Η Μεσοελλαδική οικονομία:*

1.3.1. Γεωργοκτηνοτροφία και συμπληρωματική διατροφή:

Η οικονομία στην ηπειρωτική Ελλάδα εξακολουθεί να βασίζεται στην γεωργοκτηνοτροφία. Παλαιοβοτανικές μελέτες που έχουν γίνει σε δυο θέσεις, τη Λέρνα και την Άργισσα, έδειξαν ότι στην καλλιέργεια κυριαρχούν το σιτάρι και το κριθάρι, τα όσπρια (μπιζέλι, ρεβίθι, φακές), ενώ διαπιστώνεται η παρουσία αμπελιού περισσότερο παρά ελιάς. Στην κτηνοτροφία απαντώνται για πρώτη φορά το άλογο, που έχει συνδεθεί με την άφιξη του νέου φύλου, και ο πετεινός. Το κυνήγι (λαγός και ελάφι) εξακολουθεί να παίζει το συμπληρωματικό του ρόλο, ενώ η σημασία της αλιείας μειώνεται αισθητά.

1.3.2. Τα σκεύη:

Όπως έχει ήδη αναφερθεί η μελέτη της κεραμεικής επικεντρώνεται στις λεπτότεχνες και στις διακοσμημένες κατηγορίες, με αποτέλεσμα να μη γνωρίζουμε πολλά πράγματα για τα αγγεία καθημερινής χρήσης. Υπάρχουν, όμως, όπως φαίνεται και από τη διακοσμημένη κεραμεική διάφοροι τύποι κυπέλλων, ενώ χύτρες, τσουκάλια και πιθάρια αποτελούν το μαγειρικό και αποθηκευτικό εξοπλισμό ενός σπιτιού.

Δυο είναι οι κυρίαρχες κατηγορίες κεραμεικής που είναι και διαγνωστικές αυτής της περιόδου: η μινύεια και η αμαυρόχρωμη (εικ. 21, 22).

1. Η μινύεια[104] κεραμεική παρουσιάζει ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά ως προς την εμφάνιση της επιφάνειας των αγγείων. Η πιο διαδεδομένη κατηγορία είναι η τεφρή μινύεια, καλής ποιότητας λεπτότεχνη, με καθαρό πηλό και ψημμένη σε αναγωγική ατμόσφαιρα με αποτέλεσμα μια γκρίζα επιχρισμένη επιφάνεια που έχει μια έντονη σαπωνοειδή υφή, η οποία αποτελεί αδιάψευστο μάρτυρα για την ταύτισή της όταν βρίσκεται σε ανασκαφές. Βασικά σχήματα είναι α) οι μεγάλες κύλικες, ποτήρια με ψηλό πόδι διακοσμημένο με δακτυλίους (αποτέλεσμα της χρήσης κεραμεικού τροχού) και με δυο λεπτές κάθετες λαβές και β) ο κάνθαρος με τις υπερυψωμένες λαβές. Τα μινυακά αγγεία είναι συνήθως τροχήλατα και έχουν γωνιώδη σχήματα, γεγονός που συνδέθηκε με τη μίμηση μεταλλικών προτύπων.

Υπάρχουν αρκετές παραλλαγές μινυακής κεραμεικής, όχι όμως τόσο καλής ποιότητας όσο τα τεφρά. Έτσι συναντώνται καφέ, κόκκινα, κίτρινα και μαύρα μινύεια. Από αυτά τα μαύρα επιχωριάζουν στην Αργολίδα (αργολικά μινύεια) και είναι χειροποίητα και πολλές φορές διακοσμημένα με ραβδώσεις ή εγχαράξεις. Η κίτρινη μινυακή κεραμεική, που εμφανίζεται στα μέσα της περιόδου και φτάνει μέχρι το τέλος σε αντίθεση με την τεφρή που φαίνεται πως ατονεί, προέρχεται από τον ίδιο πηλό με την τεφρή, μόνο που κατά την όπτηση η ατμόσφαιρα είναι οξειδωτική.

Τα διακοσμημένα μινύεια βρίσκονται στην παράδοση των τεφρών, με κυρίαρχο σχήμα τον κάνθαρο, αλλά έχουν ανάγλυφες ραβδώσεις κοντά στο χείλος, απ' όπου κρέμονται εγχάρακτα ημικύκλια, ενώ εγχαράξεις μπορεί να περιτριγυρίζουν τον ώμο του αγγείου.

Η κατανομή των μινυακών αγγείων περιλαμβάνει τα

104. Το όνομά της σχετίζεται με το μυθικό βασιλιά του Ορχομενού Μινύα.

παράλια του Παγασητικού στη Θεσσαλία, κυρίως όμως την κοιλάδα του Σπερχειού, την ανατολική και κεντρική Ελλάδα και κύρια την Εύβοια, την Πελοπόννησο με κέντρο την Αργολίδα, την Κεφαλλονιά και την Ιθάκη στο Ιόνιο, ενώ στις Κυκλάδες, την Τροία και τη Μακεδονία πρέπει να είναι μάλλον εισηγμένη, χωρίς να λείπουν και οι ντόπιες μιμήσεις, παρόλο που δεν είναι ευδιάκριτες. Ως πυρηνικές περιοχές μπορεί να θεωρηθούν η ανατολική Στερεά και η Βορειοανατολική Πελοπόννησος.

Πολλοί ερευνητές θεωρούσαν την τεφρή μινυακή κεραμική σαν ένδειξη της έλευσης ελληνόφωνου πληθυσμιακού στοιχείου στην ηπειρωτική Ελλάδα που την έφερε μαζί του. Άλλοι πρότειναν την περιοχή της Τροίας και τη δυτική Μικρά Ασία σαν αφετηρία του νέου στοιχείου, καθώς εκεί συναντάται ανάλογη κεραμεική. Σήμερα όμως έχει αποδειχθεί ότι η τεφρή μινύεια αποτελεί ντόπια εξέλιξη της σκουρόχρωμης στιλβωμένης κεραμεικής της ΠΕ ΙΙΙ, ενώ πρωτομινύεια αγγεία υπάρχουν από την ίδια περίοδο. Η μινύεια κεραμεική της Τροίας, εξάλλου, είναι προϊόν εισαγωγής από την ηπειρωτική Ελλάδα.

2. Η αμαυρόχρωμη κεραμεική είναι λεπτή ή χονδροειδής, με λεία ή στιλβωμένη επιφάνεια. Η διακόσμηση είναι ανοιχτόχρωμη ή σκούρα θαμπή (αμαυρή) και όχι στιλπνή. Τα διακοσμητικά θέματα είναι ευθύγραμμα - ζιγκζαγκωτά, ρόμβοι και ευθείες - ή καμπυλόγραμμα. Χαρακτηριστικά σχήματα αυτής της κεραμεικής είναι κύπελλα, μικρές σφαιρικές ή κυλινδρικές πρόχοι, άλλες ραμφόστομες με λοξότμητη προχοή, πτηνόσχημοι ασκοί και κάνθαροι. Στο σχηματολόγιό της συμπεριλαμβάνονται επίσης αποθηκευτικά σκεύη με στενό λαιμό ή βαρελόσχημα και διάφορα πιθοειδή αγγεία.

Η παρουσία πάντως και άλλων κατηγοριών διακοσμημένης κεραμεικής (ανοιχτόχρωμη σε σκούρο βάθος, δίχρωμη και πολύχρωμη με χρήση τριών χρωμάτων) και τροχήλατων αγγείων όπως τα μινύεια, παραπέμπει στην εφαρμογή πολύπλοκων τεχνικών κατασκευής τους και στην ύπαρ-

ξη πολλών τοπικών εργαστηρίων που παράγουν προϊόντα τα οποία διακινούνται σε μεγάλες περιοχές. Μια τέτοια περιοχή στον άξονα Λέρνας - Αγίου Στεφάνου - Κυθήρων υποδεικνύει τη διακίνηση κεραμεικής σε ολόκληρη της αν. Πελοπόννησο. Οι επιδράσεις από τις Κυκλάδες και την Κρήτη είναι εμφανείς και στα σχήματα (λοξότμητες πρόχοι, μόνωτα και τροπιδωτά κύπελλα από Κυκλάδες, «τσαγιέρες», αμφορείς, γεφυρόστομοι σκύφοι από Κρήτη) και στη διακόσμηση (κρητικά μοτίβα: σπείρες, ρόδακες κ.λ.π.).

Την ίδια περίοδο η Θεσσαλία και η Μακεδονία μοιάζουν να αποτελούν «επαρχιακές» περιοχές που προσεγγίζονται κυρίως με βάση την κεραμεική και την παρουσία εισαγμένων μινυακών. Τα τελευταία είναι περισσότερα στα παραλιακά Πευκάκια και απουσιάζουν από την Άργισσα της Λάρισας στα ενδότερα. Μεγάλες ποσότητες μινυακών εντοπίστηκαν σε περιοχές της Χαλκιδικής, όπως ο Μολυβόπυργος και ο Άγιος Μάμας, ενώ τυπικά χαρακτηριστικά της μακεδονικής κεραμεικής σ' αυτήν την περίοδο αποτελούν η εγχάρακτη διακόσμηση που, τα κύπελλα με διχαλωτές, «wish-bone», λαβές, η σπείρα ως διακοσμητικό μοτίβο και η «θαμπή» (αμαυρή) βαφή. Πάντως, με βάση τις δημοσιευμένες θέσεις της Άργισσας και του Καστανά στον Αξιό, φαίνεται πως οι ομοιότητες ανάμεσα στις δυο αυτές περιοχές στη Θεσσαλία και τη Μακεδονία είναι έντονες, ενώ η μετάβαση από την ΠΕΧ στη ΜΕΧ φαίνεται να είναι ομαλότερη σε σχέση με τη νότια Ελλάδα, αλλά και πιο αργή.

1.3.3. Νέες τεχνολογικές επινοήσεις με επιπτώσεις στην οικονομία:

Παρά τη διαπίστωση γενικής οπισθοδρόμησης παρατηρούνται σε πολλούς τομείς νέες τεχνολογικές επινοήσεις με σημαντικές επιπτώσεις στην οικονομία που δε συμβαδίζουν με το γενικότερο κλίμα και αποδεικνύουν ότι οι γενικεύσεις καμμιά φορά διαστρεβλώνουν την εικόνα.

Ο ταχύστροφος κεραμεικός τροχός είναι η κυριότερη από αυτές. Πρωτοεμφανίζεται στην ΠΕ ΙΙΙ, θεωρείται ότι α-

πουλικί εισαγωγή από την Ανατολία, με τα πρώτα τροχήλατα και με τους βραδυκίνητους δίσκους της Μύρτου, αλλά γενικεύεται τη ΜΕ περίοδο. Χρησιμοποιείται κυρίως στην κατασκευή λεπτής κεραμεικής και στην αρχή αποκλειστικά για την παραγωγή της λεγόμενης μινυακής. Στη Μακεδονία είναι γνωστός, αλλά δεν έχει ευρεία χρήση, ενώ στη Μεσσηνία παραμένει άγνωστος. Το γεγονός αυτό μπορεί να συνδέεται με την ύπαρξη των τοπικών εργαστηρίων που αναφέραμε παραπάνω.

Ο τροχός αυξάνει τις δυνατότητες του αγγειοπλάστη. Νέα σχήματα, εξειδίκευση και μαζική παραγωγή είναι τα κυριότερα αποτελέσματα της χρήσης του. Η σύνδεση νέων σχημάτων και διαφορετικής ποιότητας κεραμεικής με μια τεχνολογική εξέλιξη όπως ο κεραμεικός τροχός δείχνει πόσο λανθασμένοι είναι, πολλές φορές οι συσχετισμοί των νέων τύπων κεραμεικής με εισαγωγές ή εισβολές λαών.

1.3.4. Τα εργαλεία:

Στη ΜΕ περίοδο παρατηρείται μια αύξηση των τύπων των λίθινων εργαλείων που συνδυάζεται με τη μείωση των αντίστοιχων μεταλλικών. Χρησιμοποιείται ευρύτατα ο πυριτόλιθος από ντόπιες πηγές. Η υποχώρηση της κατασκευής μετάλλινων εργαλείων συσχετίζεται συνήθως με την έλλειψη κοινωνικών ομάδων με αυξημένη επιρροή ή συγκεντρωτική εξουσία. Θα επανεμφανιστούν στην πρώιμη μυκηναϊκή περίοδο κάτω από διαφορετικές κοινωνικοοικονομικές συνθήκες. Όσον αφορά τα λειασμένα λίθινα είναι βαρύτερα και μεγαλύτερα και συναντώνται όλοι οι τύποι: τριπτήρες, αξίνες, γλύφανα και διάφορα σφυριά.

Στη λιθοτεχνία η διάτρηση για κρέμασμα ή στειλέωση γενικεύεται. Στη μεταλλοτεχνία αυξάνεται η παραγωγή ορείχαλκου με χρήση κασσίτερου, ενώ συνεχίζονται τα κράματα με αρσενικό και η παραγωγή περονών και κοσμημάτων από καθαρό χαλκό. Όπλα, εργαλεία και κοσμήματα εξακολουθούν να παράγονται. Ανάμεσά τους υπάρχουν αιχμές δοράτων, «στιλβωτήρες για στελέχη βελών» από αμμό-

λιθο και ίσως τα πρώτα κράνη με ενίσχυση από δόντια αγριόχοιρου.

1.3.5. Οι ανταλλαγές:

Η σημαντικότερη αλλαγή που παρατηρείται στη ΜΕ είναι η αιφνίδια παρουσία και σε μεγάλες ποσότητες στην ανατολική παραλία της Πελοποννήσου –στη Λέρνα, κυρίως, αλλά και στην Ασίνη και τον Άγιο Στέφανο της Λακωνίας– εισηγμένης «μινωϊκής» και εντόπιας «μινωΐζουσας» κεραμεικής. Η τελευταία συνδέεται με την παρουσία μιας μινωϊκής εγκατάστασης στα Κύθηρα ήδη από την ΠΕ ΙΙ, απ' όπου πιθανόν να προέρχεται. Στην αρχή της ΜΕΧ ο μινωϊκός οικισμός στα Κύθηρα μεγαλώνει, όπως υποδηλώνει και η ύπαρξη νεκροταφείου και είναι δυνατό να δείχνει το ενδιαφέρον της κεντρικής και δυτικής Κρήτης για τα κοιτάσματα μετάλλων της νότιας Πελοποννήσου, παρόλο που δεν έχει αποδειχθεί η χρησιμοποίησή τους. Πάντως η ποσότητα της κεραμεικής είναι μεγάλη και έτσι οι επαφές δεν μπορούν να θεωρηθούν σποραδικές.

Η παρουσία της Κρήτης γίνεται ιδιαίτερα αισθητή σ' όλο τον ελληνικό χώρο και κυρίως στην Αττική, την Εύβοια, την Αίγινα τη ΝΔ Πελοπόννησο και τη παραλιακή Θεσσαλία. Εκτός από κεραμεική η κρητική παρουσία περιλαμβάνει λίθινα αγγεία, μεταλλικά αντικείμενα και αντικείμενα από φαγεντιανή. Η μίμηση μινωϊκών αντικειμένων δείχνει ότι η Κρήτη δεν εξάγει μόνο αντικείμενα, αλλά επηρεάζει τις ιδέες των ανθρώπων της ηπειρωτικής Ελλάδας. Η κρητική παρουσία γίνεται περισσότερο ποιοτική σε σχέση με την προανακτορική περίοδο, όταν αφορούσε τη συσσώρευση αντικειμένων γοήτρου. Πιθανόν αναζητεί μέταλλα στην ηπειρωτική Ελλάδα από τις πηγές της Πελοποννήσου, αλλά και του Λαυρίου.

Κατά τη διάρκεια της ΜΕ, εκτός από την έντονη παρουσία της Κρήτης, παρατηρείται μια αύξηση των ανταλλαγών ανάμεσα στα διάφορα κέντρα της ηπειρωτικής Ελλάδας. Κάποιες κατηγορίες κεραμεικής, μάλιστα, όπως τα

τεφρά μινύεια, γνωρίζουν μεγάλη διάδοση. Στο τέλος της περιόδου θα επεκταθεί ο ορίζοντας των ανταλλαγών και έξω από την Ελλάδα, προαγγέλλοντας τη μεταγενέστερη εξάπλωση των ανταλλαγών στα μυκηναϊκά χρόνια. Έτσι εισαγωγή ή μίμηση ΜΕ κεραμεικής εντοπίζεται στη Δυτ. Μεσόγειο, από τη Σικελία και τα νησιά Λιπάρι μέχρι τη Μάλτα, ενώ λίγα «αγκυρόσχημα» αντικείμενα στα Λιπάρι, και χάντρες από ήλεκτρο σε λίγους τάφους της Βαλτικής, το πιο απομακρυσμένο σημείο όπου βρέθηκαν ΜΕ αντικείμενα, συμπεριλαμβάνονται στα προϊόντα που ανταλλάσσονται. Αυτή η επέκταση μπορεί να σχετίζεται με την εισαγωγή κασσίτερου, πολύ σημαντικού για την παραγωγή ορειχάλκινων αντικειμένων. Πάντως τα τελευταία είναι πολύ λίγα αυτήν την εποχή.

1.4. Η ιδεολογία

1.4.1. Οι ταφικές πρακτικές:

Οι ταφές μέσα στον οικισμό, παιδιών και βρεφών κυρίως, που είχαν σχεδόν εκλείψει κατά τη διάρκεια της ΠΕ ΙΙ, επανέρχονται τώρα. Οι νεκροί ενταφιάζονται είτε σε απλούς λάκκους, είτε σε κιβωτιόσχημους τάφους, ενώ υπάρχουν και ταφές παιδιών σε πιθάρια. Μέσα στον τάφο τοποθετούνται, ένας ή το πολύ δυο ή τρεις θαμμένοι ταυτόχρονα, σε συνεσταλμένη στάση, αλλά όλο και περισσότερο κερδίζει έδαφος η εκτεταμένη στάση που συσχετίζεται με τη διεύρυνση του μεγέθους των τάφων. Τα κτερίσματα είτε λείπουν εντελώς, είτε είναι ένα ή δυο απλά πήλινα αγγεία.

Σε ορισμένες περιοχές που φαίνεται πως εντοπίζονται κυρίως στη δυτική Ελλάδα, Μεσσηνία, Αργολίδα, αλλά και Αττική και Φωκίδα, χρησιμοποιούνται ταφικοί τύμβοι, ανάλογοι με αυτούς της ΠΕ Λευκάδας. Οι τύμβοι είναι κυκλικοί, με διάμετρο 10 έως 20μ. και περιλαμβάνουν συνήθως πολλαπλές ταφές, μια συστάδα τάφων –όπως συμβαίνει στη Βοϊδοκοιλιά Πυλίας– και λειτουργούν ουσιαστικά ως σήμα τους. Το χώμα του τύμβου σκεπάζει ταφές σε κιβωτιό-

σχημους τάφους ή σε πιθάρια, οι οποίες εντάσσονται σε έναν λίθινο κυκλικό περίβολο που αποτελεί και το χώρο της ταφής. Ενδείξεις για τελετουργικά έθιμα αφορούν την παρουσία τελετουργικών πυρών, ενώ μια κεντρική πεταλόσχημη κατασκευή στα Παπούλια Μεσσηνίας έχει ερμηνευτεί ως «κενοτάφιο». Ο ενταφιασμός αλόγων, που συναντάται σε ταφικό τύμβο του Μαραθώνα στην Αττική, θεωρείται σαν ένα ταφικό έθιμο που ξεκινάει αυτήν την εποχή, όμως η χρονολόγηση του ευρήματος του Μαραθώνα αμφισβητείται. Πάντως οι ταφές αλόγων είναι δεδομένες στην ύστερη χαλκοκρατία, στα μυκηναϊκά χρόνια.

Η σημασία της παρουσίας των τύμβων για τη ΜΕ κοινωνική οργάνωση έχει προκαλέσει αρκετές συζητήσεις[105]. Κάποιοι ερευνητές υποστηρίζουν ότι προορίζονταν για σημαντικά πρόσωπα της εποχής, κάποιους τοπάρχες για παράδειγμα. Η άποψη αυτή βασίζεται στην επιβλητική μορφή τους, στον πλούτο των κτερισμάτων, στην παρουσία τάφων μεγάλων διαστάσεων, στην τέλεση τελετουργιών και στο γεγονός ότι στη Βοϊδοκοιλιά την κεντρική θέση του ΜΕ τύμβου, κατέλαβε αργότερα ένας θολωτός μυκηναϊκός τάφος.

Ο Treuil και οι συνεργάτες του αμφισβητούν έντονα αυτή την άποψη: οι ΜΕ τύμβοι είναι εξάρτημα γης περιορισμένων διαστάσεων, δεν απαντούν μόνοι τους, αλλά κατά ομάδες μέσα σε νεκροταφεία όπου υπάρχουν και άλλων ειδών τάφοι, οι τάφοι που περικλείονται στους τύμβους δε διαφέρουν ως προς το σχήμα και τα κτερίσματα από τους απλούς τάφους, ενώ η ανέγερση του θολωτού τάφου στη Βοϊδοκοιλιά μπορεί να έγινε για πρακτικούς λόγους. Η ανομοιογενής γεωγραφική καταγωγή τους μπορεί να δηλώνει τη σχέση τους με μια συγκεκριμένη ομάδα ανθρώπων με κοινά φυλετικά χαρακτηριστικά.

105. Για μια σύνοψη αυτών των συζητήσεων, βλ. Treuil και άλλοι 1996: 289-290.

2. Η ΜΕΣΟΚΥΚΛΑΔΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

2.1. Ορολογία και φάσεις:

Στις Κυκλάδες η Μέση Εποχή του Χαλκού χαρακτηρίζεται ως Μεσοκυκλαδική (ΜΚ). Είναι μια φάση που διαρκεί από το 1850 π.Χ. έως το 1550 π.Χ. περίπου, και χωρίζεται σε μια πρώϊμη και μια ύστερη φάση με βάση τη στρωματογραφία από τη Φυλακωπή στη Μήλο και από την Αγία Ειρήνη στην Κέα.

2.2. Η οργάνωση και η χρήση του χώρου:

Τα δεδομένα για την ΜΚ εποχή δεν είναι ιδιαίτερα πλούσια (Barber 1994). Γίνεται όμως σαφές ότι σε κάθε νησί υπήρχε ένας κύριος οικισμός, εκτός από τα μεγάλα και εύφορα νησιά, όπως η Νάξος ή νησιά που μπορεί να είχαν σημαντική συμμετοχή στην οικονομία, όπως η Μήλος λόγω του οψιανού, όπου οι οικισμοί είναι περισσότεροι.

Οι οικισμοί έχουν μεγάλο μέγεθος, δείχνουν φροντίδα για πολεοδομική οργάνωση σε ορθογώνιους άξονες και αποτελούνται από αρκετά επιμελημένα σπίτια. Η Πόλη ΙΙ της Φυλακωπής είναι το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα. Η ύπαρξη μεγάλων οικισμών πιθανολογείται, αφού δεν υπάρχουν αρχιτεκτονικά ευρήματα ή δεν έχει γίνει ανασκαφή, στην Αγία Ειρήνη, στην Παροικιά της Πάρου, στο Ακρωτήρι της Θήρας. Όπως και στην Παροικιά φαίνεται πως υπάρχουν εγκαταστάσεις σε φύσει οχυρές θέσεις στο Βριόκαστρο της Τήνου και στη Ριζοκαστελλιά και τη Μικρή Βίγλα της Νάξου.

2.3. Η μεσοκυκλαδική οικονομία:

2.3.1. Γεωργοκτηνοτροφία:

Η γεωργοκτηνοτροφία εξακολουθεί να διαδραματίζει το ρόλο που έπαιζε και στην ΠΚ, παρουσιάζονται, όμως, τώρα κάποιες αξιοσημείωτες αλλαγές. Τα δεδομένα από τη Φυλακωπή υποδεικνύουν μια εντυπωσιακή αύξηση των βο-

οειδών, τα οποία υπολείπονταν πάντα των αιγοπροβάτων στις Κυκλάδες. Το φαινόμενο αυτό εξηγείται από τη συγκέντρωση των ανθρώπων σ' ένα κέντρο. Έτσι δημιουργήθηκε η ανάγκη της παρουσίας ζώων που θα χρησιμοποιούνταν ως υποζύγια και για τη μετάβαση των ανθρώπων στα απομακρυσμένα από την πόλη χωράφια τους. Εφόσον γαϊδούρια συναντώνται στις Κυκλάδες στην ύστερη προϊστορία, τα βοοειδή μπορούσαν, κάλλιστα, να παίξουν αυτό το ρόλο.

2.3.2. Η κεραμεική:

Οι δυο σημαντικότερες κατηγορίες ΜΚ κεραμεικής είναι τα σκοτεινόχρωμα στιλβωμένα αγγεία και τα λευκά. Η πρώτη χαρακτηρίζει κυρίως την πρώιμη ΜΚ φάση. Μια στιλπνή επιχρισμένη επιφάνεια που χρωματικά ποικίλλει από μαύρη και καστανή έως κόκκινη συναντάται σε καθαρά ντόπια σχήματα, όπως ο βαρελοειδής πίθος και ο σκύφος, αλλά και σε σχήματα που θυμίζουν έντονα την τεφρή μινυακή κεραμεική όπως διάφορες γωνιώδεις κύλικες μη υψηλό πόδι. Στην ίδια κατηγορία υπάρχουν και παραδείγματα με γραπτή διακόσμηση, λευκή ή μαύρη επάνω στο σκοτεινόχρωμο βάθος. Παρότι είναι συνήθως γραμμική, όστρακα από μεγάλα αγγεία στη Φυλακωπή έχουν απεικονίσεις πουλιών και άλλων θεμάτων.

Τα κυκλαδικά λευκά αγγεία είναι, συνήθως, καλής ποιότητας από κιτρινωπό έως υπόλευκο πηλό και διακοσμημένα με αμαυρό μαύρο και κόκκινο χρώμα. Έτσι δημιουργούν το λεγόμενο «μαύρο και κόκκινο ρυθμό» που ενώ εμφανίζεται από την πρώϊμη φάση, κορυφώνονται στην ύστερη φάση και αποτελούν διαγνωστικό της στοιχείο. Θεωρείται γενικά ότι ο ρυθμός αυτός εντοπίζεται στη Μήλο και από εκεί μπορεί να προέρχονται ανάλογα αγγεία στην Αγία Ειρήνη.

Τα σχήματα δεν αντιγράφουν πλέον τα ΜΕ, αλλά υπάρχουν μινωϊκές επιδράσεις (γεφυρόστομος πίθος), οι οποίες συναντώνται και με καμπυλόγραμμα θέματα στη διακόσμη-

ση. Υπάρχουν, όμως και χαρακτηριστικά ντόπια σχήματα (ραμφόστομες πρόχοι) που διακοσμούνται στο τέλος της περιόδου, αλλά και στην υστεροκυκλαδική με φυσιοκρατικά θέματα (π.χ. πουλιά). Από τη Φυλακωπή προέρχονται όστρακα «κυκλαδικών λευκών» κυπέλλων με εικονιστικές παραστάσεις σε μετόπες δελφινιών και άλλων θεμάτων.

Στο τέλος της περιόδου εμφανίζεται στη Φυλακωπή και μια άλλη κατηγορία, η λεγόμενη «υστερότερη ντόπια κεραμική» που συγγενεύει με τα λευκά, αλλά και με αγγεία της Υστερομινωϊκής ΙΑ στην Κρήτη και δείχνει την προϊούσα μινωϊκή επίδραση στις Κυκλάδες, που θα πάρει καθοριστική μορφή την επόμενη περίοδο.

2.3.3. Οι ανταλλαγές:

Έχει επισημανθεί ο ρόλος των Κυκλάδων για τις ανταλλαγές στην ΠΕΧ. Στη ΜΚ συνεχίζεται η παρουσία κυκλαδικών αντικειμένων στην ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ φαίνεται να μειώνεται η αντίστοιχη παρουσία στην Κρήτη. «Κυκλαδικά λευκά» αγγεία έχουν βρεθεί σ' ένα στρώμα της Μεσομινωϊκής ΙΒ στην Κνωσό και στα ύστερα ΜΕ στρώματα της Λέρνας, ενώ αγγεία «μαύρου και κόκκινου ρυθμού» εντοπίζονται στην ηπειρωτική Ελλάδα και στην Κρήτη σε μεταβατικά προς την ύστερη χαλκοκρατία στρώματα. Σημαντική είναι η ανεύρεση κυκλαδικών αποθηκευτικών αγγείων στο τέλος της Μεσομινωϊκής Κνωσού, που μπορεί να βρέθηκαν εκεί όχι ως αυτούσια αντικείμενα, αλλά για το περιεχόμενό τους.

Ανταλλαγές υπάρχουν φυσικά και μεταξύ των κυκλαδικών νησιών, όπως συνάγεται από την εύρεση μηλιακής κεραμεικής στα υπόλοιπα νησιά. Αυτή η πρωτοκαθεδρία της Μήλου στις ανταλλαγές κατά τη ΜΚ περίοδο δεν είναι δυνατό να οδηγήσει σε ευρύτερα συμπεράσματα για μια σημαντική θέση του νησιού σε σχέση με τα υπόλοιπα. Αφορά μόνο την κεραμεική, αφού δεν υπάρχουν ενδείξεις για άλλα αντικείμενα. Ο συνειρμός αυτής της υπεροχής με τον μηλιακό οψιανό είναι αναπόφευκτος. Προκαλεί όμως και ερω-

τήματα. Γιατί ο οψιανός να αποκτά ιδιαίτερη σημασία και στη ΜΚ περίοδο και όχι σε προηγούμενες εποχές, όταν δεν συμπεραίνεται καμμιά πρωτοκαθεδρία της Μήλου; Στη ΜΕΧ ο οψιανός χρησιμοποιείται ευρέως μόνο στην ηπειρωτική Ελλάδα, ενώ στην Κρήτη τα εργαλεία κατασκευάζονται, κυρίως, από μέταλλα. Ίσως αυτό να κρύβεται πίσω από τις μειωμένες σχέσεις Κυκλάδων - Κρήτης αυτήν την περίοδο σε σχέση με τις προηγούμενες.

Ο χαρακτηρισμός των Κυκλαδιτών ως μεσαζόντων στις ανταλλαγές στο Αιγαίο και ως εξαρτώμενων από την Κρήτη, μπορεί να στοιχειοθετηθεί καλύτερα για την ύστερη χαλκοκρατία, όταν η μινωϊκή επίδραση στα νησιά γίνεται καθοριστική. Μπορεί, όμως, να ειπωθεί ότι στις ανταλλαγές στο χώρο του Αιγαίου παρατηρείται μια αξιοσημείωτη μεταβολή στη ΜΕΧ σε σχέση με τις προηγούμενες περιόδους που αφορά τη δυναμική εμφάνιση των Κρητών στη θέση των Κυκλαδιτών.

2.4. Μεσοκυκλαδική ιδεολογία:

Δεν υπάρχουν δεδομένα, εκτός από τα ταφικά έθιμα, για να συγκροτηθεί η ΜΚ ιδεολογία. Τα κυκλαδικά ειδώλια εκλείπουν ήδη από την ΠΜ ΙΙΙ και τα προϊόντα της μεταλλοτεχνίας είναι σχεδόν άγνωστα. Η εξέλιξη όμως στη διακόσμηση των αγγείων δε συμφωνεί με την εικόνα μιας γενικής οπισθοδρόμησης.

Κάποιες υπόνοιες για την εκδήλωση θρησκευτικών ανησυχιών στην ΜΚ υπάρχουν από την Αγία Ειρήνη, όπου το υστεροκυκλαδικό ιερό, μπορεί να είχε ιδρυθεί από τότε. Οι ενδείξεις, βέβαια, δεν είναι ασφαλείς και βασίζονται στη χρήση κατά τη ΜΚ του ίδιου χώρου που αργότερα ήταν ιερός, και στην ύπαρξη κάποιων εστιών που συνδέθηκαν με την τέλεση θυσιών.

2.4.1. Ταφικές πρακτικές:

Μεσοκυκλαδικές ταφές υπάρχουν από την Αγία Ειρήνη, τη Θήρα και τη Φυλακωπή. Στην Αγία Ειρήνη και τη

Θήρα οι τάφοι είναι κιβωτιόσχημοι και στη Φυλακωπή θαλαμοειδείς λαξευτοί. Αμφίβολης εποχής είναι κάποιοι κιβωτιόσχημοι στον Αϊλά της Νάξου. Οι νεκροί θάβονται συνήθως σε συνεσταλμένη στάση σε μονές ταφές. Η συνήθεια της ταφής σε πιθάρια (εγχυτρισμός) συνεχίζεται, μόνο που τώρα οι εγχυτρισμοί, όπως και οι τάφοι βρίσκονται έξω από τους οικισμούς. Πολλές φορές συναντώνται λίθινες εξέδρες, για ταφικές τελετουργίες (;), όπως και στην ΠΚ.

Στο τέλος της ΜΚ εποχής οι τάφοι είναι περισσότερο προσεγμένοι, μεγαλύτεροι και καλύτερα κτισμένοι, ακόμα και σύνθετοι κτιστοί όπως στην ΠΚ. Στους τάφους αυτούς προς το τέλος της περιόδου βρέθηκαν κοσμήματα και μετάλλινα αντικείμενα.

3. Η ΚΡΗΤΗ ΚΑΤΑ ΤΗ ΜΕΣΗ ΕΠΟΧΗ ΤΟΥ ΧΑΛΚΟΥ: Η ΠΑΛΑΙΟΑΝΑΚΤΟΡΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ

1. Ορολογία και φάσεις:

Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι κατά τη διάρκεια της ΜΕΧ στην Κρήτη, κατά τη διάρκεια της Μεσομινωϊκής περιόδου, σύμφωνα με την ορολογία του Έβανς, συμβαίνουν σημαντικές αλλαγές στον πολιτισμό με κορυφαία την ίδρυση των πρώτων ανακτόρων γύρω στο 1.900 π.Χ. και τη δημιουργία των νέων ανακτόρων στο 1.700 π.Χ., σε περιόδους, δηλαδή, που στο υπόλοιπο Αιγαίο, οι εξελίξεις ήταν εμφανώς πιο αργές. Κάνοντας μια γενίκευση θα λέγαμε ότι όταν η Κρήτη προχωρούσε με γοργά βήματα προς την ιστορία, το υπόλοιπο Αιγαίο παράμενε σε προϊστορικές μορφές οικονομίας.

Ο παραδοσιακός τριμερής χωρισμός ισχύει και για τη ΜΜ περίοδο. Έτσι οι φάσεις της ΜΜ είναι:

ΜΜ Ι Α	2.100-1.900 π.Χ.
ΜΜ Ι Β	1.900-1.800 π.Χ.
ΜΜ ΙΙ	1.800-1.700 π.Χ.
ΜΜ ΙΙΙ	1.700-1.600 π.Χ.

Είναι προφανές ότι οι φάσεις της ΜΜ είναι σύντομες

και διαρκούν 100-200 χρόνια. Η ΜΜ Ι Α ανήκει στις προανακτορικές φάσεις, η ΜΜ Ι Β και η ΜΜ ΙΙ στην παλαιοανακτορική, ενώ η ΜΜ ΙΙΙ στη νεοανακτορική[106].

2. Η οργάνωση και η χρήση του χώρου:

Ήδη από τη ΜΜ Ι φάση παρατηρείται η δημιουργία νέων οικισμών που θα πρέπει να συνοδεύεται από αντίστοιχη πληθυσμιακή αύξηση. Οι νέοι οικισμοί ιδρύονται όχι πια στις κορυφές των λόφων, όπως στην ΠΜ, αλλά στις πλαγιές τους, γεγονός που προφανώς συνδέεται με την ανάγκη για καλύτερη εκμετάλλευση των καλλιεργήσιμων εδαφών. Σε αυτήν την οικιστική εξάπλωση δε φαίνεται να συμμετέχει η δυτική Κρήτη. Δεν είναι σίγουρο αν το κενό είναι πραγματικό ή ερευνητικό, πάντως νεώτερες έρευνες στην περιοχή των Χανίων εντοπίζουν ΜΜ οικισμούς.

Αξιοπερίεργο είναι το γεγονός ότι ορισμένοι οικισμοί φαίνεται πως ήταν τειχισμένοι, τουλάχιστον κατά την τελευταία προανακτορική περίοδο. Σ' έναν παρόμοιο οικισμό στην Αγία Φωτιά Σητείας[107], ένας περίβολος περικλείει ένα μεγάλο συγκρότημα με 37 χώρους και κυκλικές κατασκευές, μερικές από τις οποίες θα μπορούσαν να είναι αποθηκευτικές. Πάντως η θέση φαίνεται να εγκαταλείπεται πριν εμφανιστούν τα ανάκτορα, ενώ το ίδιο πρέπει να συμβαίνει και με έναν ανάλογο τοίχο, αμφισβητήσιμης χρονολόγησης, στα Μάλια που δε διατηρείται σε όλη τη διάρκεια της Παλαιοανακτορικής.

Αρχιτεκτονικά κατάλοιπα της παλαιοανακτορικής, εκτός από το μεγάλο κτίριο στην Αγία Φωτιά, τα δωμάτια του οποίου αναπτύσσονται γύρω από μια αυλή, σώζονται στο Χαμαίζι με την εύρεση ενός ελλειψοειδούς κτίσματος

106. Επειδή η ακμή του μινωϊκού πολιτισμού, του ανακτορικού, δηλαδή, συστήματος οικονομίας συντελείται από τη ΜΜ ΙΙΙ και μετά, θα περιοριστούμε εδώ στη διαπραγμάτευση των φάσεων μέχρι τη ΜΜ ΙΙ.

107. Τσιποπούλου, Μ. «Αγία Φωτιά Σητείας: τό νέο εύρημα» στο E.B. French και K.A. Wardle (eds). Problems in Greek Prehistory. Bristol Classical Press 1988.

που έχει ερμηνευθεί από αγροικία έως ιερό κορυφής. Η συγκέντρωση μικρών αγροτικών οικισμών γύρω από την Κνωσό αποδεικνύει τη σπουδαιότητα που αποκτάει η θέση ήδη από τη ΜΜ εποχή.

1. Στην παλαιοανακτορική περίοδο στα Μάλια αναπτύσσεται μια πραγματική πόλη, με εντονότερα τα αστικά χαρακτηριστικά σε σχέση με τις «πρωτοαστικές» πόλεις της ΠΕΧ. Απλώνεται σε σαφώς μεγαλύτερη έκταση από το ανάκτορο, που τότε πρέπει να οικοδομήθηκε για πρώτη φορά. Η ανασκαφή της έγινε από ομάδα της Γαλλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών.

Τμήματα δρόμων και πλακοστρωμένων ανοιχτών χώρων με αποχετευτικούς αγωγούς, πλατείες και αυλές χωρίζουν συγκροτήματα δωματίων. Στα δυτικά του ανακτόρου, στο κέντρο της πόλης υπήρχαν σημαντικά και μεγάλα κτίρια όπως η «συνοικία Μ», η Υπόστυλη Κρύπτη, οι αποθήκες Dessenne. Η υπόγεια αίθουσα της Υπόστυλης Κρύπτης, που συνδέεται με μια σειρά μεγάλων αποθηκών, επικοινωνούσε με μια ανοιχτή πλατεία στη βορειοδυτική γωνία του ανακτόρου, στην οποία βρέθηκαν σειρές κερκίδων (εδώλια). Η παρουσία των εδωλίων οδήγησε στην ονομασία του χώρου: «Αγορά». Έτσι η Υπόστυλη Κρύπτη ερμηνεύτηκε ως έδρα πολιτικής εξουσίας, διαφορετικής από τη βασιλική του ανακτόρου. Ο χώρος της «Αγοράς», αναμφισβήτητα, έχει δημόσιο χαρακτήρα, γεγονός που επιβεβαιώνεται και από τον αντίστοιχο χώρο στη «δυτική αυλή» του πρώτου ανακτόρου της Φαιστού.

Η αρχιτεκτονική οργάνωση της «συνοικίας Μ» πιστοποιεί το διοικητικό, αλλά και εξειδικευμένο χαρακτήρα της. Μέσα σε δυο μεγάλα κτίρια, ένα από τα οποία έφτανε τα 800 τ.μ. βρέθηκαν αρχεία ιερογλυφικής γραφής. Γύρω τους υπήρχαν κτίρια που με βάση τα ευρήματά τους αποδόθηκαν σε εξειδικευμένες εργαστηριακές εγκαταστάσεις: του κεραμουργού, του σφραγιδογλύφου, του χυτευτή μετάλλων.

Στην ίδια συνοικία παρατηρείται ένα από τα βασικά χαρακτηριστικά της μινωϊκής αρχιτεκτονικής, το λεγόμενο

«πολύθυρο», αίθουσα με πολλαπλά ανοίγματα, που συνοδεύεται από φωταγωγό, ενώ πολύ συχνά υπάρχει κοντά μια υπόγεια αίθουσα. Στα ανοίγματα δημιουργούνται πόρτες ανάμεσα σε παραστάδες (πεσσούς ή κίονες) που παρέμεναν ανοιχτές ή κλειστές, ανάλογα με τις καιρικές συνθήκες.

Ανάμεσα στη «συνοικία Μ» και το ανάκτορο υπάρχει ένα ιερό της ΜΜ ΙΙ, ενώ στην παραλία βρίσκονταν τα νεκροταφεία της πόλης, όπως αυτό του Χρυσόλακκου, ενώ σ' ένα ύψωμα στα νότια υπήρχε ιερό κορυφής.

2. Το πρώτο ανάκτορο της Φαιστού[108] ιδρύεται γύρω στο 2.000-1.900 π.Χ. Ένα τμήμα του διασώζεται σε καλή κατάσταση έως σήμερα, επειδή ήταν σαφώς μεγαλύτερο από το νέο ανάκτορο του 1.700 π.Χ., με αποτέλεσμα οι μεταγενέστερες μετατροπές να μην το αγγίξουν ολοκληρωτικά. Παραταύτα κατά τη διάρκεια της ζωής του καταστράφηκε δυο φορές από σεισμούς και ανοικοδομήθηκε κατόπιν. Επειδή σε κάθε καταστροφή οι κάτοικοι του ανακτόρου κάλυπταν τα κατεστραμμένα στρώματα με το «αστράκι» ένα μείγμα ασβέστη και θρυμματισμένων οστράκων, αυτά ήταν ευδιάκριτα κατά τη διάρκεια της ανασκαφής από την Ιταλική Αρχαιολογική Σχολή Αθηνών (κυριότεροι ανασκαφείς F. Halbherr, L. Pernier, D. Levi).

Τα πρώτα αρχιτεκτονικά λείψανα στην περιοχή του ανακτόρου ανήκουν σε μια κυκλική νεολιθική καλύβα με λίθια θεμέλια και προφανώς πλίνθινη ανωδομή στο νότιο άκρο του ανακτόρου. Κατά τη διάρκεια της προανακτορικής περιόδου γύρω από τη Φαιστό αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της, στο Μεσαρά και στα Αστερούσια, υπήρχαν πολλοί θολωτοί τάφοι, πλούσια κτερισμένοι, οι οποίοι αντανακλούν την ευημερία της εποχής και δικαιολογούν την ανάπτυξη της ανακτορικής οικονομίας.

Η Δυτική πρόσοψη αποτελούσε την κύρια όψη του

108. Για μια περιληπτική περιήγηση στη Φαιστό, δες Δ. Χατζή - Βαλλιάνου, Φαιστός, Υπουργείο Πολιτισμού, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αθήνα 1989.

πρώτου ανακτόρου. Σώζεται σε μήκος περίπου 70μ. και ήταν χτισμένη σε δυο επίπεδα με τη χρήση πελεκητών, ορθογωνισμένων λίθων στο κάτω μέρος, ενώ δημιουργούσε εσοχές και εξοχές (οδοντωτή διαρρύθμιση) για το σπάσιμο της μονοτονίας. Οι πελεκητοί λίθοι και η οδοντωτή πρόσοψη είναι κατεξοχήν χαρακτηριστικά της μινωϊκής αρχιτεκτονικής.

Εκεί βρισκόταν και το Πρόπυλο που είχε έναν κεντρικό κίονα και αποτελούσε την είσοδο του ανακτόρου, από την οποία έμπαινε κανείς στα βόρεια και τα νότια διαμερίσματα και οδηγούνταν μέσω ενός διαδρόμου στην Κεντρική αυλή και στα δωμάτια που την περιστοίχιζαν. Στα δωμάτια αυτά θεωρείται πιθανή η ύπαρξη δεύτερου ορόφου με βάση τις ανευρεθείσες σκάλες.

Η πλακόστρωτη Δυτική αυλή (εικ. 23) με τις οκτώ πλατιές σειρές εδωλίων θεωρήθηκε ως το «πιο αρχαίο θέατρο του κόσμου» όπου θα πρέπει να τελούνταν διάφορες θρησκευτικές τελετουργίες ή και δημόσιες συγκεντρώσεις. Πάντως ένας στενός πλακόστρωτος δρόμος, που ονομάστηκε «πομπική οδός», οδηγεί από το Πρόπυλο στη δυτική αυλή και καταλήγει στις κερκίδες. Νότια του «δρόμου» τέσσερις κυκλικές κατασκευές, «οι κουλούρες» πρέπει να προορίζονταν για την αποθήκευση σιτηρών[109].

Στη βορειοανατολική γωνία της δυτικής αυλής δυο δωμάτια και ένας υπαίθριος χώρος που περιλαμβάνει λαξευμένο βράχο –ερμηνεύεται ως εσχάρα θυσιών– θεωρήθηκε ως ανακτορικό ιερό. Νότια από το ιερό υπήρχαν μικρές αποθήκες, ενώ μια μεγάλη αποθήκη γεμάτη πιθάρια βρέθηκε κάτω από το φωταγωγό του μεγάλου προπύλου του νέου ανακτόρου που βρίσκεται κοντά στο παλαιοανακτορικό ιερό.

Εκτός από τη Δυτική αυλή υπήρχαν άλλες δυο, η Επάνω και η Κάτω και βέβαια η Κεντρική αυλή, η οποία περι-

109. Έχουν ερμηνευτεί και σα δεξαμενές για τη συλλογή των υδάτων.

στοιχιζόταν από κίονες. Στη βόρεια πλευρά του ανακτόρου υπάρχει ένα συγκρότημα δωματίων που θεωρήθηκε ιδιωτική κατοικία. Σ' ένα από τα δωμάτια βρέθηκαν πολλά αγγεία το ένα μέσα στο άλλο, πιθανόν αχρησιμοποίητα, και έτσι ονομάστηκε «αποθήκη του αγγειοπλάστη». Από ένα άλλο στο ίδιο συγκρότημα προέρχεται ο περίφημος δίσκος της Φαιστού με την ιερογλυφική επιγραφή, του οποίου η χρονολόγηση στην παλαιοανακτορική εποχή αμφισβητείται.

Το πρώτο ανάκτορο της Φαιστού καταστρέφεται οριστικά το 1.700 π.Χ. και χτίζεται ένα νέο ανάκτορο, αλλά με βασικές διαφορές από το προηγούμενο.

3. Την ίδια περίοδο στην Κνωσό ιδρύονται οι Δυτικές αποθήκες και το Δυτικό Πρόπυλο, ενώ υπάρχει μια σειρά αποθετών[110] που πολλοί του θεωρούν ιερούς: «των ιερογλυφικών», «των υφαντικών βαρών» και «των λεκανίδων» που ονομάζονται με βάση το περιεχόμενό τους. Στην ίδια εποχή κάτω από τη δυτική αυλή εντοπίστηκαν οι γνωστές από τη Φαιστό «κουλούρες».

Περισσότερο αξιοσημείωτα όμως αυτή την περίοδο στην Κνωσό είναι τα διάφορα τεχνικά, κυρίως υδρευτικά και αποχετευτικά, έργα που έχουν γίνει στο ανάκτορο ή κοντά σ' αυτό. Η Κνωσός φαίνεται πως υδρεύεται από μακρινή απόσταση, από τον Γιούχτα μ' ένα σύστημα πήλινων αγωγών καλά μελετημένο ώστε να εξασφαλίζει την απρόσκοπτη ροή του νερού. Παράλληλα, λίθινοι αγωγοί από τα διάφορα διαμερίσματα οδηγούσαν σε κεντρικούς υπόγειους υπονόμους τα νερά της βροχής. Συλλεκτήριες λίθινες λεκάνες συγκέντρωναν τα νερά αυτών των αγωγών, ενώ εκεί κατέληγαν και κατακόρυφοι αγωγοί από τις ταράτσες. Ο Έβανς υποστήριξε ότι ανάμεσα στα τεχνικά έργα περιλαμβάνεται μια γέφυρα που κατασκευάστηκε την ίδια περίοδο στο ρέμα της Βλυχιάς που περνάει κοντά από την Κνωσό.

110. Μέρη όπου οι Μινωΐτες απόθεταν ή πετούσαν διάφορα αντικείμενα μετά την ολοκλήρωση της χρήσης τους.

4. Όλα τα βασικά στοιχεία της μινωϊκής χωροοργάνωσης και μνημειώδους αρχιτεκτονικής συναντώνται κατά την παλαιοανακτορική περίοδο. Τα τρία ανάκτορα (Φαιστός, Κνωσός, Μάλια) είναι ατείχιστα. Πελεκητοί λίθοι και προσόψεις με εσοχές και εξοχές και επίπεδες στέγες σε διάφορα επίπεδα. Η οργάνωση συγκροτημάτων δωματίων γύρω από αυλές, με κυριότερες την κεντρική και τη δυτική, τα «πολύθυρα» τα αποθηκευτικά δωμάτια και οι αποθέτες χαρακτηρίζουν την εσωτερική διαρρύθμιση των ανακτόρων. Το μεγάλο μέγεθος των δωματίων (πάνω από 50 τ.μ.), οι ξύλινοι κίονες επάνω σε λίθινες βάσεις, τα λίθινα πελεκητά πλαίσια παραθύρων και θυρών αποτελούν πρόσθετα δεδομένα. Τα ΜΜ ΙΙΙ πλακίδια από φαγεντιανή, πιθανόν ενθέματα σε ξύλινο κιβωτίδιο, που αποτελούν το λεγόμενο «μωσαϊκό της πόλης» από την Κνωσό, σήμερα στο Μουσείο Ηρακλείου, προσφέρουν μια εικόνα της μινωϊκής αρχιτεκτονικής.

Ο εσωτερικός εξοπλισμός των δωματίων αποτελείται από πήλινες κυκλικές εστίες και από θρανία και πεζούλια (-πήλινες πλατφόρμες), που είναι χτισμένα στη βάση των τοίχων. Η διαμόρφωση των δαπέδων επιτυγχάνεται με πλάκες που πλαισιώνονται από χρωματιστά κονιάματα και δίνουν την εντύπωση μωσαϊκού.

3. Η παλαιοανακτορική οικονομία:

3.1. Από το τέλος της Πρωτομινωϊκής εποχής η αλλαγή που διαπιστώνεται στη μινωϊκή οικονομία αφορά τη μεγαλύτερη σημασία του πλεονάσματος, όπως συνάγεται από την κατακόρυφη αύξηση τόσο του αριθμού όσο και του μεγέθους των αποθηκευτικών χώρων. Η συγκέντρωση του διατροφικού πλεονάσματος στο οποίο συμπεριλαμβάνονται, όπως φαίνεται από τα μεγάλα πιθάρια, το λάδι και το κρασί, είναι εμφανής. Στην ΠΜ ΙΙΙ ή στη ΜΜ Ι, ανήκει το «Υπόγειο» της Κνωσού, μεγάλος υπόγειος χώρος που προσεγγιζόταν με σκάλα από την κορυφή και πιθανόν ήταν αποθηκευτικός. Το αγροτικό πλεόνασμα φαίνεται ότι δια-

δραματίζει πρωταρχικό ρόλο στην παλαιοανακτορική οικονομία. Στις «κουλούρες» της Κνωσού και της Φαιστού μπορούσαν να αποθηκεύονται τα σιτηρά και στα πιθάρια των τριών ανακτόρων λάδι και κρασί. Αυτή η συγκέντρωση παραπέμπει τουλάχιστον σ' ένα μερικό έλεγχο της παραγωγής από τα ανάκτορα και είναι πολύ πιθανό αυτός ο έλεγχος να έπαιξε ουσιαστικό ρόλο στη μετάβαση προς τη νέα ανακτορική οικονομία.

Παρ' όλα αυτά δεν μπορεί να συγκροτηθεί ένα μοντέλο απόλυτου συγκεντρωτισμού από μέρους του ανακτόρου, γιατί αποθηκευτικοί χώροι, αν και αισθητά λιγότεροι και μικρότεροι, εντοπίστηκαν και σε άλλες παλαιοανακτορικές θέσεις, όπως στη «συνοικία Μ» των Μαλίων. Εκεί, όμως, συσχετίζονται σαφώς με την παρουσία εργαστηριακών εγκαταστάσεων όπου ενσωματώνονται οι κατοικίες και τα εργαστήρια εξειδικευμένων τεχνιτών που θα είχαν αποκοπεί από την άμεση παραγωγή της τροφής τους.

Αυτό σημαίνει ότι μπορούμε πλέον να μιλάμε για τεχνίτες πλήρους απασχόλησης που έπρεπε για να παράγουν ανενόχλητοι τα προϊόντα τους να έχουν εξασφαλίσει τη διατροφή τους. Το ανάκτορο μπορεί να έπαιζε σημαντικό ρόλο σ' αυτή τη διασφάλιση των τεχνιτών. Είναι πάντως γεγονός ότι στην παλαιοανακτορική, όπως υποδεικνύει το παράδειγμα των Μαλίων τουλάχιστον, οι τεχνίτες κατοικούν έξω από τα ανάκτορα και ίσως έχουν κάποια ανεξαρτησία. Στη νεοανακτορική, όμως, φαίνεται πως εργαστήρια και τεχνίτες ακολουθούν ένα δρόμο ενσωμάτωσης στα ανάκτορα, κάτι που σημαίνει και πλήρη εξάρτηση από αυτά.

Ο οικονομικός έλεγχος μπορεί να συναχθεί και από τα πήλινα σφραγίσματα που βρέθηκαν μέσα στα ανάκτορα στην Κνωσό και τη Φαιστό, στη συνοικία Μ στα Μάλια και στο Μοναστηράκι, μαζί με τα αρχεία (ιερογλυφικά) που πρέπει να έχουν λογιστικό περιεχόμενο και να αφορούν ίσως και την ανακατανομή των προϊόντων στους τεχνίτες. Ανάλογη σημασία ίσως είχαν τα αρχεία ιερογλυφικής στη «συνοικία Μ». Από την ίδια περιοχή η εύρεση πή-

νων βώλων με αποτυπώματα σφραγίδων ερμηνεύτηκαν ως «...ρκες» που άξιζαν ένα ημερομίσθιο[111].

1.2. *Τα σκεύη:*

Η σημαντικότερη αλλαγή στην κατασκευή των πήλινων αγγείων στην Κρήτη είναι η εισαγωγή του ταχύστροφου κεραμεικού τροχού από τη Μεσομινωϊκή Ι Β –ήδη γνωστού στην ηπειρωτική Ελλάδα (Αργολίδα) από την ΠΕ ΙΙΙ– και η γρήγορη διάδοσή του, μέσω της ανακτορικής παρέμβασης προφανώς. Οι πρώτοι κεραμεικοί τροχοί πρέπει να ήταν χαμηλοί –δεν υπάρχουν δεδομένα για την παρουσία στην Κρήτη του κλασικού ποδοκίνητου τροχού– κατασκευάζονταν από φθαρτά υλικά αφού σώζονται μόνο οι δίσκοι από χονδροειδή πηλό. Ένας ανάλογος χονδροειδής δίσκος θα συνδεόταν σ' έναν άξονα (άτρακτο) με τη χρήση πηλού και το όλο σύστημα θα περιστρεφόταν στηριζόμενο πάνω σε μια υποδοχή στη βάση του άξονα. Θα υπήρχε, βέβαια, και ένα σύστημα σταθεροποίησης υποδοχής, άξονα και ατράκτου.

Τα σχήματα των αγγείων παραμένουν τα ίδια σε σχέση με την ΠΜ, μόνο που με τη χρήση του τροχού πληθαίνουν τα λεπτότεχνα και αυτά με τα γωνιώδη περιγράμματα που πιθανόν μιμούνται μεταλλικά πρότυπα. Τα μόνα σχήματα που φαίνεται να παρουσιάζουν κάποια εξέλιξη είναι οι διάφοροι τύποι αμφορέων και πρόχων με κάποιες ιδιαίτερες χρήσεις που σχετίζονται πάντα με υγρά. Τα διάφορα αγγεία πόσεως –κωνικά, σφαιρικά και με γωνιώδες περίγραμμα κύπελλα– αποκτούν μια ιδιαίτερη ποικιλία μετά την τελευταία προανακτορική φάση (ΜΜ Ι). Γεφυρόστομοι σκύφοι, πίθοι με προχοή και απλοί, μεγάλοι με πολλές λαβές που προορίζονταν για μεγάλες ποσότητες συναντώνται αρκετά συχνά από τη ΜΜ ΙΙ (παλαιοανακτορική) και ύστερα παράλληλα με μαγειρικούς τριποδικούς δίσκους και χύτρες.

111. Η πληροφορία, βασισμένη σε ένα άρθρο του J. Weingarten στο περιοδικό Kadmos το 1986, παρατίθεται στο Treuil κ.α. 1996.

3.3. Τα εργαλεία:

Οι τρεις κατηγορίες εργαλείων, τα λίθινα από πυριτόλιθο και οψιανό, τα λειασμένα (μυλόπετρες, τριπτήρες, πελέκεις, αξίνες κ.λ.π.) και τα μεταλλικά συνυπάρχουν στην παλαιοανακτορική. Παρατηρούνται, όμως, και ορισμένοι νέοι τύποι στα μεταλλικά, κυρίως, εργαλεία που υποδεικνύουν την ενασχόληση με ποικίλλες καινούργιες δραστηριότητες.

Τα μεταλλικά εργαλεία που βρέθηκαν στους λεγόμενους «αποθέτες ξυλουργών» είναι τα πιο χαρακτηριστικά από αυτά. Περιλαμβάνουν διπλούς πελέκεις, σμίλες, πριόνια και σφυροπελέκεις και σχετίζονται με την κατεργασία του ξύλου. Η χρήση των μεταλλικών εργαλείων πιστοποιείται και για την κατεργασία του λίθου και του δέρματος, ενώ είναι προφανές ότι μεταλλικά όπλα θα έκαναν πιο εύκολο και αποδοτικό το κυνήγι. Φαίνεται, όμως, ότι η γεωργία εξακολουθεί να είναι δέσμια της παραδοσιακότητάς της ή ότι, εξαιτίας κάποιας περίεργης σύμπτωσης, δε σώθηκαν μετάλλινα γεωργικά εργαλεία, παρά μόνο ένα δρεπάνι από τα Μάλια.

Από άποψη τεχνολογίας, τα κράματα του χαλκού με τον κασσίτερο ήταν πλέον καλύτερα ελεγχόμενα και αυτό σημαίνει καλύτερα, ανάλογα με τη χρήση τους, εργαλεία. Η διπλή μήτρα για τη χύτευση αντικειμένων γνωρίζει ευρύτερη εφαρμογή που συνδυάζεται με την παρουσία των διπλών πελέκεων.

3.4. Ανταλλαγές και εμπόριο:

Η έκταση και η μορφή των ανταλλαγών κατά τη διάρκεια της παλαιοανακτορικής εποχής προσφέρουν τη δυνατότητα να μιλούμε πλέον για εμπορικές δραστηριότητες με πρωταγωνίστρια την Κρήτη. Οι Μινωΐτες εξαπλώνονται μέχρι την ηπειρωτική Ελλάδα, με διάμεσο τις Κυκλάδες, προς τα δυτικά, ενώ ήταν σημαντικός ο ρόλος της μινωϊκής εγκατάστασης στα Κύθηρα σ' αυτό, ενώ πρωτοστατούν

στις εμπορικές δραστηριότητες με την Ανατολία. Είναι αξιοσημείωτο, όμως, ότι δεν έφτασαν ποτέ προς τα δυτικά τόσο μακριά όσο οι Μυκηναίοι (Σικελία, Λιπάρες νήσοι κ.λ.π.). Είναι άγνωστο αν υπήρχαν πραγματικοί έμποροι ή αν όλες οι δραστηριότητες αυτού του είδους ελέγχονταν από το ανάκτορο. Ένας μικρός αριθμός σταθμών που βρέθηκαν στην Κρήτη αυτή την περίοδο και η ανάπτυξη μετρικού συστήματος στη γραμμική α δείχνουν μια προϊούσα εξειδίκευση και σ' αυτόν τον τομέα.

Οι «εμπορικές» δραστηριότητες των μινωϊτών ερμηνεύονται συνήθως ως προσπάθειες πορισμού πρώτων υλών έξω από την Κρήτη. Τέτοια υλικά πρέπει να είναι κυρίως τα μέταλλα αφού το ελεφαντόδοντο, η φαγεντιανή και ο σάρδιος είναι σχετικά σπάνια για να αποτελούν αντικείμενα τακτικών «εμπορικών» συναλλαγών, ενώ οι ντόπιοι μαλακοί λίθοι όπως ο στεατίτης και ο οφίτης χρησιμοποιούνται πιο συχνά στην κατασκευή αγγείων και σφραγίδων. Η αύξηση της χρήσης των μετάλλων είναι πασιφανής και ενισχύεται τόσο από την εύρεση του σπιτιού του «χυτευτή» στα Μάλια, όσο και από τους «αποθέτες ξυλουργών» που πρωτοεμφανίζονται αυτήν την περίοδο και περιλαμβάνουν εργαλεία που σχετίζονται με την κατεργασία του ξύλου.

Οι σχέσεις με την Ανατολή ήταν πολύ σημαντικές και αναπτύσσονταν συνεχώς. Οι περίπου 20 αιγυπτιακοί σκαραβαίοι που βρέθηκαν σε ΠΜ και ΜΜ τάφους, ένα μαρμάρινο ειδώλιο Usher από την Κνωσό και ένα πώμα από αλάβαστρο με το όνομα του ηγεμόνα των Υκσώς[112] Κυάν ή Σιάν γραμμένη σε αιγυπτιακά ιερογλυφικά αποτελούν αδιάψευστο μάρτυρα γι' αυτό. Παράλληλα υπάρχουν και αιγυπτιάζουσες μορφές όπως μια σφίγγα σε επίθεμα αγγείου από τα Μάλια. Συριακά εγχειρίδια και σφραγιδοκύλινδροι

112. Κατέκτησαν την Αίγυπτο γύρω στο 17ο αιώνα π.Χ. και δημιούργησαν τη λεγόμενη «Δεύτερη Ενδιάμεση Περίοδο». Θεωρούνται συνονθύλευμα λαών και το όνομά τους αποτελεί παραφθορά της φράσης «οι ξένοι λαοί».

από τη Βαβυλώνα που βρίσκονται στην Κρήτη συμπληρώνουν την εικόνα.

Κρητικά αντικείμενα στην Αίγυπτο βρέθηκαν αρκετά. Περίπου πενήντα καμαραϊκά αγγεία αποκαθίστανται από όστρακα που βρέθηκαν μέχρι το Ασσουάν, ενώ στο θησαυρό της Τωντ, περιοχή στην Άνω Αίγυπτο, περιλαμβάνονται 153 αργυρά αγγεία με μια από τις πιθανές προελεύσεις τους την Κρήτη.

Αυτό το υπερπόντιο εμπόριο προϋποθέτει την ανάπτυξη της ναυτιλίας, που είναι δεδομένη για την εποχή, και απεικονίζεται στις σφραγίδες με τις παραστάσεις ιστιοφόρων πλοίων και στην παρουσία πέτρινων αγκυρών που βρέθηκαν στα Μάλια και θεωρήθηκαν αναθηματικές (θρησκευτικές προσφορές) κάποιων ναυτικών. Από την επόμενη περίοδο υπάρχουν ενδείξεις για τη μορφή των μινωϊκών λιμανιών, για την παλαιοανακτορική, όμως, δεν υπάρχουν ανάλογα στοιχεία.

4. Η Παλαιοανακτορική ιδεολογία:

Η ποικιλία των τάφων και των ταφικών εθίμων, οι ενδείξεις για θρησκευτικές τελετουργίες, τα πολυπληθή αντικείμενα γοήτρου, η εκλεπτυσμένη λεπτότεχνη κεραμεική, τα κοσμήματα και οι σφραγίδες δείχνουν την ανάπτυξη της παλαιοανακτορικής ιδεολογίας προς την κατεύθυνση της επισήμανσης, αλλά και της εδραίωσης μιας κοινωνίας που βαδίζει ολοταχώς προς τη διαστρωμάτωση και μιας elite ομάδας που παίζει ή προσπαθεί να παίξει κυρίαρχο ρόλο στη μινωϊκή κοινωνία. Τα νέα ανάκτορα δείχνουν ότι τα κατάφερε.

4.1. Η μινωϊκή παλαιοανακτορική κοινωνία:

Τελευταία αρχίζει να αμφισβητείται η παλαιά άποψη ότι με την εμφάνιση των ανακτόρων η εξουσία ασκείται αυτόματα από μια ηγεμονική τάξη που κατοικεί στα ανάκτο-

ρα. Η ιδέα έλκει την καταγωγή της από τον Έβανς[113] που είδε στα μινωϊκά ανάκτορα την έδρα ενός «βασιλιά και αρχιερέα», «Priest - King» τον ονόμασε, που είχε την απόλυτη εξουσία συγκεντρωμένη στα χέρια του. Η ανασκαφή της παλαιοανακτορικής πόλης στα Μάλια προσέφερε νέα δεδομένα.

Έτσι ο Γάλλος ανασκαφέας H. van Effentere διατύπωσε την άποψη ότι, με βάση τα λογιστικά αρχεία της «συνοικίας Μ» και την «Αγορά», είναι πιθανόν να υπήρχε κάποια μορφή «πρώϊμης δημοκρατίας». Οι κάτοικοι της πόλης συσκέπτονταν σε δημόσιους χώρους, όπως η «Αγορά», έξω από τα ανάκτορα, ενώ η εξουσία περιήλθε σ' αυτά στο τέλος της Παλαιοανακτορικής, όταν τα μεγάλα συγκροτήματα της πόλης φαίνεται πως αρχίζουν να παρακμάζουν.

Οι ενδείξεις για την παρουσία μιας επίλεκτης κοινωνικής ομάδας είναι, βέβαια, έμμεσες. Κάτι τέτοιο συνάγεται από τα πολυπληθή αντικείμενα γοήτρου που βρίσκονται στους τάφους, αλλά και στα ανάκτορα και τους οικισμούς, από τη μνημειακή αρχιτεκτονική των ανακτόρων, από την ύπαρξη εξειδικευμένων τεχνιτών.

Αντικείμενα γοήτρου, ενδεικτικά της παρουσίας elite, είναι τα τρία ξίφη που βρέθηκαν σε παλαιοανακτορικά στρώματα στο ανάκτορο των Μαλίων –μεταξύ τους το «ξίφος με τον ακροβάτη» και ένα άλλο με μύκητα από ορεία κρύσταλλο και επιχρυσωμένη λαβή– το περίφημο κόσμημα με τις μέλισσες από το ταφικό συγκρότημα του Χρυσόλακκου και ένα εγχειρίδιο με επιχρυσωμένη λαβή από τη «συνοικία Μ».

Πέρα από τους κατοίκους των ανακτόρων, τα ενδιαιτήματα των εξειδικευμένων τεχνιτών έγιναν γνωστά στη

113. Οι θεωρίες του Έβανς εξακολουθούν να αποτελούν άξονα αναφοράς ακόμα και σήμερα για την ερμηνεία του μινωϊκού πολιτισμού. Οι κριτικές απόψεις στις θεωρίες του Έβανς ακούγονται σχετικά σπάνια έως και καθόλου. Πρόσφατα ενδιαφέρουσα κριτική ασκήθηκε από τον Α. Ζώη στο βιβλίο του «Κνωσός. Το εκστατικό όραμα». Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης. Ηράκλειο 1996.

«συνοικία Μ» των Μαλίων και όπως φαίνεται η ποιότητα της ζωής τους δεν είναι κατά πολύ υποδεέστερη από τη ζωή στα ανάκτορα. Η ζωή του απλού λαού είναι δύσκολο να προσεγγιστεί, η παρουσία, όμως, μνημειακής αρχιτεκτονικής και στα ανάκτορα και στις πόλεις –που προϋποθέτει, εκτός από την ανάπτυξη της λιθοξοϊκής τέχνης, και μια κινητοποίηση ικανού αριθμού ανθρώπων– δείχνει μια αποδοχή και συναίνεση στην κατασκευή της. Παράλληλα, η εύρεση αντικειμένων κύρους, περισσότερο, παρά πλούτου παραπέμπει σε μια εξουσία που βασίζεται στην ενίσχυση της ιδιαιτερότητας κάποιων ανθρώπων από άποψη κοινωνικού γοήτρου. Οι άνθρωποι αυτοί συγκεντρώνουν και αναδιανέμουν το αγροτικό πλεόνασμα.

Ένα επιπλέον πρόβλημα αφορά την παρουσία αρκετών ανακτορικών κέντρων στην Κρήτη, γεγονός που οδηγεί στην αναζήτηση των περιοχών που ελέγχει το καθένα από αυτά. Τα Μάλια, η Φαιστός και η Κνωσός μπορούν να θεωρηθούν ως τοπικά κέντρα που ασκούσαν κάποια μορφή ελέγχου σε ευρύτερες περιοχές. Η απουσία οχυρώσεων δείχνει πως δεν πρέπει να υπήρχαν ανταγωνισμοί μεταξύ τους είτε γιατί βασίζονταν στο αυξημένο κύρος τους, είτε γιατί είχαν αναπτύξει μεταξύ τους άρρηκτους δεσμούς.

4.2. Ταφικές πρακτικές και ταφικά έθιμα:

Ενδείξεις για τη μινωϊκή κοινωνία προέρχονται και από τις ταφές. Οι διαφοροποιήσεις που δεν είναι δυνατό να διαφανούν μέσα από την αρχιτεκτονική, αφού ελλείπουν οι απλές κατοικίες μπορεί να ιχνηλατηθούν μέσω των ταφικών πρακτικών. Υπάρχει μια σαφής διαφορά ανάμεσα στις ομαδικές ταφές των θολωτών κυκλικών τάφων και των ταφικών κτιρίων και στα απλά οστεοφυλάκια των νεκροταφείων με τους νεκρούς θαμμένους σε μονές ταφές σε πήλινες σαρκοφάγους και πιθάρια και συνοδευόμενους από ελάχιστα κτερίσματα, που ήταν πήλινα αγγεία.

Η επανεμφάνιση των μονών ατομικών ταφών σε μεγάλα νεκροταφεία, αλλά και σε κυκλικούς τάφους, «περι-

ράγματα» και σπήλαια, είναι το χαρακτηριστικό της περιόδου. Τέτοια νεκροταφεία συναντώνται στην Παχύαμμο με 213 πίθους και 6 σαρκοφάγους και στο Σφουγγαρά των Γουρνιών με 150 πίθους και 1 σαρκοφάγο. Για πρώτη φορά, πάντως εντοπίστηκε στις Αρχάνες παιδική ταφή, συνοδευμένη με κτερίσματα, κάτι που σημαίνει ότι στην προκειμένη περίπτωση αναγνωριζόταν κληρονομικά μεταβιβαζόμενο γόητρο.

Το νεκροταφείο στο Φουρνί των Αρχανών[114] κοντά στην Κνωσό προσφέρει πολύτιμες πληροφορίες για την κρίσιμη μεσομινωϊκή περίοδο. Το μέγεθος του νεκροταφείου αυξάνεται αιφνίδια στη ΜΜ Ια, γεγονός που συνδυάζεται με την αύξηση και την επέκταση των οικισμών, ενώ, παράλληλα, εμφανίζεται για πρώτη φορά μνημειακή ταφική αρχιτεκτονική που περιλαμβάνει δυο θολωτούς τάφους και εννέα ταφικά κτίρια. Η συνύπαρξη τύπων τάφων που συνηθίζονται στη νότια Κρήτη (θολωτοί) με τύπους της ανατολικής (ορθογώνια κτίρια) δείχνει την αξία της θέσης των Αρχανών.

Σ' ένα από τα ταφικά κτίρια (ταφικό κτίριο 6), βρέθηκαν πλούσια κτερίσματα μεταξύ των οποίων κοσμήματα, ένας αιγυπτιακός σκαραβαίος και τέσσερις σφραγίδες με ιερογλυφική γραφή. Στο θολωτό τάφο Γ, ο οποίος δημιουργήθηκε στην ΠΜ ΙΙΙ βρέθηκαν τα κυκλαδικά ειδώλια για τα οποία κάναμε λόγο παραπάνω, αλλά και σφραγίδες, χάλκινα εγχειρίδια και κοσμήματα από χρυσό, ασήμι, φαγεντιανή, ελεφαντόδοντο και κόκκαλο, μεταξύ των οποίων δυο περιδέραια από χρυσές χάντρες. Τα κτερίσματα συνόδευαν συνολικά 45 ταφές αποτεθειμένες σε 11 σαρκοφάγους, έναν πίθο και στο έδαφος.

114. Για το Φουρνί σ' αυτήν την περίοδο, βλ. αφιέρωμα του περιοδικού «Αρχαιολογία», τευχ. 53, Δεκέμβριος 1994 και κυρίως τα άρθρα των L. Vance Watrous «Η συμβολή της ανασκαφής των Αρχανών στην Αιγαιακή αρχαιολογία» σσ. 12-15, και Γ. Σακελλαράκη, «Το νεκροταφείο στο Φουρνί», σσ. 16-21, όπως επίσης το βιβλίο των Γ. και Ε. Σακελλαράκη, «Αρχάνες», Αθήνα 1997.

Όσον αφορά τα παλαιοανακτορικά χρόνια αξιοσημείωτη είναι η διαρρύθμιση της περιοχής του θόλου Β. Ένας θόλος στο κέντρο περιτριγυρίζεται από εννέα δωμάτια, ανάμεσα στα οποία ένα με πεσσό και μια κλίμακα ανόδου σ' έναν δεύτερο όροφο. Σε άλλο ταφικό κτίριο (το τρίχωρο 9) της ίδιας περιόδου οι νεκροί θάφτηκαν σε λάρνακες και πίθους και τα πήλινα κτερίσματα ήταν ιδιόμορφα. Περιλάμβαναν ένα σείστρο[115], ειδώλια ταύρων και ρυτά.

Η παρουσία πολλών δωματίων στα ταφικά κτίρια, η αίθουσα με κεντρικό πεσσό –ανάλογη εντοπίστηκε και σε κυκλικό θολωτό τάφο στο Απεσωκάρι– μια κρύπτη που εντοπίστηκε πάλι στο συγκρότημα του θόλου Β και η γενική επιμέλεια που παρατηρείται στην οργάνωση του νεκροταφείου με τις πλακοστρώσεις οδών και άλλων ανοιχτών χωρών. Τα κτερίσματα της ΜΜ Ιβ και ΜΜ ΙΙ που περιλαμβάνουν ειδώλια ταύρων και ρυτά συναντώνται στα σύγχρονα ιερά κορυφής. Σύμφωνα με τα παραπάνω η λατρεία των νεκρών δεν μπορεί να στοιχειοθετηθεί εύκολα, σίγουρα, όμως, δεν μπορεί να αμφισβητηθεί η απόδοση τιμών στους νεκρούς και η αναγνωρισμένη σημασία των προγόνων.

5. Η αναζήτηση των θρησκευτικών ανησυχιών των μινωϊτών κατά την παλαιοανακτορική περίοδο:

Η αναγνώριση ενός χώρου ως ιερού στις πόλεις και τα ανάκτορα της παλαιοανακτορικής Κρήτης πραγματοποιείται έμμεσα με βάση τα ευρήματα που εντοπίζονται σ' αυτόν. Έτσι, πήλινες και λίθινες τράπεζες προσφορών (τετραποδικά, συνήθως, σκεύη με μια κοιλότητα στο μέσον), τα θεωρούμενα τελετουργικά αγγεία, όπως τα ρυτά, όστρεα και τρίτωνες, «κέρατα καθοσιώσεως» (απομίμηση κεράτων ταύρων σε πέτρα ή πηλό) και διπλοί πελέκεις αποτελούν τα κυριότερα «ιερά» αντικείμενα. Παράλληλα τα δωμάτια με

115. Μουσικό όργανο που παρήγαγε ήχο με το κούνημα (σείστρο < σείω) και απεικονίζεται στο περίφημο «αγγείο των θεριστών» από τη νεοανακτορική Αγία Τριάδα.

πεσσό και οι υπόγειες κρύπτες θεωρούνται αρχιτεκτονικά χαρακτηριστικά ενός «ιερού τόπου». Η ιερότητα, συνεπώς, ενός χώρου, παραμένει ζήτημα ερμηνευτικής προσέγγισης, όταν μάλιστα τα «ιερά» αντικείμενα είναι πολύ συνηθισμένα και στους οικισμούς και στα ανάκτορα και στα ιερά κορυφής, έχουν δηλαδή μια ευρύτατη κατανομή. Στα πλαίσια, βέβαια, της «μινωϊκής θεοκρατίας» του Έβανς, κάτι τέτοιο θεωρείται απόλυτα φυσιολογικό.

5.1. Ιερά κορυφής:

Κατά τη Μεσομινωϊκή περίοδο στην ανατολική Κρήτη, ιδίως, ιδρύονται τα πρώτα αυτοτελή ιερά. Ονομάζονται ιερά κορυφής, είναι υπαίθριοι χώροι και όπως υπονοεί και η ονομασία τους βρίσκονταν σε κορυφές λόφων ή βουνών. Τα πιο αντιπροσωπευτικά είναι του Πετσοφά κοντά στο Παλαίκαστρο και του Γιούχτα κοντά στην Κνωσό. Οι χώροι αυτοί δεν έμεναν όπως ήταν αλλά πολλές φορές περιτριγυρίζονταν από έναν απλό περίβολο.

Τα συνηθέστερα ευρήματα στα ιερά κορυφής είναι ανθρωπόμορφα και ζωόμορφα ειδώλια, πήλινα αφιερώματα σε σχήμα διαφόρων μελών του σώματος (χέρια ή πόδια), σα τα σύγχρονα τάματα για θεραπευτικούς σκοπούς. Είναι πιθανή, επίσης, η τέλεση διαφόρων τελετουργιών όπως φαίνεται από την παρουσία πυρών.

Σ' αυτούς τους τόπους πρέπει να μαζεύονταν άνθρωποι από τις μινωϊκές πόλεις και τα χωριά, ενώ η θέση τους τα συσχετίζει με την ανάπτυξη της γεωργοκτηνοτροφίας. Τα ιερά αυτά πρέπει να έπαιξαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση συλλογικής συνείδησης σε μια ευρύτερη περιοχή που πιθανόν ήταν υπό τον έλεγχο ενός ανακτορικού κέντρου και έτσι να βοήθησαν ουσιαστικά στη διατήρηση του ανακτορικού συστήματος.

5.2. Άλλοι τύποι ιερών:

Οι θρησκευτικές ανησυχίες των μινωϊτών εκφράζονται και σε άλλους χώρους. Στα σπήλαια, που παλαιότερα χρη-

σιμοποιούνταν ως χώροι ταφής, εντοπίζονται τώρα χώροι λατρείας. Τα παραδείγματα είναι αρκετά: η σπηλιά των Καμαρών στην πλαγιά της Ίδης κοντά στη Φαιστό και το σπήλαιο του Ψυχρού στο Λασήθι είναι τα πιο χαρακτηριστικά.

Το ανεξάρτητο ΜΜ ΙΙ ιερό στα Μάλια και το παλαιοανακτορικό ιερό στη βορειοδυτική πλευρά του ανακτόρου της Φαιστού μοιάζουν με απλές οικίες, καθώς αποτελούνται από έναν προθάλαμο, μια αποθήκη και ένα δωμάτιο με θρανίο, ενώ η παρουσία μιας κεντρικής ορθογώνιας εστίας με κοιλότητα παραπέμπει σε θρησκευτική χρήση. Η αναγνώριση ενός ανεξάρτητου «αστικού» ιερού έξω από το πρώτο ανάκτορο των Μαλίων είναι σημαντική γιατί στη νεοανακτορική εποχή τα ιερά είναι συνήθως ανακτορικά, ενσωματωμένα, δηλαδή, στο ανάκτορο.

Ξεχωριστή περίπτωση αποτελεί το κτίριο στα Ανεμόσπηλια του Γιούχτα που χρονολογείται από τον ανασκαφέα του, Γ. Σακελλαράκη, γύρω στο 1.700 π.Χ. (μετάβαση από τη ΜΜ ΙΙ στη ΜΜ ΙΙΙ) και θεωρήθηκε ναός που καταστράφηκε από τον ίδιο σεισμό που κατέστρεψε τα παλαιά ανάκτορα. Η εύρεση ενός βαθμιδωτού βωμού, μιας λίθινης τράπεζας προσφορών και τελετουργικών αγγείων σε ένα από τα δωμάτια, καθώς και η παρουσία σ' ένα κεντρικό δωμάτιο με πιθάρια των πήλινων ποδιών ενός ξόανου συνθέτουν την εικόνα του κτιρίου. Πιο εντυπωσιακή είναι η ερμηνεία ενος σκελετού, που θεωρείται ότι ανήκει σε δεμένο από τα πόδια άνθρωπο που εκτελέστηκε μ' ένα ξίφος στη μανία των θεών που προκάλεσαν το σεισμό. Είναι, λοιπόν, σύμφωνα με τον ανασκαφέα[116] η πρώτη ανθρωποθυσία. Η άποψη αυτή γνώρισε πολλές αντιδράσεις.

6. Η παλαιοανακτορική τέχνη:

Είναι δύσκολο να ανιχνευθεί η καλαισθησία και η αι-

116. Γ. Σακελλαράκης, Ο Ναός στα Ανεμόσπηλια, Αρχαιολογία, 53, 1994, σσ. 22-28.

σθητική της προϊστορικής εποχής, καθώς μάλιστα είναι αναπόφευκτο η οποιαδήποτε τέτοιου είδους προσέγγιση να διυλίζεται μέσα από σύγχρονες αντιλήψεις. Έτσι θα πρέπει, ίσως, να αποφεύγονται διατυπώσεις για το αισθητικά «ωραίο και υψηλό» και τα «καλλιτεχνικά» επιτεύγματα της προϊστορίας.

Υποθέσεις για την προϊστορική τέχνη είναι δυνατό να γίνουν με περισσότερη ασφάλεια στην εποχή του χαλκού και ιδιαίτερα από τη στιγμή που εμφανίζεται η ανακτορική οικονομία. Οι φορείς της προσπαθούν να υποβάλουν μέσω της τέχνης μια συγκεκριμένη ιδεολογία που αφορά την αύξηση του κύρους τους και σε τελική ανάλυση τη διαιώνιση της επιβολής τους. Για πρώτη φορά, λοιπόν, παρατηρείται μια διακόσμηση που σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στα καμαραϊκά αγγεία από τη Φαιστό, τείνει να γίνει αρκετά εξεζητημένη.

6.1. Κεραμεική:

Ο καμαραϊκός ρυθμός κυριαρχεί στην κεραμεική. Το όνομά του προέρχεται από τα πρώτα ανάλογα ευρήματα του περασμένου αιώνα στο σπήλαιο των Καμαρών στον Ψηλορείτη. Φανταχτερά χρώματα και τολμηρά σχήματα που στο ανάκτορο της Φαιστού εμπλουτίζονται με πλαστικά και ανάγλυφα επιθήματα (χαρακτηριστικός ο κρατήρας με τα ανάγλυφα λουλούδια) χαρακτηρίζουν την εξέλιξη του ρυθμού.

Η διακοσμητική πολυχρωμία του καμαραϊκού ρυθμού επιτυγχάνεται με τη χρήση του λευκού, κόκκινου και μερικές φορές κίτρινου χρώματος σε μαύρο βάθος. Τα διακοσμητικά θέματα παρουσιάζουν τέτοια ποικιλία που πολλές φορές είναι σαν κάθε σχήμα αγγείου να συνοδεύεται από το δικό του μοτίβο (εικ. 24).

Στον ίδιο ρυθμό ανήκουν και τα περίφημα «ωοκέλυφα» αγγεία, με πολύ λεπτά τοιχώματα που προσεγγίζουν σε πάχος έως ένα χιλιοστό και βρίσκονται στα ανάκτορα. Το συνηθισμένο σχήμα είναι το μόνωτο κύπελλο και η όλη κατα-

σκευή τους, καθώς και η κατανομή τους παραπέμπουν στην ύπαρξη κάποιων ανακτορικών εργαστηρίων.

Παράλληλα με τον καμαραϊκό ρυθμό αναπτύσσεται η τραχωτή (barbotine) διακόσμηση, ενώ υπάρχουν και αγγεία που κατασκευάστηκαν σε καλούπια διακοσμημένα με θαλασσινά και άλλα ζωϊκά και φυτικά θέματα.

6.2. Από τα υπόλοιπα αντικείμενα ξεχωρίζουν διάφορα λίθινα –από ντόπιο οφίτη, ασβεστόλιθο και κροκαλοπαγείς λίθους– αγγεία σε σχηματολόγιο παρόμοιο με τα πήλινα. Έτσι υπάρχουν γεφυρόστομες πρόχοι, «τσαγιέρες» και γωνιώδη κύπελλα και τα χαρακτηριστικά «φωλεόσχημα» αγγεία, με απλή γραμμική ή αυλακωτή εγχάρακτη διακόσμηση. Από διάφορες πέτρες είναι κατασκευασμένα και άλλα αντικείμενα εκτός από αγγεία, όπως αυτά που ερμηνεύονται ως τράπεζες προσφορών και «βωμίσκου», καθώς και μεγάλοι λυχνοστάτες.

Ο αριθμός και η ποικιλία των σφραγίδων διευρύνεται. οι ζωόμορφοι σφραγιδοκύλινδροι αντικαθίστανται από δισκοειδείς, πρισματικούς, κυλινδρικούς και τα σφραγίδια με στέλεχος (αποκαλούνται Petschaft). Μετά την εξέλιξη της μεταλλουργίας σκληρότερα υλικά δουλεύονται, καθώς και ημιπολύτιμοι λίθοι, όπως ο σαρδόνυχας και η ορεία κρύσταλλος. Παράλληλα αυτή την εποχή εμφανίζονται και τα πρώτα σφραγιστικά δαχτυλίδια. Στις σφραγιστικές παραστάσεις των σφραγίδων από τη ΜΜ ΙΙ πόλη των Μαλίων περιλαμβάνονται ανθρώπινες μορφές, πουλιά, αράχνες και διάφορα ζώα. Γεωμετρικά και φυτικά θέματα συναντώνται στις σφραγίδες από το Φαιστιακό ανάκτορο.

Τα αντικείμενα στην Κρήτη από πολύτιμα μέταλλα είναι πολύ λίγα. Ένας ασημένιος κάνθαρος από τα Γουρνιά είναι το μοναδικό αγγείο. Ο «θησαυρός» της Τωντ και δυο αγγεία από τη Βύβλο της Μεσοποταμίας, αν θεωρηθούν κρητικά εξαγώγιμα προϊόντα δημιουργούν υπόνοιες για τον μικρό αριθμό «πολύτιμων» αγγείων στην Κρήτη. Μήπως τα χρησιμοποιούσαν αποκλειστικά στις ανταλλαγές;

Τα χρυσά αντικείμενα είναι ακόμα πιο λίγα και σ' αυτά

ιγκαταλέγονται οι χρυσές και οι επιχρυσωμένες λαβές ων ξιφών γοήτρου από το ανάκτορο και τη συνοικία Μ ων Μαλίων και τα περίαπτα, όπως το περίφημο ανάλογο ε τις μέλισσες.

ΜΕΡΟΣ ΟΓΔΟΟ

ΙΔΙΑΙΤΕΡΑ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΑ ΤΗΣ ΑΙΓΑΙΑΚΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ

1. Η ΓΡΑΦΗ

Ο V.G. Childe θεωρούσε την επινόηση της γραφής, που είχε σα στόχο την καταγραφή πληροφοριών, ως ένα από τα χαρακτηριστικά του πολιτισμού που εμφανίζονται με την «επανάσταση των πόλεων» (urban revolution). Η γραφή συνδέθηκε έτσι με τον μαρξικό ασιατικό τρόπο παραγωγής που, σύμφωνα με τον κλασικό ορισμό του, αναφέρεται σε μια κοινωνία δίχως ιδιωτική ιδιοκτησία στη γη, στην οποία, όμως, μια μορφή κρατικής αριστοκρατίας εκμεταλλευόταν τον υπόλοιπο πληθυσμό. Στην πρωτογενή αυτή κρατική οργάνωση ο ρόλος των ανθρώπων που κατείχαν τα «μυστικά» της γραφής θα ήταν σημαντικός. Έτσι γεννήθηκε μια καινούργια τάξη αξιωματούχων, οι γραφείς, που μαζί με τους ιερείς αποτέλεσαν τις κυριότερες τάξεις πάνω στις οποίες εδραιώθηκε η κρατική οργάνωση. Οι κοινωνίες που αναφέρονται παραπάνω πρωτοεμφανίστηκαν στην Ασία και εκεί εντοπίστηκαν η πρώτη εικονογραφική γραφή, στα τέλη της 4ης χιλιετίας στην Ουρούκ της Μεσοποταμίας και λίγο αργότερα η αιγυπτιακή ιερογλυφική, και στην 3η χιλιετία η σουμεριακή σφηνοειδής.

Στο Αιγαίο η κρητική ιερογλυφική είναι η πρωϊμότερη επίσημη μορφή γραφής. Λέγοντας επίσημη εννοούμε ότι είναι η πρώτη γραφή που σχετίζεται με ένα πολύπλοκο κοι-

νωνικό σύστημα, το οποίο φαίνεται να έχει ορισμένα από τα χαρακτηριστικά των πολιτισμών που εντάσσονται στον ασιαστικό τρόπο παραγωγής. Ιερογλυφικές επιγραφές έχουν βρεθεί σε πινακίδες - αρχειακά τεκμήρια, σε σφραγίδες, σε σφραγίσματα πάνω σε πηλό, σε πέτρα και χαραγμένες ή ζωγραφισμένες σε αγγεία.

Αρχειακά τεκμήρια προέρχονται από τα ανάκτορα της Κνωσού και των Μαλίων και τη συνοικία Μ. Σφραγίδες εντοπίζονται κυρίως στην ανατολική και την κεντρική Κρήτη, σφραγίσματα από την Κνωσό, τα Μάλια, το Παλαίκαστρο, τη Ζάκρο και πιθανόν τη Φαιστό. Οι επιγραφές σε λίθο και σε αγγεία προέρχονται αποκλειστικά από τα Μάλια. Όλα αυτά συνιστούν ένα σύνολο 270 τεκμηρίων και 1.537 σημείων ιερογλυφικής γραφής. Αυτός ο περιορισμένος αριθμός σημείων είναι και ένας από τους λόγους που δεν επιτεύχθηκε ακόμη η αποκρυπτογράφησή της[117].

Η κρητική ιερογλυφική είναι συλλαβογραφική, παρότι ο Έβανς που την πρωτοανακάλυψε στην Κνωσό θεώρησε πως υπάρχει ένα εικονογραφικό προστάδιο που εκφράζεται μέσα από τις εικονιστικές σφραγιστικές παραστάσεις. Κάθε σημείο, δηλαδή, που εμφανίζεται μέσα σε μια ομάδα σημείων ή σε μια «λέξη» αντιπροσωπεύει μια απλή συλλαβή και γι' αυτό ονομάζεται συλλαβόγραμμα. Όπως διαπιστώθηκε στην αποκρυπτογραφημένη γραμμική β κάθε συλλαβή αποτελείται από ένα σύμφωνο και ένα φωνήεν ή από ένα σύμπλεγμα συμφώνων και ένα φωνήεν ή από μόνο ένα φωνήεν. Υπάρχουν, παράλληλα, σύμβολα που αντιπροσωπεύουν αριθμούς και κλάσματα και εμφανίζονται και ιδεογράμματα, σημεία δηλαδή που παριστάνουν σε συντομογραφία ανθρώπους, ζώα ή προϊόντα.

Εκτός από την ιερογλυφική εμφανίζεται από τα μέσα περίπου του 19ου αιώνα π.Χ. στη Φαιστό ένα είδος γραφής –ονομάστηκε «πρωτογραμμική α»– που θα εξελιχθεί στη

117. Η αποκρυπτογράφηση της «μυκηναϊκής» γραμμικής β βασίστηκε σε 57.398 σημεία.

γραμμική α που ανθεί στην Κρήτη μέχρι τα μέσα του 15ου αιώνα π.Χ., την εποχή της ακμής του μινωϊκού πολιτισμού. Και η γραμμική α είναι συλλαβογραφική και έχει αριθμητικό σύστημα, ενώ και σ' αυτήν υπάρχουν ιδεογράμματα. Παρόλο που η «γραμμική α» είχε θεωρηθεί ως παλαιοανακτορική γραφή, νεώτερες έρευνες έδειξαν ότι μάλλον θα πρέπει να αναπτύχθηκε με την οικοδόμηση των νέων ανακτόρων.

Είναι προφανής η σχέση των κρητικών γραφών με τις νέες οικονομικές συνθήκες που προκύπτουν από την ανακτορική οργάνωση. Δεν είναι τυχαίο ότι πρέπει να έχουν, όπως και η μεταγενέστερη «γραμμική β» λογιστικό περιεχόμενο. Γι' αυτό, άλλωστε, συνοδεύονται από αναπτυγμένο αριθμητικό σύστημα. Η απουσία, πάντως αποκρυπτογράφησης, αφήνει αναπάντητα πολλά ερωτήματα.

Μοναδική περίπτωση αποτελεί ο δίσκος της Φαιστού, βρέθηκε στο ανάκτορο της Φαιστού που ενώ παλιότερα είχε χρονολογηθεί στην παλαιοανακτορική, σήμερα θεωρείται βέβαιη η χρονολόγησή του στην αρχή της νεοανακτορικής. Πρόκειται για συλλαβογράμματη ιερογλυφική γραφή που έχει κυριολεκτικά «υποστεί» διάφορες ερμηνείες που αγγίζουν τα όρια της αυθαιρεσίας. Ντόπια ή επείσακτη, πεζό κείμενο ή ύμνος παραμένει ένα από τα μυστήρια της κρητικής προϊστορίας.

Ιερογλυφική και γραμμική α εγκαταλείπονται στο τέλος της ΥΜ Ι Β (μετά το 1.500 π.Χ.), ενώ η γραμμική α εντοπίζεται και στην Κύπρο, όπως δείχνει μια επιγραφή του 1.500 π.Χ. που βρέθηκε στην Έγκωμη. Οι δυο κρητικές γραφές συσχετίζονται μεταξύ τους σ' ένα επίπεδο 20 σημείων της γραμμικής α που μοιάζουν να είναι απλοποιήσεις των αντίστοιχων ιερογλυφικών, ενώ απλοποίηση της γραμμικής α συναντάται σε ανάλογα σημεία της γραμμικής β.

Είναι γεγονός, πάντως, ότι δεν μπορούν να ανιχνευθούν άλλες ομοιότητες ανάμεσα στις τρεις αιγαιακές γραφές της εποχής του χαλκού. Παράλληλα έχει αποδειχθεί ότι η γραμμική β αντιπροσωπεύει μια ελληνική γραφή. Δεν

είναι γνωστό αν η ταυτόχρονη (;) παρουσία ιερογλυφικής και γραμμικής α στην Κρήτη υποδηλώνει κοινωνικές διαφοροποιήσεις. Η σχέση των ιερογλυφικών με κάποιο «ιερατείο» και της γραμμικής α με αρχεία θα ήταν μια βολική απλούστευση, καθώς ούτε η ύπαρξη «ιερατείου» μπορεί να στοιχειοθετηθεί ούτε την ακριβή μορφή των αρχείων γνωρίζουμε.

Η κρητική ιερογλυφική, λοιπόν, αποτελεί την πρώτη «επίσημη» γραφή που σχετίζεται με ένα συγκεκριμένο σύστημα οικονομίας, το ανακτορικό. Το πρώτο ζητούμενο που προκύπτει είναι το πως γεννήθηκε αυτή η γραφή. Αν, δηλαδή, προήλθε από μια ξαφνική επινόηση ή ήταν προϊόν μιας εξέλιξης από προϋπάρχοντα στοιχεία που μπορεί να μην έπαιζαν αναγκαία το ρόλο της γραφής, αλλά της μεταβίβασης μηνυμάτων.

Η λύση που έδωσε ο Έβανς, ότι προήλθε από τις εικονογραφικές σφραγιστικές παραστάσεις, ήταν απλή και φάνταζε πιθανή την εποχή που διατυπώθηκε. Τα «σημεία κεραμέων» που εμφανίζονται επάνω στα αγγεία ήδη από την ΠΕΧ στην ηπειρωτική Ελλάδα και μέχρι την Ύστερη Χαλκοκρατία στο Αιγαίο, και τα «σημεία λατόμων» που εμφανίζονται από τη Μεσομινωϊκή Ι, μπορούν να θεωρηθούν προδρομικά ενός συστήματος που εξελίχθηκε σε συγκροτημένη γραφή. Η καταγωγή των κρητικών ιερογλυφικών από τις προγενέστερες παλαιότερες γραφές –μεσοποταμιακή, αιγυπτιακή, σουμεριακή– είναι μια πιθανή ερμηνεία για τους εκάστοτε οπαδούς των πολιτιστικών διαδόσεων.

Η επικοινωνία και η μετάδοση πληροφοριών μέσω της παράστασης, είτε εικονιστικής και φυσιοκρατικής, είτε σχηματικής και «αφηρημένης» πρέπει να έχει την αφετηρία της στην παλαιολιθική εποχή. Ήδη επισημάναμε την άποψη που θεωρεί την παλαιολιθική τέχνη και τα νεολιθικά ειδώλια ως ένα είδος «πρωτογραφής». Παράλληλα, η ύπαρξη κάποιων δεδομένων που θεωρήθηκαν ότι αντιπροσωπεύουν την ύπαρξη γραφής στα Βαλκάνια από τη νεολιθική, ήδη, περίοδο, προκάλεσαν ενδιαφέρουσες συζητήσεις.

Οι τρεις πήλινες «πινακίδες» με εγχάρακτα σημεία που εντοπίστηκαν το 1963 στη θέση Tartaria της Ρουμανίας δημιούργησαν έναν ευρύτατο προβληματισμό. Αρχικά χρονολογήθηκαν στη νεολιθική εποχή στη φάση που είναι γνωστή στα Βαλκάνια ως Vinca - Tordos (Βίντσα - Τόρντος) – από την ομώνυμη και ένα πλήθος άλλων θέσεων από τη Γιουγκοσλαβία– που τοποθετείται, πιο συγκεκριμένα, στη νεώτερη νεολιθική. Η κυριότερη αντίρρηση που τέθηκε στην αναγνώριση των παραπάνω πινακίδων ως ενδεικτικών για την ύπαρξη γραφής είναι η αμφισβήτηση της χρονολόγησής τους. Έτσι πολλοί τις τοποθετούν στην 3η χιλιετία π.Χ., στην εποχή του χαλκού ουσιαστικά.

Παρά τις αμφιβολίες για τις «πινακίδες» Tartaria, υπάρχει ένα σύνολο σημείων επάνω σε αγγεία, πάλι της περιόδου Vinca, που έχουν μελετηθεί συστηματικά και μπορούν να θεωρηθούν ως αποδείξεις κάποιου είδους επικοινωνίας. Το τελευταίο εύρημα στο Δισπηλιό της Καστοριάς μιας ξύλινης «πινακίδας» (;) με σκαλισμένα διάφορα σημεία, τα οποία μάλιστα φαίνεται να είναι διατεταγμένα σε αράδες, μπορεί, όταν ολοκληρωθεί η μελέτη του, να επιφέρει επαναστατικές μεταβολές στις απόψεις μας για τη γέννηση της γραφής. Το ξύλο της «πινακίδας» χρονολογήθηκε με φυσικοχημικές μεθόδους από το εργαστήριο «Δημόκριτος» στα 5.270 π.Χ.

2. Η ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑΣ

Ποιοι ήταν οι φορείς των προϊστορικών πολιτισμών; Μπορούμε πίσω από τα αρχαιολογικά ευρήματα να «συναντηθούμε» με τους ανθρώπους που τα δημιούργησαν; Είναι δυνατό να αναζητήσουμε πίσω από τα αντικείμενα και τις σχέσεις τους στο χώρο πρόσωπα, γένη, φυλές και ανθρωπολογικούς τύπους; Οι παραπάνω ερωτήσεις φαντάζουν συναρπαστικές και επικίνδυνες ταυτόχρονα. Συναρπαστικές, γιατί είναι σίγουρα γοητευτική η αναζήτηση πίσω στο χρόνο των πρώτων Ελλήνων ή των οποιωνδήποτε εθνικών ομάδων που ακόμη και σήμερα δρουν στα πλαίσια της ιστο-

ρίας. Επικίνδυνες, επειδή πολλές φορές υποκρύπτουν σύγχρονες σκοπιμότητες, «κατασκευάζουν» ένα παρελθόν «κομμένο και ραμμένο» στα μέτρα του παρόντος και στο τέλος αποπροσανατολίζουν και διαστρεβλώνουν τα ερευνητικά ζητούμενα.

Τα ερευνητικά κενά και η εικόνα μιας «καταστροφής» που εντοπίζονται στην ηπειρωτική Ελλάδα κατά την πρωτοελλαδική και τη μισοελλαδική περίοδο και η διαφορετική μορφή του πολιτισμού, καθώς και η ταχύτητα των κοινωνικοοικονομικών εξελίξεων στην Κρήτη αποτέλεσαν το έναυσμα για την ερμηνεία τους μέσω συγκεκριμένων ιστορικών γεγονότων.

Η παλαιά άποψη, διατυπωμένη στα 1918, από τους Blegen και Haley για την καταγωγή της ελληνικής Πρώιμης Χαλκοκρατίας από τη ΝΔ Μικρά Ασία με βάση τις ομοιότητες αρχιτεκτονικής και κεραμεικής, καταρρίφθηκε γρήγορα από την έρευνα, απλά και μόνο με την επισήμανση της διαφορετικότητας των τριών αιγαιακών πολιτισμών (πρωτοελλαδικού, πρωτοκυκλαδικού και πρωτομινωϊκού). Εξάλλου η διαπίστωση, σε πολλές περιπτώσεις, συνέχειας από τη νεολιθική στην ΠΕΧ δε συμφωνεί με θεωρίες για μεταναστεύσεις ή εισβολές.

Το άλλο μεγάλο πρόβλημα που απασχόλησε και απασχολεί την έρευνα αφορά την έλευση των Ελλήνων που συσχετίζεται με το θέμα των Ινδοευρωπαίων. Έχουν προταθεί διάφορες χρονικές στιγμές στην προϊστορία για αυτή την έλευση των Ελλήνων, καθώς και διάφορες κοιτίδες από τις οποίες ξεκίνησαν οι Έλληνες[118]. Άλλες από αυτές τοποθετούνται στα ανατολικά, στη Μικρά Ασία, άλλες στα βόρεια, στα Βαλκάνια και άλλες στις ουκρανικές στέππες, σύμφωνα με τη θεωρία της m. Gimbutas για τους λαούς των τύμβων, των Kurgan. Όλες αυτές οι απόψεις, βέβαια, ξεκι-

118. Μια καλή πρόσφατη, έκδοση του 1988, σύνοψη των διαφόρων απόψεων παρέχεται από τον R. Drews στο «Η έλευση των Ελλήνων», Οδυσσέας. Αθήνα 1997.

νούν από την αναγνώριση ενός τύπου κεραμεικής, αρχιτεκτονικής, τάφου, όπλου κ.λ.π. ως διαγνωστικού του καινούργιου φύλου.

Οι παρατηρούμενες ασυνέχειες στο αρχαιολογικό υλικό μεταξύ Πρωτοελλαδικής II και III και η θεωρούμενη ως πολιτισμική πτώση της Μεσοελλαδικής αποδόθηκαν και στις δυο περιπτώσεις στην έλευση των Ελλήνων. Στην πρώτη περίπτωση η καταστροφή της «οικίας των κεράμων» στη Λέρνα και παρόμοιες καταστροφές σε μια σειρά οικισμών της Πελοποννήσου (Τίρυνθα, Ζυγουριές, Κοράκου) και της Αττικής οδήγησε στο συμπέρασμα ότι υπεύθυνη για την καταστροφή ήταν η εισβολή κάποιου φύλου είτε από τα Βαλκάνια, είτε από τη Μικρά Ασία. Από τη στιγμή που η μυκηναϊκή γραμμική β αποδείχθηκε ελληνική, αυτό το φύλο δεν μπορεί παρά να ήταν ένας προδρομικός των Μυκηναίων ελληνόφωνος πληθυσμός. Κύρια χαρακτηριστικά αυτού του φύλου ήταν, σύμφωνα με αυτήν την άποψη, τα αψιδωτά σπίτια, οι ταφές μέσα στους οικισμούς, οι πελέκεις με οπή και τα πήλινα αγκυρόσχημα αντικείμενα.

Η θεωρία αυτή δεν είναι πειστική, αφού στηρίζεται στα αρχαιολογικά δεδομένα με έναν τρόπο εκλεκτικό. Οι καταστροφές της ΠΕ II εντοπίζονται στη νότια Ελλάδα, κυρίως, και καθόλου στην κεντρική και τα περισσότερα από τα δεδομένα που συσχετίστηκαν με το καινούργιο φύλο υπήρχαν από παλαιότερα και δεν αποτελούν καινοτομικές εξελίξεις.

Στη μεσοελλαδική περίοδο η έλευση των ελληνοφώνων συνδέθηκε με αρχαιολογικά χαρακτηριστικά όπως οι ταφικοί τύμβοι, με την εμφάνιση νέων όπλων όπως το ξίφος και η ολόσωμη ασπίδα και με την εισαγωγή του αλόγου και του δίτροχου άρματος. Οι τύμβοι εντοπίζονται κυρίως στη δυτική Ελλάδα και την Αττική, συνυπάρχουν με άλλου είδους ταφές στον ελληνικό χώρο, και η μορφή τους δεν είναι τόσο ρηξικέλευθη ώστε να θεωρηθεί εθνοτικό γνώρισμα. Η παρουσία οπλισμού, παράλληλα, γίνεται περισσότερο αισθητή στους λακκοειδείς τάφους των Μυκηνών.

Η έλευση των ελληνόφωνων πληθυσμών συνδέεται άρρηκτα με τη θεωρία για την εξάπλωση των Ινδοευρωπαίων[119]. Είναι ο λαός που ξεκινώντας από κάποια αμφισβητούμενη κοιτίδα έφτασε και στην Ελλάδα. Εκεί συνάντησε ένα ντόπιο προελληνικό στοιχείο, τους Προέλληνες ή Πελασγούς, το οποίο, είναι πιθανόν, να είχε και αυτό ινδοευρωπαϊκή καταγωγή και είτε το κατάκτησε, είτε το αφομοίωσε. Κατάλοιπα του προελληνικού στοιχείου αποτελούν οι λέξεις με κατάληξη σε -νθος και -σσος, από τις οποίες οι Ινδοευρωπαίοι υιοθέτησαν όσες αφορούσαν το μεσογειακό περιβάλλον και τα τοπωνύμια, αφού αντιπροσώπευαν ότι δεν είχαν οι ίδιοι στο λεξιλόγιό τους.

Η φύση και ο χρόνος αυτών των μετακινήσεων δεν μπορεί να προσεγγιστεί. Το γιατί και πως μετακινούνταν οι άνθρωποι στην προϊστορία, τι αποστάσεις διάνυαν, αν οι μετακινήσεις ήταν άμεσες ή σταδιακές, απαντώνται όλα με υποθέσεις. Το πότε έγιναν αυτές οι μετακινήσεις εμπίπτει πάλι στη φαίρα των εικασιών. Σχετικά πρόσφατα ο C. Renfrew διατύπωσε την άποψη ότι οι οικονομικές και δημογραφικές αλλαγές είναι ιδιαίτερα έντονες στην αρχή της νεολιθικής, με την εμφάνιση της γεωργοκτηνοτροφίας, συνεπώς η μετακίνηση των Ινδοευρωπαίων πρέπει να τοποθετηθεί εκείνη την εποχή[120]. Στην περίπτωση της Ελλάδας εκείνο που τίθεται συχνά σε δεύτερη μοίρα είναι η συνεχής κατοίκηση του ελληνικού χώρου από την παλαιολιθική εποχή και ο ρόλος των αυτόχθονων στην εξέλιξη του πολιτισμού.

Η «πολιτισμική οπισθοδρόμηση» της ΠΕ ΙΙΙ και της μεσοελλαδικής μπορεί κάλλιστα να οφείλεται σε μια εσωτερική διάλυση του κοινωνικού συστήματος της ΠΕ ΙΙ που δεν μπορούσε να προχωρήσει άλλο. Προετοίμαζε, όμως,

119. Για τους Ινδοευρωπαίους και την «άφιξή» τους στον ελληνικό χώρο βλ. J.P. Mallory, Οι Ινδοευρωπαίοι. Δελφίνι. Αθήνα 1995.

120. C. Renfrew, Archaeology and Language: The Puzzle of Indo-European Origin. Penguin Books 1989.

παράλληλα, τις συνθήκες της μετάβασης προς την πολυπλοκότερη οικονομία της ύστερης προϊστορίας.

Όσον αφορά τους ίδιους τους αποκαλούμενους Ινδοευρωπαίους είναι δύσκολο να πιστέψουμε πως υπήρξε ποτέ στην προϊστορία μια συνειδητοποιημένη εθνικά ομάδα ανθρώπων που κατακυρίευσε τη γη. Η επιστήμη του 19ου αιώνα, αλλά και του αιώνα που διανύουμε προσέδωσε σε διάφορους πληθυσμούς που εμφανίστηκαν στην Ευρώπη και την Ασία χαρακτηριστικά που θα μπορούσαν να θεωρηθούν εθνικά. Η ιστορική περίοδος στην οποία αναπτύχθηκε η θεωρία των Ινδοευρωπαίων δεν είναι τυχαία. Η αποικιοκρατία και η δημιουργία εθνικών κρατών ήταν οι δυο άξονες που προσδιόρισαν τις υπόλοιπες κοινωνικές και οικονομικές εξελίξεις.

Το «παραμύθι» των Ινδοευρωπαίων απηχεί σίγουρα αναμνήσεις από μετακινήσεις λαών που έγιναν στα ιστορικά χρόνια και προβλήθηκαν πίσω στην προϊστορία για να δώσουν απαντήσεις σε ιστορικές ανησυχίες των λαών, ανάλογες με υπαρξιακά ερωτήματα. Η παρουσία των Ινδοευρωπαίων μπορεί να συνοψίζει όλες αυτές τις μετακινήσεις στο μυαλό των ανθρώπων και των επιστημόνων. Προσφέρει, όμως, και κάτι περισσότερο: την πίστη σε μια προϊστορική κοινότητα των θεωρούμενων ως ιστορικότερων λαών του κόσμου, με όλη τη συναρπαστικότητα, αλλά και την επικινδυνότητα που κρύβει πάντα η έννοια του «περιούσιου» λαού.

Η ΠΕΧ στην Κρήτη, από την άλλη πλευρά, θεωρήθηκε από τον Έβανς ως αποτέλεσμα της δράσης δυο πληθυσμιακών στοιχείων: ενός ντόπιου νεολιθικού στοιχείου και ενός πρωτολιβυκού που εκδιώχθηκε από την Αίγυπτο και κατέφυγε στην Κρήτη. Είναι γεγονός, ότι η Κρήτη πρωτοκατοικήθηκε στη νεολιθική, συνεπώς η θεωρία της έλευσης εδώ μιας ομάδας ανθρώπων γίνεται περισσότερο πιστευτή. Έχει γίνει αποδεκτό, πάντως, ότι οι μινωΐτες δεν αποτελούσαν ελληνικό φύλο. Είναι σημαντικό όμως να τονιστεί το στοιχείο της συνέχειας σε ορισμένους τομείς από τη νεολιθική εποχή.

Το πως ήταν οι άνθρωποι στη διάρκεια της εποχής του χαλκού συνάγεται από τη μελέτη των σκελετικών λειψάνων από τα διάφορα νεκροταφεία. Από ανάλογες μελέτες στη Λέρνα προκύπτει ότι ο πληθυσμός ήταν ανάμικτος, αφού παρουσίαζε ποικίλα φυλετικά χαρακτηριστικά και αποτελούνταν από σχετικά μεγαλόσωμους για την εποχή άνδρες με ύψος 1.60-1.70 και γυναίκες ύψους 1.55μ. περίπου με μέσο όρο ζωής τα 40 χρόνια. Σήμερα θεωρείται ότι ο μέσος όρος ζωής, ίσως, άγγιζε τα 60 χρόνια. Η μελέτη των σκελετών έδειξε την παρουσία αρρωστιών όπως η ελονοσία και η αρθρίτιδα και των δοντιών την κακή διατροφή. Στην Κρήτη, αντίθετα, στην παλαιοανακτορική εποχή παρατηρείται φυλετική ομοιομορφία, ενώ οι άνθρωποι μοιάζουν να είναι υγιέστεροι και μακροβιότεροι.

Έτσι η ιστορική ερμηνεία, μέσω του εντοπισμού γεγονότων ανθεί και στην περιοχή της προϊστορικής αρχαιολογίας, παρόλο που στην πλειοψηφία τους οι προϊστορικές έρευνες τείνουν όχι τόσο να προσεγγίζουν τα γεγονότα, όσο να εμβαθύνουν στις κοινωνικοοικονομικές διαδικασίες. Αυτή η προσπάθεια έγινε και εδώ με την αναφορά στην προϊστορία του ελληνικού χώρου από την παλαιολιθική μέχρι τη μέση εποχή του χαλκού, μέχρι την ακμή του ανακτορικού πολιτισμού, μέχρι ουσιαστικά τη μετάβαση με κοινωνικοοικονομικούς όρους από την προϊστορία στην ιστορία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ανδρέου, Σ. και Κωτσάκης, Κ. 1987 «Διαστάσεις του χώρου στην Κεντρική Μακεδονία: Αποτύπωση της ενδοκοινοτικής και διακοινοτικής χωροοργάνωσης» στο **Αμητός: Τιμητικός Τόμος για τον Καθηγητή Μ. Ανδρόνικο.** Θεσσαλονίκη. Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο.

Andreou, S., Fotiades, M. και K. Kotsakis 1996. «Review of Aegean Prehistory V: The Neolithic and Bronze Age of Northern Greece». **American Journal of Archaeology 100:** 537-597

Barber, R.L.N. 1994. **Οι Κυκλάδες στην Εποχή του Χαλκού.** Αθήνα. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδας.

Βασιλάκης, Α. 1995. **Μινωική Κρήτη.** Ηράκλειο.

Betancourt, F. 1985. **Η ιστορία της Μινωικής κεραμικής.** Αθήνα. Καρδαμίτσας.

Binford, L. 1981. «Η Αρχαιολογία ως Ανθρωπολογία» **Ανθρωπολογικά 2:** 24-31. Βόλος - Θεσσαλονίκη.

Γαλλής, Κ. 1982. **Καύσεις νεκρών από τη νεολιθική εποχή στη Θεσσαλία.** Αθήνα. Υπουργείο Πολιτισμού και Επιστημών.

1992. **Άτλας προϊστορικών οικισμών της ανατολικής Θεσσαλικής πεδιάδας.** Λάρισα. Εταιρεία Ιστορικών Ερευνών Θεσσαλίας.

1996. «Ο νεολιθικός κόσμος» στο **Νεολιθικός Πολιτισμός.** Αθήνα. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή.

Δημητρίου, Σ. 1990. **Η εξέλιξη του ανθρώπου.** Αθήνα. Καστανιώτης.

Dickinson, O.T.P.K. 1992. **Η προέλευση του μυκηναϊκού πολιτισμού.** Αθήνα. Καρδαμίτσας.

Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα 1996. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή.

Ντούμας, Χ. 1988. «Έθιμα και θεσμοί της Πρωτοκυκλαδικής κοινωνίας». **Επιστημονική Σκέψη** 41: 77-81.

Ευστρατίου, Ν. και Καλλιντζή, Ν. 1994. **Μάκρη.** Θεσσαλονίκη. Βάνιας.

Φίσερ, Ε. 1981. **Η αναγκαιότητα της τέχνης.** Αθήνα. Θεμέλιο.

Gimbutas, M. 1989. **Achilleion. A Neolithic Settlement in Thessaly, Greece.** Monumenta Archaeologica 14. Institute of Archaeology. University of California.

Hood, S. 1987. **Η τέχνη στην προϊστορική Ελλάδα.** Αθήνα. Καρδαμίτσας.

Jacobsen, T.W.1984. «Seasonal Pastoralism in Southern Greece: A consideration of the ecology of Neolithic Urfirnis Pottery» στο Price, P.M. **Pots and Potters: Current Approaches in ceramic archaeology** Institute of Archaeology. Monograph XXIV. University of California.

Κόνσολα, Ν. 1984. **Η Πρώιμη Αστικοποίηση στους Πρωτοελλαδικούς οικισμούς.** Αθήνα.

Κουρτέση - Φιλιππάκη, Γ. 1996. «Η Παλαιολιθική Εποχή στην Ελλάδα» **Αρχαιολογία 58-61** (διάφορα άρθρα).

Κωτσάκης, Κ. 1983. **Κεραμική Τεχνολογία και Κεραμική Διαφοροποίηση.** Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη.

1986. «Σύγχρονη Αρχαιολογία: Ρεύματα και κατευθύνσεις». **Αρχαιολογία 20:** 52-58.

1991. «The powerful past: theoretical trends in Greek archaeology» στο I. Hodder (ed.) **Archaeological theory in Europe.** Routledge. London and New York.

1992. «Ο νεολιθικός τρόπος παραγωγής: ιθαγενής ή άποικος;» **Διεθνές Συνέδριο για την Αρχαία Θεσσαλία** (μνήμη Δ.Ρ. Θεοχάρη. Αθήνα. Υπουργείο Πολιτισμού.

1996. «Κεραμική Τεχνολογία». **Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα.** Αθήνα. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Ίδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή.

1996. «Ανταλλαγές και σχέσεις». **Νεολιθικός Πολιτι-**

σμός στην Ελλάδα. Αθήνα. Μουσείο Κυκλαδικής Τέχνης. Ιδρυμα Ν.Π. Γουλανδρή.

Lacy, A.D. 1992. **Η ελληνική κεραμική της Εποχής του Χαλκού.** Αθήνα. Καρδαμίτσας.

Leakey, R. 1996. **Η απαρχή του ανθρώπινου είδους.** Αθήνα. Κάτοπτρο.

Λιανέρης, Ν. 1997. **Η προϊστορία στην Αρχαιότητα.** Αθήνα. Τροχαλία.

Λυριτζής, Ι. 1986. **Αρχαιομετρία.** Αθήνα. Καρδαμίτσας.

Παναγοπούλου, Ε. 1996. «Η συμβολή των ελληνικών δεδομένων στην παγκόσμια παλαιολιθική έρευνα». **Αρχαιολογία 61:** 43-45.

Παπαθανασόπουλος, Γ. 1996. «Το σπήλαιο Αλεπότρυπα στο Διρό Μάνης» στο **Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα.**

1996. «Σπήλαια» στο **Νεολιθικός Πολιτισμός στην Ελλάδα.**

Πίτσιος, Θ. 1996. «Ο Ταινάριος άνθρωπος». **Αρχαιολογία 60:** 68-72.

Πρωτονοταρίου-Δεϊλάκη, Ε. 1992. «Παρατηρήσεις στην προκεραμική» στο **Διεθνές Συνέδριο για την αρχαία Θεσσαλία** (μνήμη Δ.Ρ. Θεοχάρη). Αθήνα. Υπουργείο Πολιτισμού.

Renfrew, C. 1972. **The Emergence of Civilization.** Methuen.

1973. «Εμπόριο και Τεχνική Εξειδίκευση» στο Δ.Ρ. Θεοχάρης **Νεολιθική Ελλάς.** Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος.

Renfrew, C. και P. Bahn 1991. **Archaeology:** Theory and Methods. Thames and Hudson.

Runnels, C. 1995. «Review of Aegean Prehistory IV: The Stone Age of Greece from the Paleolithic to the Advent of the Neolithic» **American Journal of Archaeology.**

Σάμψων, Α. 1996. «Νέα στοιχεία για τη μεσολιθική περίοδο στον ελληνικό χώρο». **Αρχαιολογία 61:** 46-51.

Θεοχάρης, Δ.Ρ. 1981. **Νεολιθικός Πολιτισμός.** Αθήνα. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.

Τουλούμης, Κ. 1994. **Το πλεόνασμα στην προϊστορία και η αρχαιολογία της αποθήκευσης.** Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη

Treuil, R., Darque, P., Poursat, J.Cl., Touchais, G. 1996. **Ο Προϊστορικοί Πολιτισμοί του Αιγαίου.** Αθήνα. Καρδαμίτσας.

Trigger, B.G. 1989. **A History of Archaeological Thought** Cambridge Univer- sity Press.

Τσάϊλντ, Β.Γκ. 1971. **Ο άνθρωπος πλάθει τον εαυτό του.** Αθήνα. Ράππας.

Τσούντας, Χ. 1908. **Αι προϊστορικαί ακροπόλεις Διμηνίου και Σέσκλου.** Αθήναι.

Vermeule, E. 1983. **Ελλάς Εποχή του Χαλκού.** Αθήνα. Καρδαμίτσας.

Wilk, R.R. 1990. «The built environment and consumer decisions» στο Kent, S. (ed.) **Domestic Architecture and the Use of Space.** Cambridge University Press.

Χουρμουζιάδης, Γ.Χ. 1973. «Τα ταφικά έθιμα» στο Δ.Ρ. Θεοχάρης (εκδ.) **Νεολιθική Ελλάς.** Αθήνα. Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος.

1979. **Το Νεολιθικό Διμήνι.** Βόλος. Εταιρεία Θεσσαλικών Ερευνών.

1980. «Εισαγωγή στο νεολιθικό τρόπο παραγωγής. Μέρος Α΄ και Μέρος Β΄». **Ανθρωπολογικά 1 και 2.**

1982. «Αρχαία Μαγνησία» στο Γ. Χουρμουζιάδης, Π. Ασημακοπούλου - Ατζακά και Κ.Α. Μακρής **Μαγνησία : Το χρονικό ενός πολιτισμού.** Αθήνα. Καπόν.

1994. **Νεολιθικά Ειδώλια.** Θεσσαλονίκη. Βάνιας.

1995. **Αναλογίες.** Θεσσαλονίκη. Βάνιας.

1997. **Το Δισπηλιό Καστοριάς.** Θεσσαλονίκη. Κώδικας.

1997. «Ο προϊστορικός οικισμός: ποσότητες και ποιότητες». **Αρχαιολογία 62:** 17-22.

1997. «Ο κτισμένος χώρος και οι νεολιθικοί οικοδόμοι». **Αρχαιολογία 62:** 23-29.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Αναπαράσταση σπιτιού της Αρχαιότερης Νεολιθικής από τη Ν. Νικομήδεια κατά R.J. Rodden. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θεοχάρης 1981: 59.

Πήλινα ομοιώματα σπιτιών. Το πρώτο από την Κραννώνα (σχέδιο Μ. Κορρέ). ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θεοχάρης 1981: 96. Για το ομοίωμα βλ. Χουρμουζιάδης 1995: 78.

α) Το νεολιθικό Σέσκλο. Στο Σέσκλο Α διακρίνεται στο κέντρο το νεολιθικό μεγαροειδές σπίτι. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Β. Αδρύμη-Σισμάνη, Ενημερωτικό φυλλάδιο του Υπουργείου Πολιτισμού. β) Αξονομετρική αναπαράσταση της οικίας Τ (Μέση Νεολιθική) από το Τσαγγλί Θεσσαλίας. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θεοχάρης 1981: 100.

Το Νεολιθικό Διμήνι. Κάτοψη. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Χουρμουζιάδης 1979.

Διακοσμητικά θέματα γραπτής κεραμικής από τη Θεσσαλία (αρχή Νεότερης Νεολιθικής). ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θεοχάρης 1981: εικ. 14 και 82.

Λεκανίδα με φλογόσχημη διακόσμηση και μόνωτο κύπελλο «Πυκνού» ρυθμού. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θεοχάρης 1981: 78.

Νεολιθικά Urfirnis από τη Λέρνα. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Internet.

Πήλινο και χρυσό περίαπτο από τη Θεσσαλία. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: L. Skafida-G. Toufexis, Figurines de la fin de l'epoque neolithique en Thessalie, Grece Centrale, στο P. Retomanou-M. Alexianou (εκδ.) Relations Thraco-Illyro-helleniques, Actes du XIV Symposium National de Thracologie, Baile Herculane 1994: πιν. 18, εικ. I:9 και εικ. II.

Νεολιθικά ειδώλια. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Χουρμουζιάδης 1982: 76.

Νεολιθικές σφραγίδες. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Treuil κ.α. 1996: 148.

Η Λέρνα. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: J.L. Caskey, Lerna in the Argolid, American School of Classical Studies at Athens 1977.

12. α) «σπίτια με διαδρόμους». ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Hagg, R. και Konsola, D. (eds.), Early Helladic Architecture and Urbanization. Studies in Mediterranean Archaeology 1986 β) η «καμένη οικία» των Σιταγρών. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster, Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece. Vol. I. Monumenta Archaeologica. University of California.
13. Ο ΠΕ οικισμός στις Λιθαρές Βοιωτίας. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: D. Pullen, Social Organization in Early Bonze Age Greece: A Multi-Dimensional Approach. Ph. D. Dissertation. Indiana University.
14. ΠΕ II και III κεραμική. Στη δεύτερη σειρά «σαλτσιέρα» και «δέπας αμφικύπελλον».
15. Πρωτοκυκλαδική κεραμική. Σύμφωνα με Barber 1994: 90-91.
16. Τύποι Πρωτοκυκλαδικών τάφων σύμφωνα με Barber 1994: 77.
17. Τύποι Πρωτοκυκλαδικών ειδωλίων. Σύμφωνα με Barber 1994: 124.
18. Ταφικοί θόλοι και περιφράγματα Μεσαράς. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Treuil κ.α. 1996: 189.
19. Σχηματολόγιο αγγείων ρυθμού Βασιλικής. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Betancourt 1985: εικ. 26 και 27.
20. «Κίτρινη Πολιόχνη». ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: L. Bernabo-Brea, Poliochni II. Roma 1976.
21. Μινυακή και αμαυρόχρωμη κεραμική. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Treuil κ.ά. 1996: 271.
22. Αμαυρόχρωμο πιθάρι. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Internet.
23. Φαιστός. Παλαιοανακτορική Δυτική αυλή. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Δ. Χατζή-Βαλλιάνου, Φαιστός, Υπουργείο Πολιτισμού 1989.
24. Καμαραϊκή κεραμική από τη Φαιστό. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Betancourt 1985: Πιν. 11.

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΚΑΙ ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ ΕΙΚΟΝΩΝ

Αναπαράσταση σπιτιού της Αρχαιότερης Νεολιθικής από τη Ν. Νικομήδεια κατά R.J. Rodden. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θεοχάρης 1981: 59.

Πήλινα ομοιώματα σπιτιών. Το πρώτο από την Κραννώνα (σχέδιο Μ. Κορρέ). ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θεοχάρης 1981: 96. Για το ομοίωμα βλ. Χουρμουζιάδης 1995: 78.

α) Το νεολιθικό Σέσκλο. Στο Σέσκλο Α διακρίνεται στο κέντρο το νεολιθικό μεγαροειδές σπίτι. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Β. Αδρύμη-Σισμάνη, Ενημερωτικό φυλλάδιο του Υπουργείου Πολιτισμού. β) Αξονομετρική αναπαράσταση της οικίας Τ (Μέση Νεολιθική) από το Τσαγγλί Θεσσαλίας. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θεοχάρης 1981: 100.

Το Νεολιθικό Διμήνι. Κάτοψη. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Χουρμουζιάδης 1979.

Διακοσμητικά θέματα γραπτής κεραμικής από τη Θεσσαλία (αρχή Νεότερης Νεολιθικής). ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θεοχάρης 1981: εικ. 14 και 82.

Λεκανίδα με φλογόσχημη διακόσμηση και μόνωτο κύπελλο «Πυκνού» ρυθμού. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Θεοχάρης 1981: 78.

Νεολιθικά Urfirnis από τη Λέρνα. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Internet.

Πήλινο και χρυσό περίαπτο από τη Θεσσαλία. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: L. Skafida-G. Toufexis, Figurines de la fin de l'epoque neolithique en Thessalie, Grece Centrale, στο P. Retomanou-M. Alexianou (εκδ.) Relations Thraco-Illyro-helleniques, Actes du XIV Symposium National de Thracologie, Baile Herculane 1994: πιν. 18, εικ. I:9 και εικ. II.

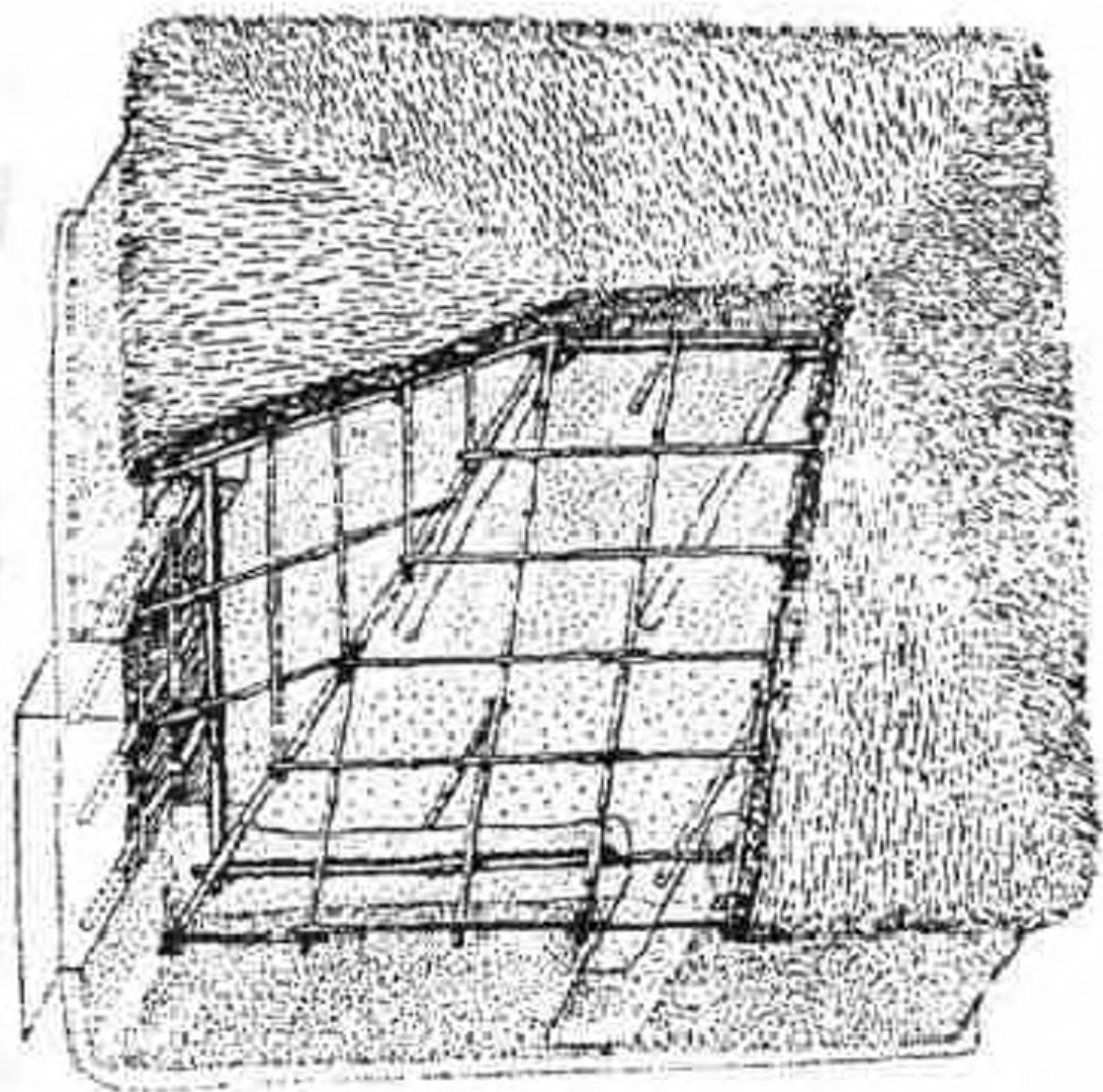
Νεολιθικά ειδώλια. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Χουρμουζιάδης 1982: 76.

Νεολιθικές σφραγίδες. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Treuil κ.α. 1996: 148.

Η Λέρνα. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: J.L. Caskey, Lerna in the Argolid, American School of Classical Studies at Athens 1977.

12. α) «σπίτια με διαδρόμους». ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Hagg, R. και Konsola, D. (eds.), Early Helladic Architecture and Urbanization. Studies in Mediterranean Archaeology 1986 β) η «καμένη οικία» των Σιταγρών. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: C. Renfrew, M. Gimbutas, E. Elster, Excavations at Sitagroi. A Prehistoric Village in Northeast Greece. Vol. I. Monumenta Archaeologica. University of California.
13. Ο ΠΕ οικισμός στις Λιθαρές Βοιωτίας. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: D. Pullen, Social Organization in Early Bonze Age Greece: A Multi-Dimensional Approach. Ph. D. Dissertation. Indiana University.
14. ΠΕ ΙΙ και ΙΙΙ κεραμική. Στη δεύτερη σειρά «σαλτσιέρα» και «δέπας αμφικύπελλον».
15. Πρωτοκυκλαδική κεραμική. Σύμφωνα με Barber 1994: 90-91.
16. Τύποι Πρωτοκυκλαδικών τάφων σύμφωνα με Barber 1994: 77.
17. Τύποι Πρωτοκυκλαδικών ειδωλίων. Σύμφωνα με Barber 1994: 124.
18. Ταφικοί θόλοι και περιφράγματα Μεσαράς. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Treuil κ.α. 1996: 189.
19. Σχηματολόγιο αγγείων ρυθμού Βασιλικής. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Betancourt 1985: εικ. 26 και 27.
20. «Κίτρινη Πολιόχνη». ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: L. Bernabo-Brea, Poliochni II. Roma 1976.
21. Μινυακή και αμαυρόχρωμη κεραμική. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Treuil κ.ά. 1996: 271.
22. Αμαυρόχρωμο πιθάρι. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Internet.
23. Φαιστός. Παλαιοανακτορική Δυτική αυλή. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Δ. Χατζή-Βαλλιάνου, Φαιστός, Υπουργείο Πολιτισμού 1989.
24. Καμαραϊκή κεραμική από τη Φαιστό. ΠΡΟΕΛΕΥΣΗ: Betancourt 1985: Πιν. 11.

EIKONA 1

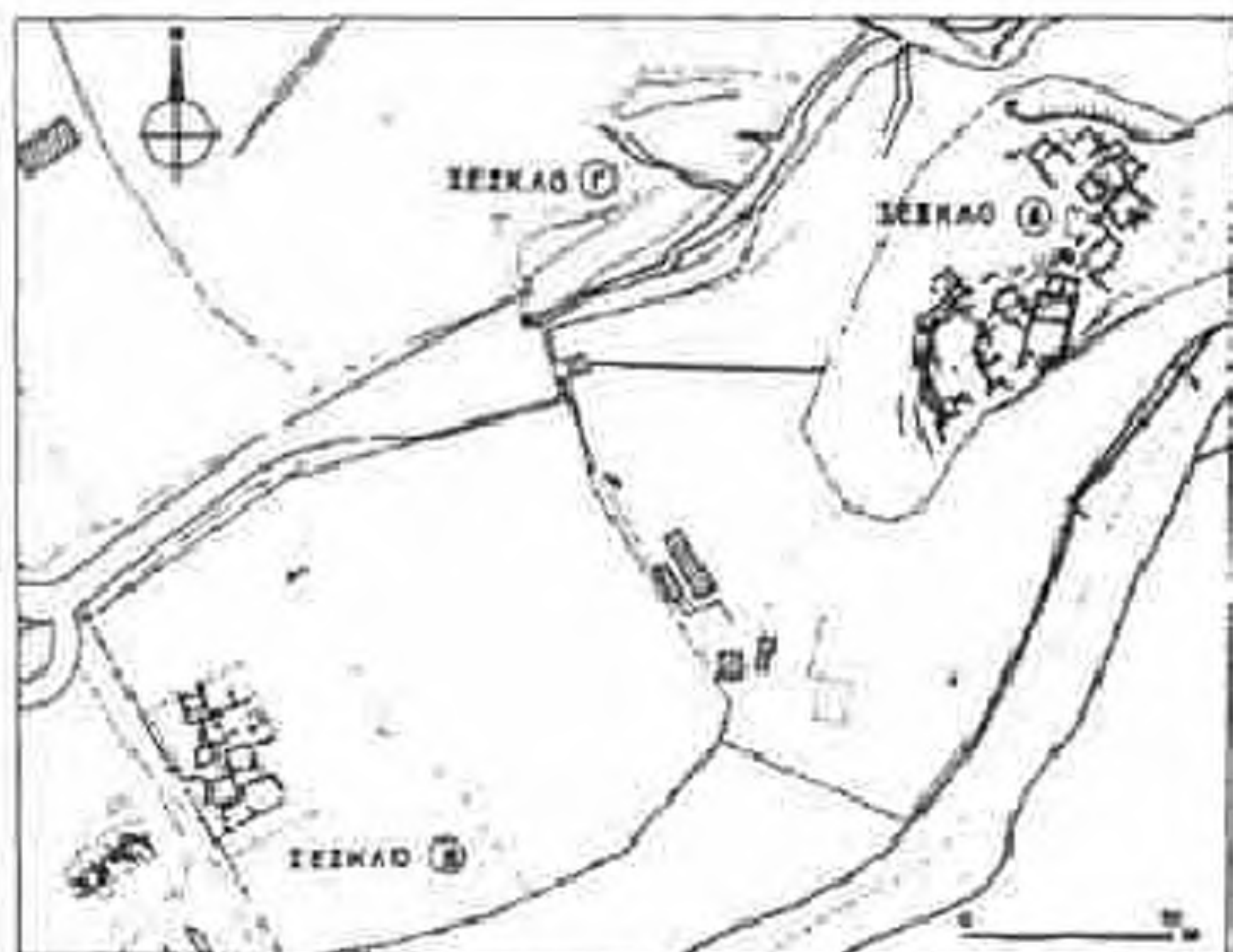

EIKONA 2

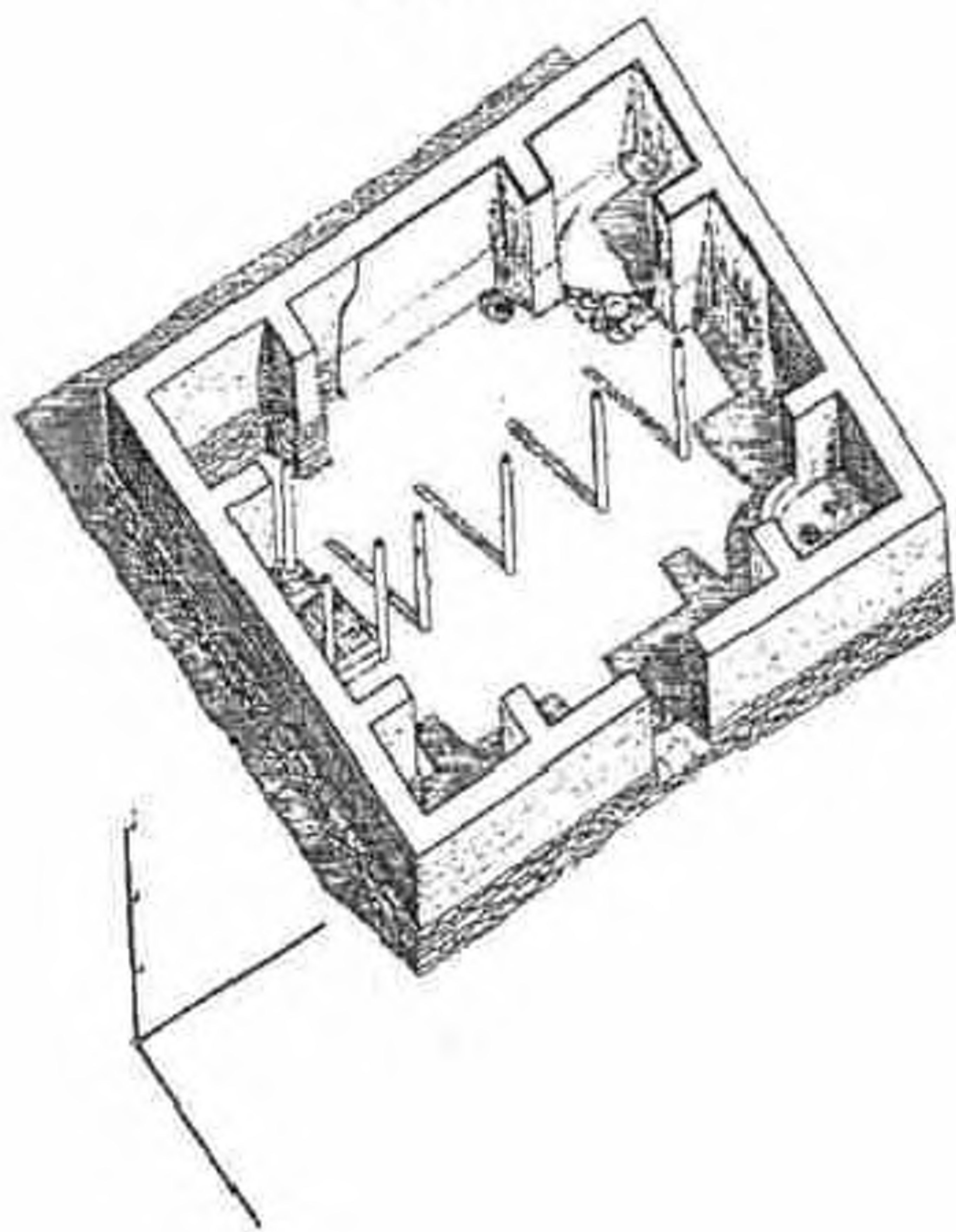

ΕΙΚΟΝΑ 3α

ΕΙΚΟΝΑ 3β

ΕΙΚΟΝΑ 4

EIKONA 5

ΕΙΚΟΝΑ 6

ΕΙΚΟΝΑ 7

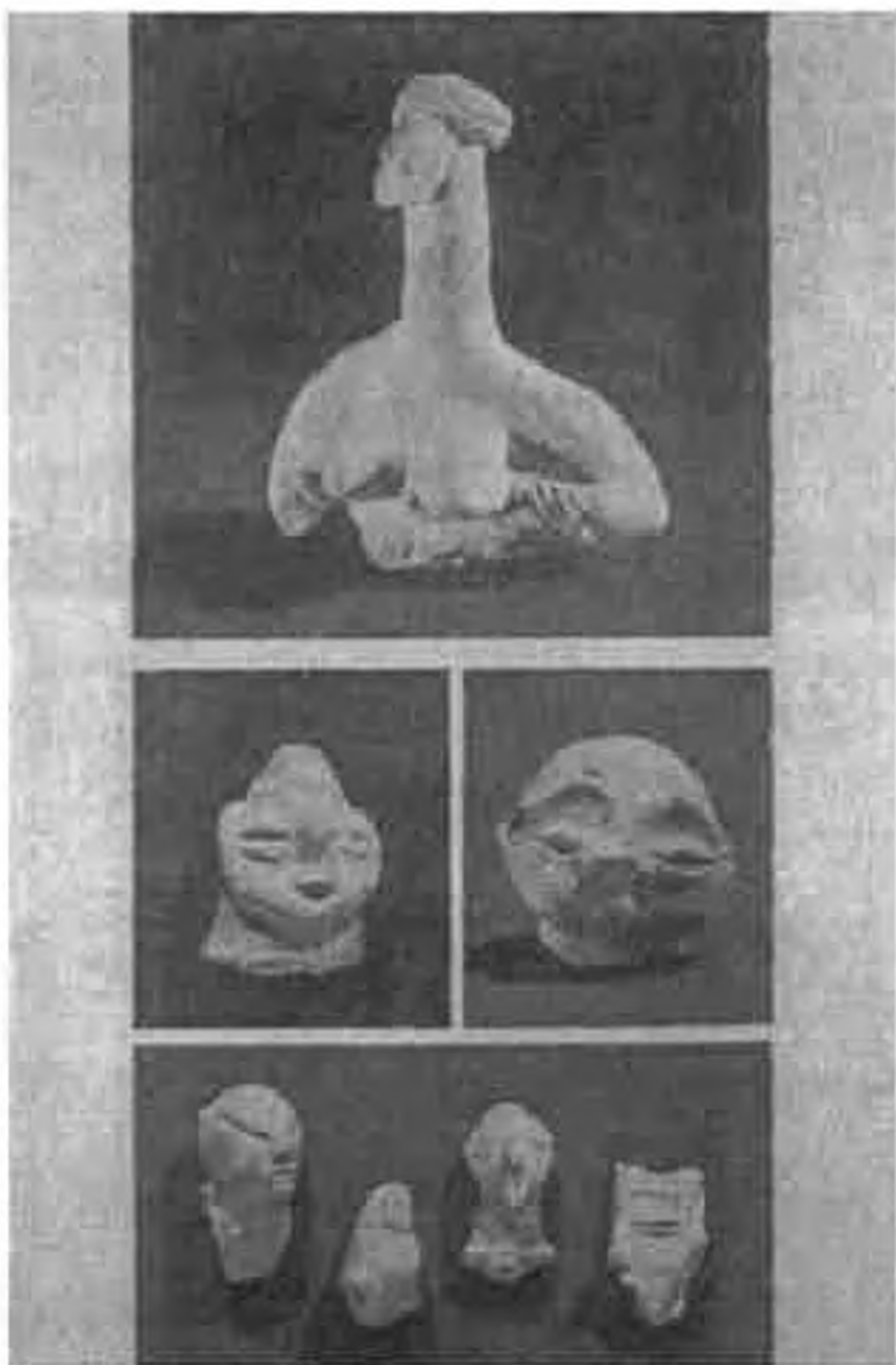

ΕΙΚΟΝΑ 8

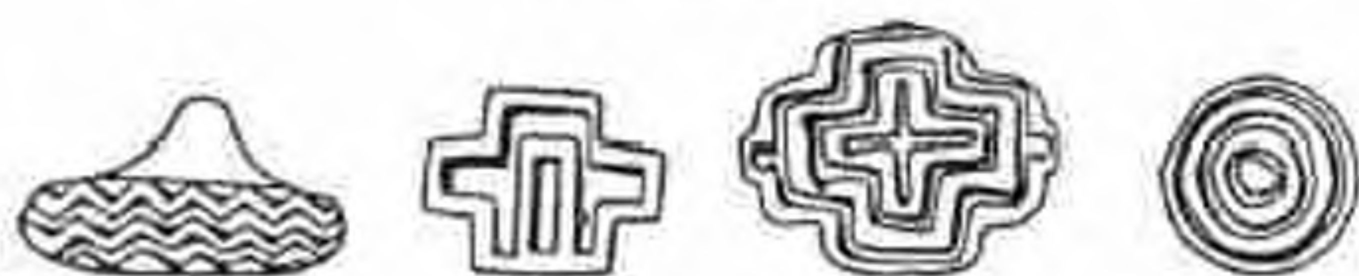

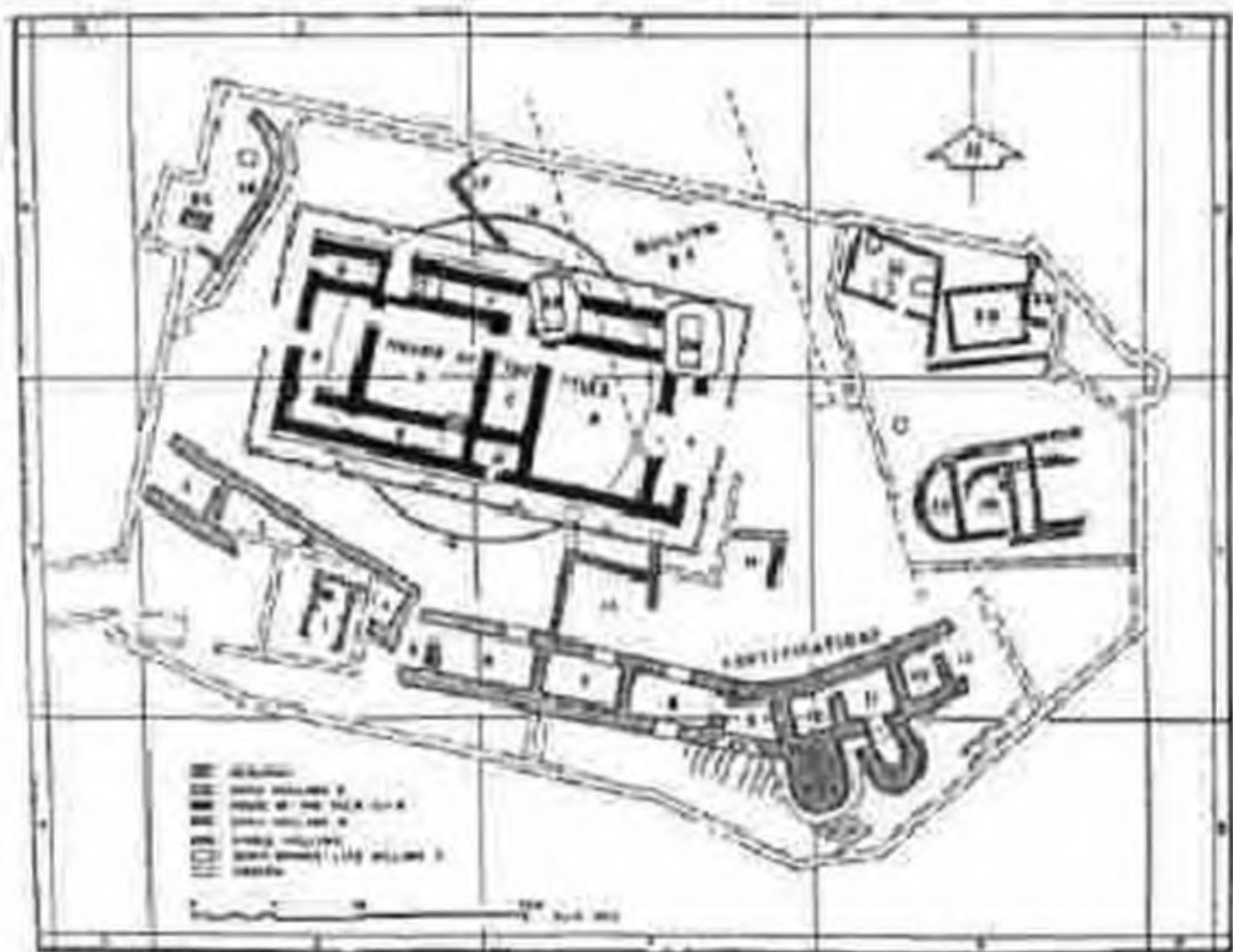
EIKONA 9

ΕΙΚΟΝΑ 10

ΕΙΚΟΝΑ 11

EIKONA 12

LERNA

BUILDING BG

HOUSE OF THE TILES

KOLONNA

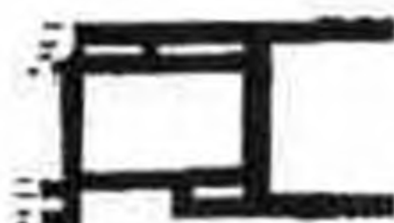

HAUS AM FELSRAND

WEISSES HAUS

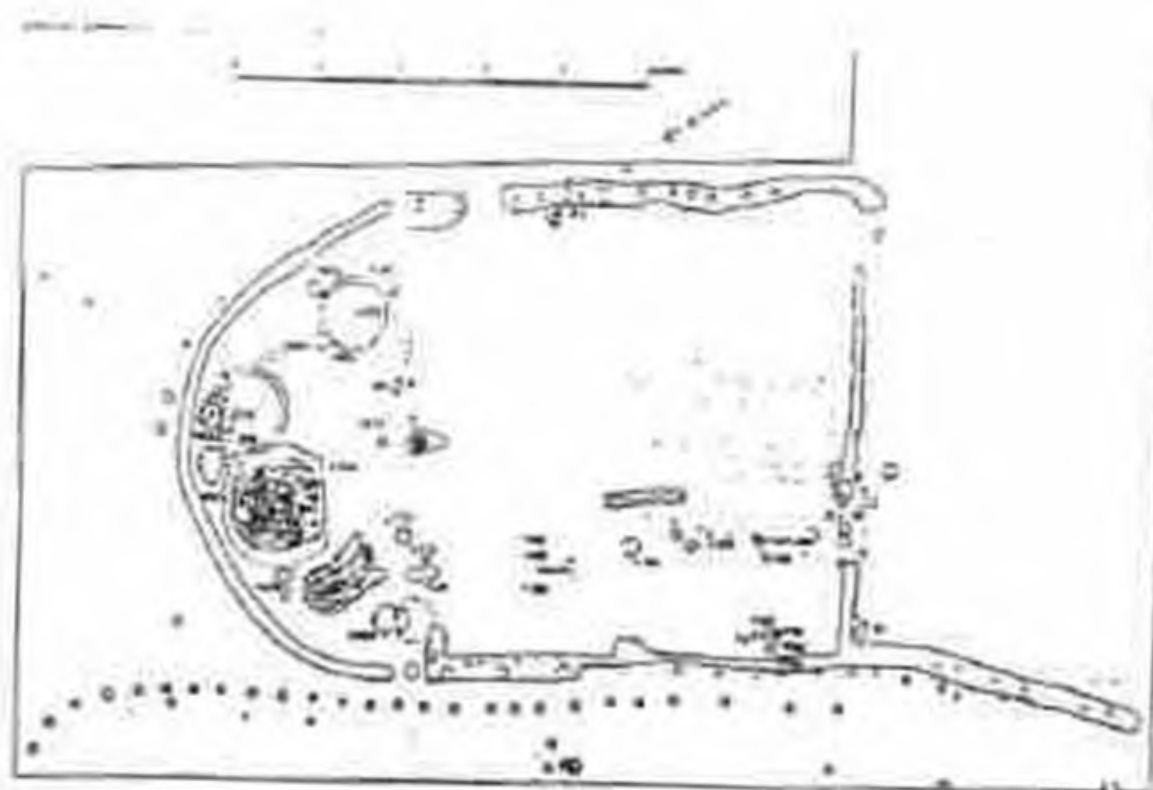
AKOVITIKA

MEGARON B

MEGARON A

α)

β)

EIKONA 13

EIKONA 14

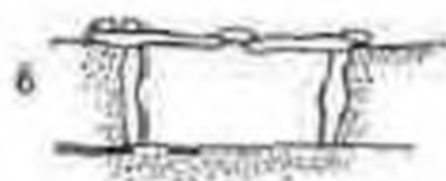

EIKONA 15

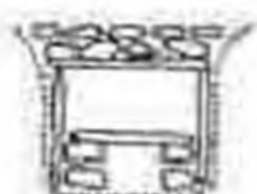
ΕΙΚΟΝΑ 16

ΤΥΠΟΙ ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΩΝ ΤΑΦΩΝ

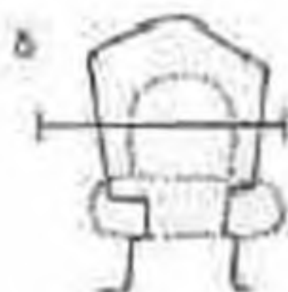

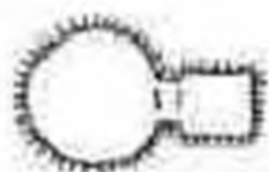

α - γ κιβωτιόσχημοι

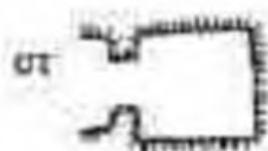

δ κιβωτιόσχημος μὲ στέγη κτισμένη κατὰ τὸ ἐκφορικὸ σύστημα

ε - ζ θαλαμοειδεῖς

ΕΙΚΟΝΑ 17

ΤΥΠΟΙ ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ

ΠΚ Ι

Σχηματικά

Πλαστηρά

Λούρου

ΠΚ ΙΙ

Σχηματικό

Καψάλων

Σπεδού

Δωκαθισμάτων

Χαλανδριανής

ΕΙΚΟΝΑ 18

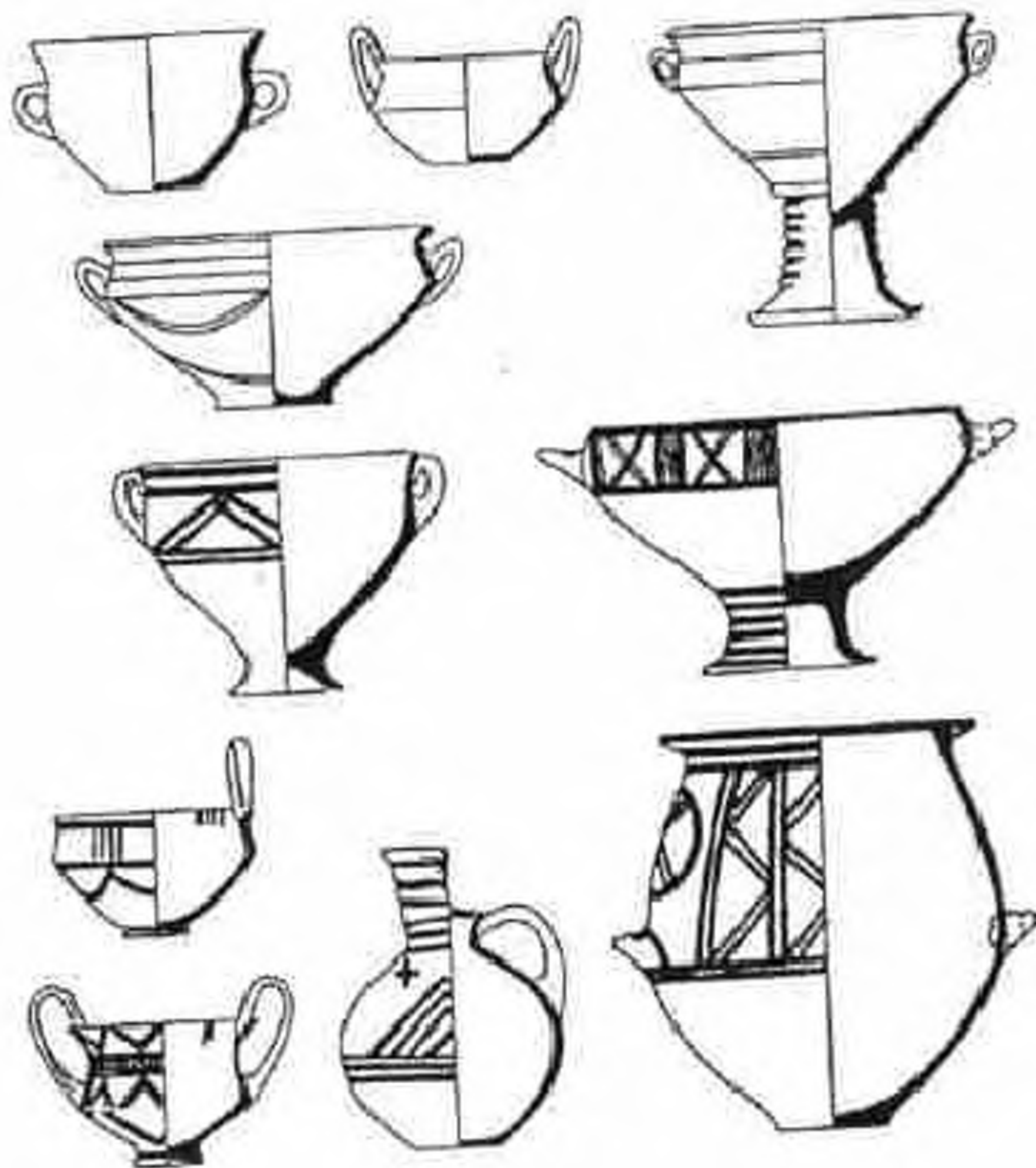
ΕΙΚΟΝΑ 19

EIKONA 20

ΕΙΚΟΝΑ 21

ΕΙΚΟΝΑ 22

EIKONA 23

ΕΙΚΟΝΑ 24

EIKONA 13

ΕΙΚΟΝΑ 14

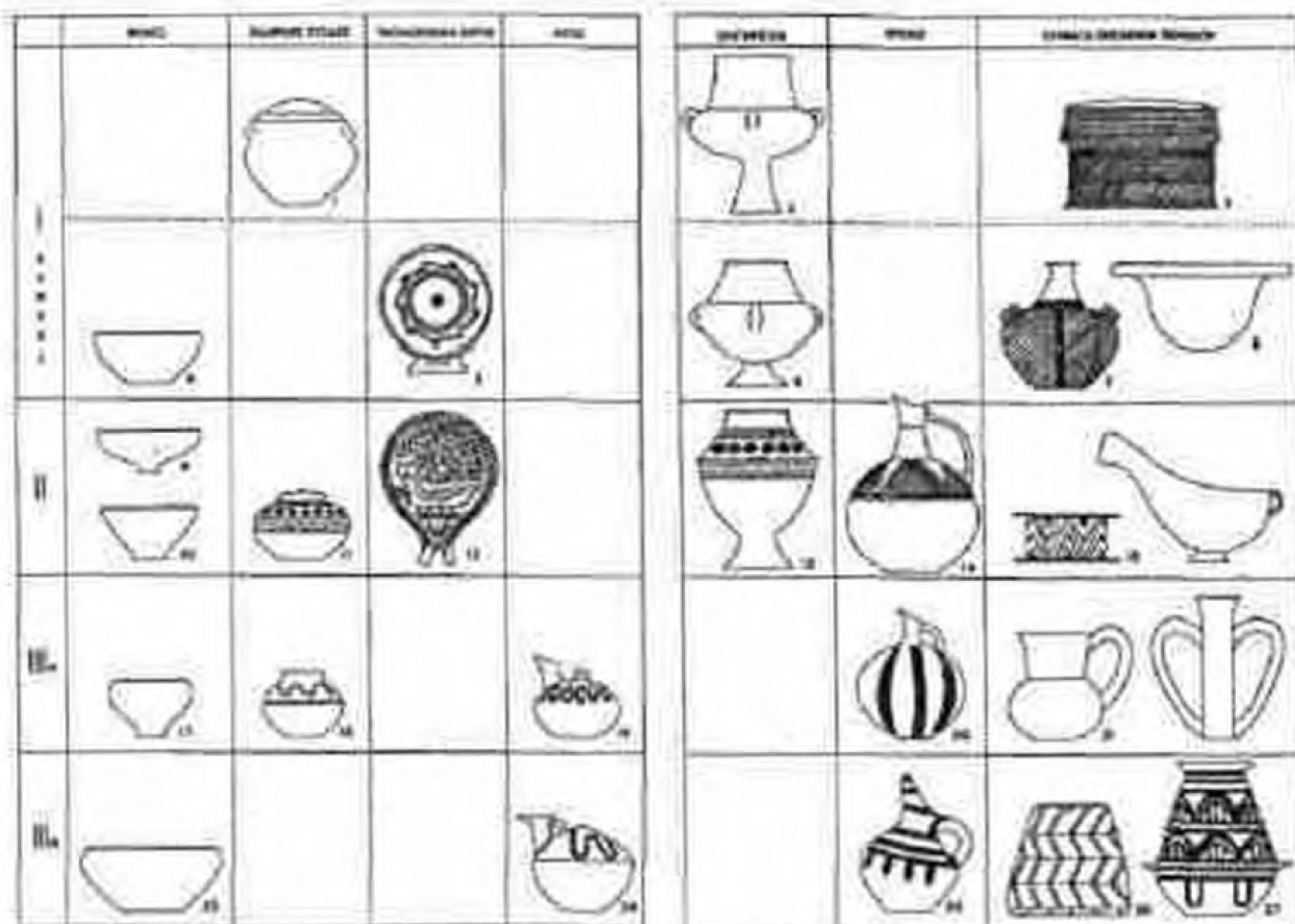

ΕΙΚΟΝΑ 15

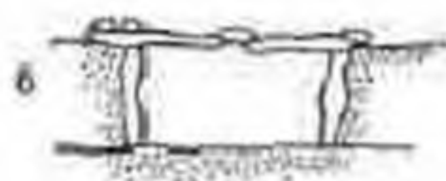
ΕΙΚΟΝΑ 16

ΤΥΠΟΙ ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΩΝ ΤΑΦΩΝ

α

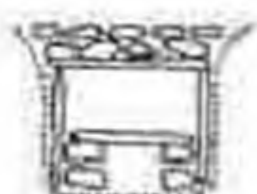

β

γ

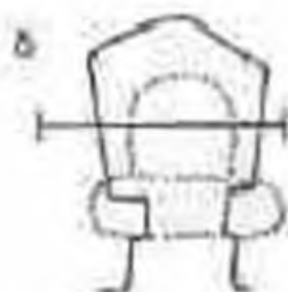

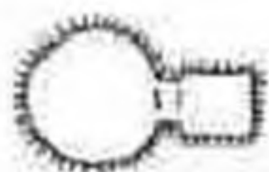
α - γ κιβωτιόσχημοι

δ

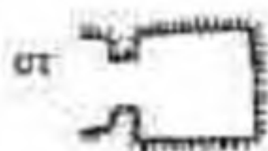
δ κιβωτιόσχημος μὲ στέγη κτισμένη κατὰ τὸ ἐκφορικὸ σύστημα

ε

στ

ζ

ε - ζ θαλαμοειδεῖς

ΕΙΚΟΝΑ 17

ΤΥΠΟΙ ΠΡΩΤΟΚΥΚΛΑΔΙΚΩΝ ΕΙΔΩΛΙΩΝ

ΠΚ Ι

Σχηματικά   Πλαστηρά   Λούρου

ΠΚΙΙ

Σχηματικό   Καψάλων

Σπεδού   Δωκαθισμάτων   Χαλανδριανής

ΕΙΚΟΝΑ 18

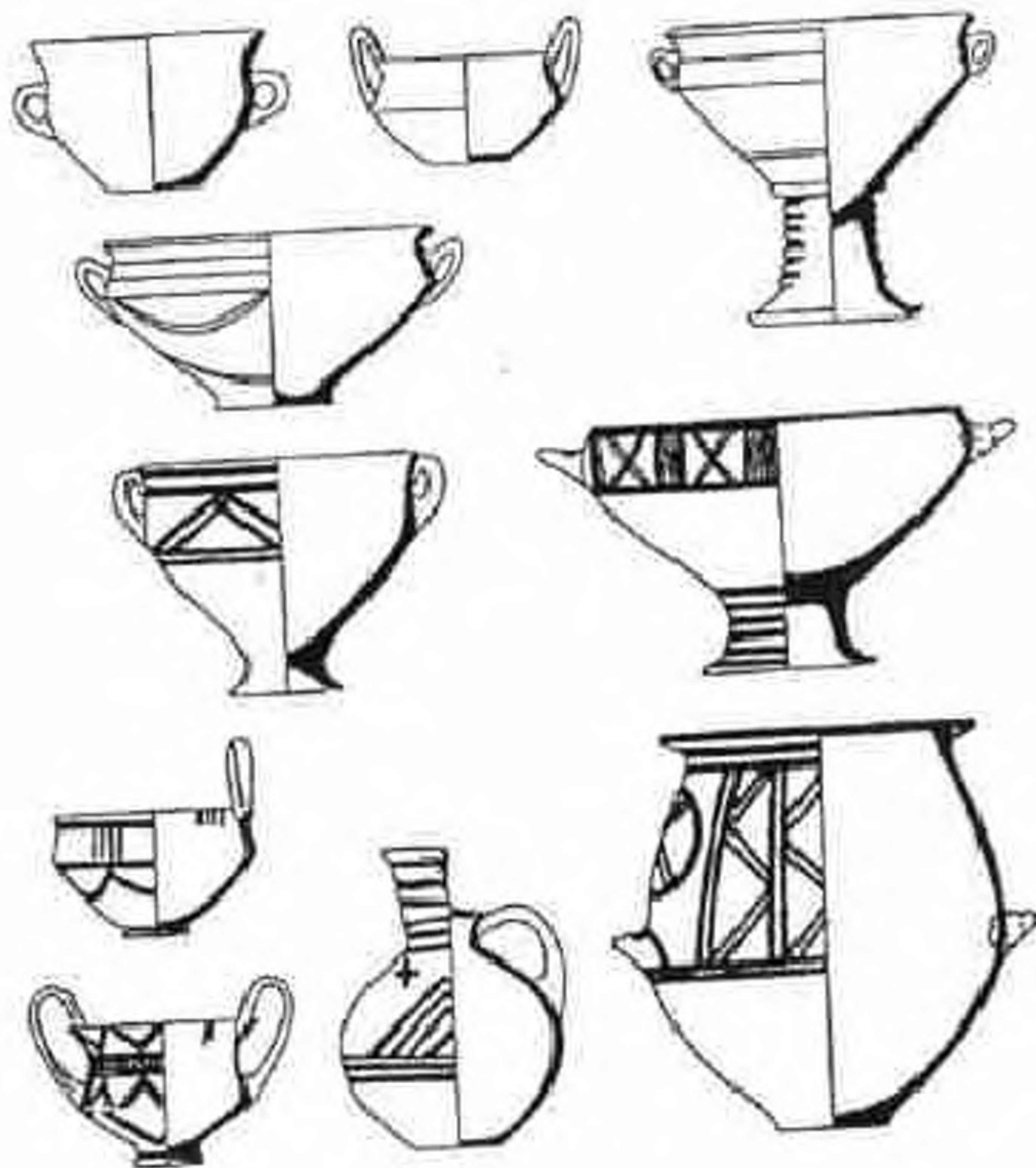
ΕΙΚΟΝΑ 19

EIKONA 20

ΕΙΚΟΝΑ 21

ΕΙΚΟΝΑ 22

ΕΙΚΟΝΑ 23

EIKONA 24

ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΕΙΚΟΣΙ ΧΡΟΝΙΑ (2000-2019)

Κοσμας Τουλουμης

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Μνήμη Γ. Χ. Χουρμουζιάδη
(1932-2013)

Περιεχόμενα

1

Για την προϊστορία και το προϊστορικό Αιγαίο: ο χρόνος, ο χώρος και οι «λόγοι»

Τα τελευταία χρόνια τονίζεται, όλο και περισσότερο, από τις κοινωνικές επιστήμες και την αρχαιολογία (Lucas 2005, Hadji & Souvatzi 2014, Παπακωνσταντίνου 2014) η ανάγκη να προσεγγιστούν ο χώρος και ο χρόνος όχι ως ξεχωριστές κατηγορίες που χρήζουν ιδιαίτερης μνείας και ανάλυσης, αλλά ως αλληλεξαρτώμενες έννοιες που η από κοινού μελέτη τους μπορεί να οδηγήσει στην καλύτερη κατανόηση των αρχαίων κοινωνιών. Σε αυτό το πλαίσιο πρέπει να διευκρινιστεί πως η αναφορά στην προϊστορία γενικά ή στο προϊστορικό Αιγαίο ειδικότερα, συνιστά μια «αναπλαισίωση» στην οποία προβαίνουν οι ερευνητές. Συνιστά, δηλαδή, μια εκ νέου οριοθέτηση χρονικών και χωρικών συμπερασμάτων τα οποία προκύπτουν από τις φυσικές διαστάσεις του χώρου και του χρόνου στο παρόν με βάση συγκεκριμένους προϋπάρχοντες «λόγους» (discourses) οι οποίοι και καθορίζουν τον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τόσο την προϊστορία γενικά, όσο και το προϊστορικό Αιγαίο, ειδικότερα.

1.1. Ο χρόνος

Είθισται σε κάθε κείμενο που αναφέρεται στο παρελθόν να υπάρχουν χρονολογικοί πίνακες και χρονολογήσεις. Ο χρόνος είναι αναμφίβολα άρρηκτα συνδεδεμένος με την αρχαιολογία και έχει αποτελέσει αντικείμενο μελέτης και αναστοχασμού των ίδιων των αρχαιολόγων (π.χ. Holdaway & Wandsnider 2008). Είναι γνωστό πως η έννοια του χρόνου θεωρείται σχετική, πως αποτελεί προϊόν δικής μας κατασκευής και αποσκοπεί στο να κατανοούμε καλύτερα το τι συνέβη, άλλοτε και τώρα, μέσα από χρονικές σχέσεις (Moniot 2002, 88-90). Ακόμα και το σημείο μηδέν μιας χρονολόγησης, άλλωστε, δεν ήταν και δεν είναι παντού το ίδιο, αφού ο καθένας επιλέγει το δικό του σημείο μηδέν: η γέννηση του Χριστού, οι Ολυμπιάδες, οι επώνυμοι άρχοντες, η Εγίρα, η κτίση του κόσμου, τα φεγγάρια, το σήμερα, κ.ά., όλα έχουν χρησιμοποιηθεί από διαφορετικούς ανθρώπους σε διαφορετικές εποχές, ως διαφορετικά σημεία χρονολογικής αφετηρίας.

Η επιλογή του τρόπου μέτρησης του χρόνου κάθε φορά είναι, συνεπώς, και πολιτισμικό προϊόν. Η επικράτηση ενός τρόπου χρονολόγησης, άλλωστε, δεν είναι πολιτισμικά ουδέτερη. Αρκεί να λάβουμε υπόψη μας τη σύγχρονη κυρίαρχη μέτρηση

του χρόνου στον επιστημονικό κόσμο με βάση τη γέννηση του Χριστού, ακόμα και για φαινόμενα ή γεγονότα που αναφέρονται σε περιόδους πριν από την εμφάνιση του χριστιανισμού ή και για περιοχές όπου ο χριστιανισμός δεν αποτελεί την κυρίαρχη θρησκεία. Για αυτό το λόγο, άλλωστε ορισμένοι ξένοι ερευνητές επιλέγουν να αναφέρονται όχι σε B.C., π.Χ(ριστού) χρονολογίες, αλλά σε B(efore) C(ommon) E(ra) = πριν από τη σύγχρονη εποχή, ή σε B(efore) P(resent) = πριν από το σήμερα.

Στο ίδιο πλαίσιο κινείται και η ανθρωπολογική προσέγγιση του χρόνου ως δηλωτικού της απόστασης του παρόντος από ένα απώτατο παρελθόν που συνδέεται με την αγριότητα και τη βαρβαρότητα, αλλά και η προσπάθεια στον 20ό αιώνα για ακριβέστερη χρονολόγηση, ακόμα και σε ημερολογιακά έτη, μέσω επιστημονικών τεχνικών, όπως η ραδιοχρονολόγηση (βλ. Παπακωνσταντίνου 2014, όπου και η σχετική βιβλιογραφία).

Ως αποτέλεσμα, ασκείται κριτική στην έννοια της γραμμικότητας του αρχαιολογικού χρόνου και της σχέσης της με τις ανάγκες της νεωτερικότητας για μια τακτοποίηση των πραγμάτων μέσω της τοποθέτησής τους σε μια εξελικτική, συνήθως, σειρά η οποία αγνοεί τις κοινωνικές διαστάσεις του χρόνου και τη διάρκεια (Kotsakis 2014, 43), καθώς ο χρόνος αντιμετωπίζεται σε μια αρχαιολογική αφήγηση ως μια «ολιστική», ανεξάρτητη παράμετρος (Παπακωνσταντίνου 2014).

Τα παραπάνω ισχύουν πολύ περισσότερο όταν μέσω του χρόνου προσπαθούμε να ταξινομήσουμε στη σκέψη μας καταστάσεις που χάνονται στα βάθη του, σε περιόδους που συνηθίζουμε να αποκαλούμε προϊστορικές, καθώς, μάλιστα, δεν υπάρχουν γραπτά τεκμήρια για να τις φωτίσουν και να τις καταστήσουν πιο εύκολα προσιτές. Ο διαχωρισμός της προϊστορίας σε εποχή του λίθου και εποχή του χαλκού που καθιερώθηκε από τον Δανό C. Thomsen στις αρχές του 19ο αιώνα (Trigger 2005, 76-83) και χρησιμοποιείται ευρύτατα μέχρι σήμερα υποδηλώνει, επίσης, μια πολιτισμική αντίληψη. Βασίστηκε στην πεποίθηση πως η διαθέσιμη πρώτη ύλη για την κατασκευή εργαλείων και οι τεχνολογικές γνώσεις του ανθρώπου, και όχι οι κοινωνικές σχέσεις, για παράδειγμα, καθόρισαν την πορεία του και την ιστορία του πάνω στον πλανήτη.

Από την άλλη μεριά αυτή η περιοδολόγηση αντιλαμβάνεται, όπως ήδη σημειώσαμε, τον χρόνο ως ένα ενιαίο και γραμμικό φαινόμενο, ως μια συνεχή αλληλουχία συμβάντων, αδιαφορώντας για μια άλλη ουσιαστική διάσταση του χρόνου, τη διάρκεια, και παραπέμποντας, επίσης, σε μια πρόσληψη των κοινωνικών αλλαγών ως ενιαίων και γραμμικών (Παπακωνσταντίνου 2014). Επιπλέον ο αρχαιολογικός χρόνος είναι αναμφίβολα συμπιεσμένος. Έτσι στις προϊστορικές φάσεις και υποφάσεις συμπυκνώνονται εκατοντάδες χρόνια και χιλιετίες, γεγονός που οδηγεί σε μια γενικευτική ομογενοποίηση των αρχαιολογικών δεδομένων σε μεγάλης διάρκειας χρονική κλίμακα, χωρίς να εντοπίζονται χωροχρονικές αλλαγές που μπορεί να συμβαίνουν στη μικρή κλίμακα, όπως συμβαίνει, για παράδειγμα, με τη μελέτη του λίθινου υλικού της παλαιολιθικής εποχής (Ευστρατίου 2019, 53).

Παραταύτα ο παραδοσιακός ορισμός του χρόνου εξακολουθεί να αποτελεί βασικό όπλο για την αρχαιολογία, η οποία μέσω της στρωματογραφίας και της σχετικής χρονολόγησης αλλά και μέσα από την ανάπτυξη των επιστημονικών μεθόδων από-

λυτης χρονολόγησης (βλ. Τουλούμης 1999, 27-30), μέσω της αρχαιομετρίας δηλαδή, προσπαθεί να εντάξει τα ευρήματά της στον χρόνο. Θα πρέπει, όμως, να σημειωθεί πως σήμερα, όπως σημειώνει η Δ. Παπακωνσταντίνου (2014), συνυπάρχουν στις αρχαιολογικές έρευνες όλες οι χρονικές κλίμακες, δηλαδή τόσο οι περιγραφές συμβάντων όσο και οι μεγάλες αφηγήσεις, αλλά και ιδιαίτερες περιγραφές με χρονικές διαστάσεις όπως, για παράδειγμα, οι «βιογραφίες» αντικειμένων. Κατά συνέπεια οι χρονολογικοί πίνακες καθίστανται χρήσιμοι και βρίσκονται συνήθως στην προμετωπίδα κάθε έργου για την προϊστορία. Οι αρχαιολόγοι και οι αρχαιομέτρες εξακολουθούν να αποπειρώνται να συνθέσουν χρονολογικές συνέχειες και ασυνέχειες και να συνδέσουν τις αρχαιολογικές αφηγήσεις με όσο το δυνατόν ακριβέστερες χρονολογήσεις.

Όπως είναι φυσικό, στην απόπειρα αποκατάστασης αυτού του χρονολογικού συνεχούς, προκύπτουν και τα λεγόμενα «κενά» και οι ασυνέχειες. Αυτές θεωρείται, συνήθως, πως συμβαίνουν στις μεταβάσεις ανάμεσα σε διαφορετικές περιόδους και αποτελούν το επίκεντρο της αρχαιολογικής έρευνας και την απασχολούν επί πολλά χρόνια. Ως αποτέλεσμα αναζητώνται τα αίτια αυτών των κενών και εντάσσονται στις αρχαιολογικές αφηγήσεις ιστορίες για εγκαταλείψεις οικισμών που συνήθως, συνδέονται, με κλιματικές και άλλες περιβαλλοντικές αλλαγές και φυσικές καταστροφές, με σιτοδείες, με αρρώστιες κ.λπ. ευνοώντας έτσι μονοσήμαντες γενικευτικές ερμηνείες.

Ανάλογα χρονολογικά κενά απασχολούν και την προϊστορική έρευνα του ελληνικού χώρου. Από τα πιο «δημοφιλή», για παράδειγμα, είναι το κενό, 400 έως 700 χρόνων, μεταξύ μεσολιθικής και νεολιθικής εποχής που θεωρείται πως υπάρχει στο σπήλαιο Φράγχθι της Αργολίδας (Kotsakis 2014, 45) και το περίφημο κενό της Τελικής Νεολιθικής, της 4ης χιλιετίας π.Χ., μεταξύ Νεότερης Νεολιθικής και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού που εντοπίζεται από τη ραδιοχρονολόγηση με άνθρακα 14 και υιοθετείται από την αρχαιολογική έρευνα για αρκετές θέσεις της Μακεδονίας (Τσιρτσώνη 2010, 99, Μανιάτης 2014, 212-215, Kotsakis 2014, 61, Dietz et al. 2018).

Στο *Πριν από την Ιστορία* παρατέθηκαν αρκετοί χρονολογικοί πίνακες που ενέτασσαν τα εκεί συζητούμενα αρχαιολογικά ευρήματα σε ευρύτερα χρονολογικά πλαίσια. Στο παρόν βιβλίο θα περιοριστούμε σε μια πιο γενική αναφορά στον χρόνο υιοθετώντας το σχήμα χρονολόγησης του Y. N. Harari (2015, 11-12), ενώ στα επιμέρους κεφάλαια δίνουμε ειδικότερες χρονολογικές πληροφορίες, ακολουθώντας το ισχύον συμβατικό σύστημα πριν από το Χριστό ή πριν από σήμερα. Σύμφωνα, λοιπόν, με τον Y. N. Harari σε ένα Σύμπαν ηλικίας 13,5 δισεκατομμυρίων ετών και σε μια Γη που υπολογίζεται πως έχει ηλικία 4,5 δισεκατομμυρίων ετών, ο κοινός πρόγονος ανθρώπων και χιμπαντζήδων εμφανίζεται πριν από 6.000.000 χρόνια. Στα 2.500.000 χρόνια εξελίσσεται ο πρώτος άνθρωπος του είδους Homo και τα πρώτα εργαλεία εντοπίζονται στην Αφρική, ενώ πριν από 2.000.000 χρόνια ο Homo εξαπλώνεται στην Ευρασία και εξελίσσονται διαφορετικά είδη ανθρώπου. Ο περίφημος Νεάντερταλ κάνει την εμφάνισή του πριν από 500.000 χρόνια στην Ευρώπη και στη Μέση Ανατολή. Πριν από 300.000 χρόνια η φωτιά χρησιμοποιείται καθημερινά.

Ο Homo sapiens εξελίσσεται πριν από 200.000 χρόνια στην ανατολική Αφρική. 70.000 χρόνια πριν από σήμερα συντελείται η αποκαλούμενη Γνωσιακή Επανάσταση, η εμφάνιση, δηλαδή, νέων τρόπων σκέψης και επικοινωνίας. Από εκεί και πέρα, ο Η. sapiens «κατακτά» τον πλανήτη. Φτάνει μέχρι την Αυστραλία πριν από 45.000 χρόνια και μέχρι την Αμερική πριν από 16.000 χρόνια. Στο μεταξύ εξαφανίζεται, πριν από 30.000 χρόνια, ο Νεάντερταλ και πριν από 13.000 χρόνια και το τελευταίο είδος «άλλου» Η. Sapiens, εκτός από τον Η. Sapiens sapiens, ο Η. floresiensis. Πριν από 12.000 χρόνια συμβαίνει η εξημέρωση φυτών και ζώων στη Μέση Ανατολή, η λεγόμενη Αγροτική Επανάσταση, και γύρω στο 4.250 εμφανίζεται η πρώτη αυτοκρατορία, η ακκαδική του Σαργών στη Μεσοποταμία. Ο «πολιτισμός», όπως τον εννοούμε εμείς σήμερα, έχει αρχίσει να διαμορφώνεται ήδη από την Αγροτική Επανάσταση.

1.2. Ο χώρος

1.2.1. Μια αναγκαία επισήμανση

Το αντικείμενο αυτού του βιβλίου επικεντρώνεται στην προϊστορία του ελληνικού χώρου. Θα πρέπει όμως να σημειωθεί για μια ακόμα φορά πως οι σημερινές κρατικές οντότητες και τα σύνορά τους δεν ανταποκρίνονται, φυσικά, σε κάποια αντίστοιχα προϊστορικά σύνορα. Είναι πάρα πολύ δύσκολο, άλλωστε, να οριστεί το τι σημαίνει χώρος και τι σύνορο στην ίδια την προϊστορία. Όπως επισημαίνει και ο C. Broodbank (2009, 51-56) στην ανάλυση για την αντίληψη της νησιωτικότητας στις προϊστορικές Κυκλάδες, στην οποία θα αναφερθούμε παρακάτω, οι κάτοικοι μιας παράλιας θέσης σε ένα νησί, για παράδειγμα, μπορεί να είχαν συναίσθηση κοινότητας και ενιαίου χώρου περισσότερο με μια ορατή απέναντι ακτή που μπορεί να ανήκε σε ένα άλλο νησί ή και στην ηπειρωτική χώρα, παρά με την ενδοχώρα του νησιού όπου κατοικούσαν. Οι σημερινοί χάρτες και οι κατοπτεύσεις του γεωγραφικού χώρου ασφαλώς και δεν υπήρχαν στην προϊστορία και δεν υπήρχε προφανώς και η σύγχρονη αντίληψη και πρόσληψη για τον χώρο.

Συνεπώς και οι ανάλογες κατηγοριοποιήσεις και τα συμπεράσματά μας δεν μπορεί να έχουν οποιοδήποτε σύγχρονα οριζόμενο «εθνικό» πρόσημο. Ο αρχαιολογικός αναστοχασμός των τελευταίων χρόνων (βλ. την αμέσως παρακάτω ενότητα 1.2.2), άλλωστε, έχει επισημάνει το ιδεολογικό υπόστρωμα παρόμοιων προσεγγίσεων και της προέλευσής τους από τον «εθνικό» και «αποικιακό» χαρακτήρα της ιδρυτικής συνθήκης της επιστήμης της αρχαιολογίας, η οποία καθοριζόταν από τον ευρωπαιοκεντρισμό, την ιδέα της δυτικής πολιτισμικής υπεροχής και την τοποθέτηση οποιουδήποτε και ο,τιδήποτε μη δυτικού στη θέση του πολιτισμικά «άλλου».

Σε αυτό το πλαίσιο οικοδομήθηκε και οικοδομείται και η σύλληψη του προϊστορικού Αιγαίου ως ξεχωριστής πολιτισμικής οντότητας που συμβάλλει στη γένεση του ευρωπαϊκού πολιτισμού (Κόπακα 2009). Αξίζει, αφού το Αιγαίο είναι ο χώρος στον οποίο κατεξοχήν αναφέρεται το παρόν βιβλίο, να εντρυφήσουμε για λίγο στο συγκεκριμένο παράδειγμα.

1.2.2. Το Αιγαίο: «ρίζα και διάρκεια»

«Μπροστά στη ράχη της Σέριφος, όταν ανεβαίνει ο ήλιος, τα πυροβόλα όλων των μεγάλων κοσμοθεωριών παθαίνουν αφλογιστία...»

Ο. Ελύτης

Το 1992 ο Οδυσσέας Ελύτης προλογίζοντας τον τόμο με τον, πολύ εύγλωττο για την πρόσληψη και τοποθέτηση του Αιγαίου, τίτλο «Το Αιγαίο: Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού» περιέγραφε γλαφυρά την «αδυναμία» των «μεγάλων κοσμοθεωριών» να ερμηνεύσουν τον κόσμο (Ελύτης 1992). Καθώς, μάλιστα, αυτές οι κοσμοθεωρίες συγκρίνονται από τον ποιητή με τη φυσική τάξη των πραγμάτων, «τον ήλιο της Σέριφος», οι αδυναμίες πολλαπλασιάζονται και γίνονται βεβαιότητες. Αυτή η «αφλογιστία» και η «απορία» μπροστά στον κυκλαδικό ήλιο δεν συνιστά απλά μια φιλοσοφικής μορφής ποιητική υποδήλωση του πεπερασμένου και του ανήμπορου της ανθρώπινης σκέψης. Εμπεριέχει, ταυτόχρονα, όλα τα δεδομένα που συνδέουν την ενατένιση μιας ποιητικής ιδιοσυγκρασίας, όπως ο Ελύτης, με την ιδεολογική μετατροπή του χώρου του Αιγαίου σε κομβικό σημείο, σε «επίκεντρο», της ελληνικότητας.

Ο χώρος του Αιγαίου, προσέλαβε, συνακόλουθα, μεταφυσικές, σχεδόν, διαστάσεις ως η «αδιαμφισβήτητη επικράτεια» του ελληνισμού (Οζκιριμλί & Σοφός 2008, 222) με τη συνειδητή επιλογή της ελληνικής διανόησης μετά το 1930, με αιχμή του δόρατος τη λεγόμενη «γενιά του '30», να τον τοποθετήσει στο κέντρο του ενδιαφέροντος και να ορίσει ξανά την ελληνικότητα με βάση τη σχέση της με αυτό. Η «ανακάλυψη» αυτού του ρόλου του Αιγαίου, ανάγεται χρονικά, όπως έδειξε η Α. Λεοντή (Leontis 2005), στη μετά τη μικρασιατική καταστροφή αναδίπλωση της ελληνικής ιδεολογίας, απόρροια της αντίληψης σημαντικών προσωπικοτήτων του ελληνικού μοντερνισμού, όπως και ο Ο. Ελύτης, η οποία εγκαταλείποντας σιγά-σιγά τη «Μεγάλη Ιδέα», στράφηκε στους εσωτερικούς συνεκτικούς δεσμούς του ελληνικού έθνους. Ο Γ. Σεφέρης προσδιόρισε στις *Δοκιμές* του αυτή την καινούρια ιδεολογική μεταστροφή ως «νησιώτικη ιδιοσυγκρασία», ως ένα είδος συναισθηματικής και ψυχολογικής ενσωμάτωσης του Αιγαίου στους νέους της εποχής: «*Εκείνο που χαρακτηρίζει γύρω στα 1930 τις αναζητήσεις των νέων είναι ένα είδος* ***νησιώτικης ιδιοσυγκρασίας***... *Το Αιγαίο με τα νησιά του, η θαλασσινή μυθολογία, το ταξίδι προς όλες τις κατευθύνσεις, είναι τα πράγματα που συγκινούν και προσπαθούν να εκφράσουν*» (Γιατρομανωλάκης 1995, 445, η έμφαση δική μου). Στα τέλη της δεκαετίας του '80 και στις αρχές της αντίστοιχης του '90 μια πετυχημένη ραδιοφωνική εκπομπή στην Ελλάδα είχε τον τίτλο «Αιγαίο: ρίζα και διάρκεια». Αυτά τα δυο προσδιοριστικά του Αιγαίου ουσιαστικά, «ρίζα» και «διάρκεια» περιγράφουν την πρόσληψη της έννοιας του Αιγαίου από τους Έλληνες, όπως αυτή οικοδομήθηκε από την παράδοση που δημιουργήθηκε από την εκπαίδευση και τη διανόηση.

Η διαδικασία της μετατροπής του Αιγαίου σε κομβικό σημείο της ελληνικότητας είχε μεν ξεκινήσει από τη δεκαετία του 1930, εδραζόταν, όμως, στέρεα στις αρχαιο-

λογικές ερμηνείες προηγούμενων δεκαετιών. Ο εξελικτισμός και η ρομαντική αρχαιολατρεία ήταν οι δυο βάσεις πάνω στις οποίες στηρίχθηκαν και επιστημονικά οι αρχαιολογικές ερμηνείες του 19ου αιώνα (Τζαχίλη 2006, 15-16). Υπήρχαν όμως, παράλληλα και οι κατάλληλες πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές συνθήκες οι οποίες διαμόρφωσαν μετά το 1878, ήδη, τις αντιλήψεις ενός νέου «ανανεωμένου εθνισμού», ο οποίος *κατέτεινε στη δημιουργία ενός μεγάλου νεοελληνικού κράτους με επίκεντρο το χώρο του Αιγαίου»*, ενσωματώνοντας στον κυρίαρχο τότε μεγαλοϊδεατισμό το Αιγαίο και τους γύρω από αυτό χώρους και μετασχηματίζοντας τον σε κινητήρια δύναμη της αστικής ανάπτυξης και της ενότητας του έθνους (Βεργόπουλος 1977, 56-57). Η αντίληψη αυτή φτάνει, όπως έχει επισημανθεί (Plantzos 2008) μέχρι σήμερα, αν αναλογιστεί κανείς, ως παράδειγμα, την τελετή έναρξης των Ολυμπιακών Αγώνων στην Αθήνα το 2004, όταν ένα τεράστιο κεφάλι κυκλαδικού ειδωλίου αναδύθηκε από τη θάλασσα σηματοδοτώντας και σημειώνοντας τις θεωρούμενες «απαρχές» του ελληνικού πολιτισμού.

Η μετατροπή αυτή, συνεπώς, έχει βαθιές ιστορικές ρίζες που τη δικτυώνουν με τις ιδεολογικές αντιλήψεις του ελληνικού κράτους και της ελληνικής διανόησης και διαπέρασε και διαπερνά, εκτός από τις λογοτεχνικές αναγνώσεις, και τις επιστημονικές προσεγγίσεις για το Αιγαίο.

Ο Δ. Τζιόβας, στην κριτική που ασκεί στον νεοελληνικό μοντερνισμό ως προς τη λογοτεχνία και τον πολιτισμό, ξεχωρίζει τέσσερις τρόπους προσέγγισης του παρελθόντος (Tziovas 2008, 287-288):

- Τον *συμβολικό ή αρχαιολογικό*, κατά τον οποίο το παρελθόν αντιμετωπίζεται σαν αρχαιολογικό μνημείο, κάτι ιδανικό και απόμακρο που προκαλεί νοσταλγία της αρχαίας δόξας και χρησιμεύει ως συμβολικό πρότυπο και ως μέτρο σύγκρισης για το παρόν.
- Τον *ολιστικό ή ρομαντικό*, όπου το παρελθόν θεωρείται ως μια χαμένη αυθεντικότητα, παρούσα όμως ακόμα με τη μορφή ιχνών σε σύγχρονα πολιτισμικά φαινόμενα, τα οποία εντάσσονται στο λεγόμενο λαϊκό πολιτισμό.
- Τον *αισθητικό ή μοντέρνο*, ο οποίος αποτελεί προέκταση των προηγούμενων. Γι' αυτόν το παρελθόν δεν αποτελεί ιστορική επιβίωση, αλλά περισσότερο αισθητική και στυλιστική συνέχεια, μια αισθητική σύλληψη της «ελληνικότητας», μακριά από υλικούς, ιστορικούς ή γλωσσολογικούς όρους, η οποία αντιμετωπίζει το παρόν μέσα από το πλαίσιο μιας μεταφορικής ισοδυναμίας με το παρελθόν.
- Τον *μεταμοντέρνο*, ο οποίος προσπάθησε να αποδομήσει τους προηγούμενους και να τους αντιμετωπίσει, υπό το πρίσμα και της χρονικής απόστασης, μέσα από ένα πνεύμα κριτικό και, ορισμένες φορές ακόμα και ειρωνικό.

Η συμβολή της αρχαιολογίας και των αρχαιολογικών μνημείων ήταν και είναι καθοριστική προς αυτήν την κατεύθυνση. Τα μνημεία, έχουν διπλή σημασία. Αποτελούν, ταυτόχρονα, τα μυθικά σημάδια ενός παρελθόντος που δεν υπάρχει πια στην πραγματική ζωή και ενός συμβολικού παρόντος που τα αναζωογονεί και τους προσδίδει

τη σημασία που αυτό επιλέγει. Νοηματοδοτούν εξόχως, σ' αυτό το πλαίσιο, τον πολιτισμικό χώρο και του προσδίδουν εκείνα ακριβώς τα χαρακτηριστικά που τον καθιστούν αναγνωρίσιμο και σημαντικό και τον μετατρέπουν σε «πολιτισμικό κεφάλαιο» (Hamilakis & Yalouri 1996) μιας χώρας. Δημιουργείται έτσι η «χωρική διάσταση της παράδοσης», ο «τόπος» τον οποίο φαντασιώνεται ένα έθνος και εκφράζεται μέσω αυτού (Λεοντή 1998, 21-79, Γουργουρής 2007, 203, Χαμηλάκης 2012). Η αρχαιολογική θεωρία ενέταξε στο κριτικό της οπλοστάσιο τις παραπάνω απόψεις (Hamilakis 2005α, Margomenou et al. 2005).

Σε αυτό το πλαίσιο, όμως, παρόλο που η απάντηση για έναν μη ειδικό ή και για κάποιους επιστήμονες ακόμα θεωρείται αυτονόητη, είναι πολύ δύσκολο να δοθεί ένας ακριβής ορισμός του Αιγαίου. Όχι φυσικά από γεωγραφική άποψη, ούτε αποκλειστικά ετυμολογικά, αλλά ως προς το τι σημαίνει κάθε φορά, σε διαφορετικές εποχές κάτω από διαφορετικές περιστάσεις και διαφορετικές οπτικές γωνίες. Ανάλογες μελέτες της δεκαετίας του 2000 (Margomenou et al. 2005. 2-5, Κόπακα 2009) κατέδειξαν ότι τα χρησιμοποιούμενα για έναν παρόμοιο ορισμό κριτήρια μπορεί να είναι ποικίλα και να διέπονται από πολιτικές και ιδεολογικές, εθνοκεντρικές ή κρατικοκεντρικές αντιλήψεις, ή ακόμα, απλά και μόνο, και από ερευνητικές προθέσεις απλού γεωγραφικού προσδιορισμού. Είναι λογικό, για παράδειγμα, με βάση τον τρόπο καθορισμού της Αιγαιακής έρευνας να ασκείται κριτική και να θεωρείται επιλήψιμο το ότι δεν περιλαμβάνεται σ' αυτήν η Κύπρος ή η ευρύτερη περιοχή της Αν. Μεσογείου (Ιακώβου 2009). Υπάρχει, όμως, μια σαφής ακαδημαϊκή, στην Ελλάδα και διεθνώς, καθιερωμένη ορολογία σχετικά με την αναγνώριση μιας «Αιγαιακής» αρχαιολογίας ή προϊστορίας με αντίστοιχους ακαδημαϊκούς εκπαιδευτικούς τομείς και μαθήματα (ό.π., 5-8).

Είναι αναμφισβήτητο, όμως, ότι παραμένουν συγκεχυμένα και αδιευκρίνιστα και πολλά θέματα τόσο επιστημολογικής φύσης, όσο και ως προς το περιεχόμενο της Αιγαιακής προϊστορίας. Κυριότερα από αυτά θεωρούνται (Κόπακα 2009, 70-72):

α) το χωρικό και χρονικό πεδίο στο οποίο εκτείνεται η Αιγαιακή προϊστορία, β) η έμφαση στην Εποχή του Χαλκού και η αντιμετώπισή της μέσα από την αναγνώριση των λεγομένων «κοινών» (κυκλαδική, μινωική και μυκηναϊκή κοινή) που ομογενοποιούν τους πολιτισμούς και δεν ευνοούν τις διαφοροποιήσεις, γ) η μορφή των κοινωνιών αυτών (αν είναι ισοκατανεμημένες, ιεραρχικές, θεοκρατικές), δ) ο ρόλος και η θέση των φύλων στην κοινωνία (γυναικοκρατούμενες ή ανδροκρατούμενες κοινωνίες), ε) οι καταγωγικές καταβολές των πολιτισμών που ορίζονται ως Αιγαιακοί, αλλά και στ) ο περιβαλλοντικός ή οικονομικός ντετερμινισμός που διέπει συχνά τις ερμηνείες σε σχέση με την Αιγαιακή προϊστορία.

Έτσι τα προβλήματα που γεννήθηκαν ταυτόχρονα με την αναγνώριση του προϊστορικού Αιγαίου ως χώρου ξεχωριστής αρχαιολογικής έρευνας δεν έχουν επιλυθεί ακόμα και σήμερα, 100 και πλέον χρόνια μετά την πρώτη χρήση του όρου «Αιγαιακός» από τον πρωτοπόρο Άγγλο αρχαιολόγο και αιγυπτιολόγο Sir W.M. Flinders – Petrie (Κόπακα 2009, 67, υποσ. 1).

Σύμφωνα με την Κ. Κόπακα (ό.π., 75-76)

Το προϊστορικό Αιγαίο είναι ένας «μικρός τόπος» που εγείρει «μεγάλα ζητήματα» πολιτισμού –και μάλιστα, στις κυρίαρχες προσλήψεις μας, πολιτισμού «δυτικού τύπου»– που του προσδίδουν, από τον 19ο και τις αρχές του 20ού αιώνα και τις ανακαλύψεις των H. Schliemann και A. Evans, ένα σημαντικό διεθνές επιστημονικό και επιστημολογικό κύρος.

Σήμερα, η αιγαιακή προϊστορία –συχνά με την έμφασή της στην Εποχή του Χαλκού και, κυρίως, στη 2η χιλιετία π.Χ.– αποτελεί ερευνητικό και εκπαιδευτικό αντικείμενο σε πολλά πανεπιστήμια, ινστιτούτα και άλλους φορείς σε όλο τον κόσμο στα οποία εκπαιδεύονται πολλοί Έλληνες και ξένοι προϊστοριολόγοι. Υποστηρίζεται από τις αρχαιολογικές σχολές στη χώρα μας και ενίοτε πριμοδοτείται από κάποιες από αυτές, για παράδειγμα από τη Βρετανική. Χρηματοδοτείται δε ευεργετικά και κατ' αποκλειστικότητα, τις τελευταίες τρεις περίπου δεκαετίες, από ένα αμερικανικό ίδρυμα, το Institute for Aegean Prehistory (INSTAP), και ενισχύεται σημαντικά από την ερευνητική και, πιο πρόσφατα, και την εκδοτική μονάδα του... Αποτελεί τη, συχνά ομώνυμη, θεματική πολλών διεθνών συναντήσεων, μεμονωμένων ή περιοδικών. Τροφοδοτεί, επιπλέον, ένα μεγάλο αριθμό δημοσιεύσεων σε έντυπη και ηλεκτρονική μορφή μονογραφιών και άρθρων σε περιοδικά, σειρές, διαδικτυακούς τόπους.

Ύστερα από όλα αυτά προκύπτουν εύλογα ερωτήματα. Αποτελεί, λοιπόν, το Αιγαίο, για να χρησιμοποιήσουμε τη μεταφορά στην αρχαιολογία από τον Γ. Χαμηλάκη της θεωρίας της «τοπολογίας» της Α. Λεοντή, έναν «*φαντασιακό τόπο*», μέσω του οποίου ομογενοποιούνται και παρουσιάζονται ως ενιαία διαφορετικά φαινόμενα στον χρόνο και τον χώρο, από τη νεολιθική μέχρι την ύστερη εποχή του χαλκού, και από την Κρήτη μέχρι τα βόρεια σύνορα της Ελλάδας; Μήπως οι αρχαιολογικές συνθέσεις του προϊστορικού Αιγαίου δεν περιγράφουν, τελικά, την ίδια την προϊστορία αλλά τις κάθε φορά αντιλήψεις γι' αυτήν (Hamilakis 2005α, 70-172); Είναι τελικά το Αιγαίο για την αρχαιολογική έρευνα περισσότερο μια ιδέα, παρά ένας γεωγραφικός χώρος, η οποία ιδέα έχει καταδυναστεύσει μάλιστα και ευρύτερα την βαλκανική αρχαιολογία όπως διατείνονται κάποιοι ερευνητές (Gori & Ivanova, 2017, 1-3); Αναμφίβολα, οι απαντήσεις δεν μπορούν να δοθούν ερήμην της ιστορίας της αρχαιολογικής σκέψης και των κάθε φορά «λόγων» (discourses) που συνέβαλαν στη διαμόρφωση των προσεγγίσεων των ερευνητών για την προϊστορία (Τουλούμης 2014).

1.3. Οι «λόγοι» για την ελληνική προϊστορία

Ξαναγυρνώντας στην κατηγοριοποίηση του Δ. Τζιόβα (βλ. ενότητα 1.2.2) θα παρατηρούσαμε πως παρότι που φαινομενικά μόνο ο *συμβολικός ή αρχαιολογικός τρόπος προσέγγισης*, θα μπορούσε να προσιδιάζει στην αρχαιολογική πραγματικότητα, όσοι ασχολούνται με τις αρχαιολογικές προσεγγίσεις και το θεωρητικό τους υπόβαθρο γνωρίζουν πολύ καλά ότι στην αρχαιολογία ισχύουν τόσο ο *ρομαντικός ή ολιστικός*, όσο και ο *μοντέρνος ή αισθητικός* και ο *μεταμοντέρνος*. Πολλές φορές, μάλιστα, οι τρόποι αυτοί συνυπάρχουν στην αντιμετώπιση του παρελθόντος.

Η προϊστορική αρχαιολογία συνέβαλε και αυτή στον ιστορικό προσδιορισμό του ελληνικού κράτους, της ελληνικότητας, αλλά και της ευρωπαϊκότητάς του, μέσα από την αναζήτηση των πρώτων ριζών του Αιγαιακού πολιτισμού. Η αναζήτηση της ελληνικής ταυτότητας στο παρελθόν «εξελλήνισε» και την προϊστορία (Kotsakis 2008α, Voutsaki 2017). Δημιουργήθηκε έτσι ο επιστημονικός «λόγος» για το Αιγαίο και τον ελληνικό πολιτισμό, ο οποίος «εποίκισε» σταθερά και σταδιακά τις αντιλήψεις για το «αρχιπέλαγος», «αναπλαισιώνοντας» τα δεδομένα διαφορετικών επιστημών, συμπεριλαμβανομένης της προϊστορικής αρχαιολογίας. Σε αυτό το πλαίσιο και οι πρώτοι «ευρετές» του προϊστορικού Αιγαίου, όπως ο Ε. Σλήμαν και ο Α. Έβανς για παράδειγμα, τιμήθηκαν αναλόγως.

Αυτός ο επιστημονικός «λόγος» προχωρεί από κοινού με μια εκτίμηση αισθητικού χαρακτήρα η οποία αναγνωρίζει την ανάπτυξη μιας «υψηλού» επιπέδου τέχνης στους πρώιμους και «προπατορικούς» πολιτισμούς του Αιγαίου. Πρόκειται για μια ιστορία «λογικής και ευαισθησίας», όπως πολύ εύστοχα τη χαρακτήρισε ο C. Broodbank, δανειζόμενος τον τίτλο του ομώνυμου μυθιστορήματος της Τζέϊν Ώστεν και αναφερόμενος στις προσεγγίσεις για τις πρώιμες Κυκλάδες (Broodbank 2009, 115-129). Αν η «λογική» είχε και έχει μια ευρεία διάδοση στην επιστημονική κοινότητα, η «ευαισθησία» άγγιξε και αγγίζει και το ευρύτερο κοινό με αποτέλεσμα τη δημιουργία αντιλήψεων που μετασχηματίζονται σε πεποιθήσεις. Όταν, μάλιστα, η παρόμοια ευαισθησία συνδέεται, όπως έδειξε η πολιτισμική ιστορία (Burke 2009), με αντιλήψεις περί αντιδιαστολής «υψηλής» και λαϊκής κουλτούρας, με έμφαση, μέχρι και τη δεκαετία του 1960, στη μελέτη της πρώτης, και στην αναζήτηση των πηγών της, αντιλαμβάνεται κανείς τον ευρύτερο ρόλο που διαδραμάτισαν οι πολιτισμοί του Αιγαίου στη δημιουργία των γνωστών ιεραρχικών πολιτισμικών κατηγοριοποιήσεων περί μείζονος και ήσσονος σημασίας πολιτισμών (Εικ. 1).

Η περαιτέρω ανάλυση του «λόγου» για το προϊστορικό Αιγαίο είναι διαφωτιστική. Αναφερόμενος στα «τοπία της σύγχρονης Αιγαιακής προϊστορίας», ο Σ. Ανδρέου πραγματοποιεί μια πολύ ενδιαφέρουσα σύνοψη της ιστορίας της προϊστορικής αρχαιολογίας, όπως ασκήθηκε και ασκείται στην Ελλάδα, με βάση τα εκάστοτε θεωρητικά ζητούμενά της και την επιστημονική και ακαδημαϊκή της θέση (Andreou 2005, 74-89) και επισημαίνει τέσσερα βασικά παρόμοια «τοπία» (landscapes).

α. Το πρώιμο «εθνικό», το οποίο αναπτύχθηκε στο μεταίχμιο 19ου και 20ού αιώνα, με κύριο εκφραστή τον Χ. Τσούντα. Η εποχή του Χ. Τσούντα θεωρείται ως η απαρχή της επιστημονικής ενασχόλησης με την προϊστορική αρχαιολογία, αλλά και της σύνδεσης της τελευταίας με τη βασική κατεύθυνση των ιστορικών σπουδών στην Ελλάδα, την απόδειξη, δηλαδή, της ιστορικής συνέχειας του ελληνικού έθνους. Ο «πατέρας» της ελληνικής προϊστορικής αρχαιολογίας, άλλωστε, ήταν ο πρώτος που αναγνώρισε την ελληνική ταυτότητα των Μυκηναίων, πριν ακόμα από την αποκρυπτογράφηση της Γραμμικής β γραφής (Τουλούμης 2009).

Εικόνα 1. Η προϊστορική αρχαιολογία στα ελληνικά γραμματόσημα Στις απεικονίσεις των γραμματοσήμων, μεταξύ άλλων, ενσωματώνονται η «λογική» και η «ευαισθησία» (βλ. Broodbank 2009, 115-129) και διασταυρώνονται με το πώς οι σύγχρονες κοινωνίες «θυμούνται», ερμηνεύουν και ανακατασκευάζουν το παρελθόν τους. Ένα κυκλαδικό ειδώλιο αντιπροσωπεύει την «Τέχνη του Αιγαίου» το 1979, το πολύπαθο κρανίο των Πετραλώνων δεσπόζει στο αναμνηστικό γραμματόσημο για το 3ο Πανευρωπαϊκό Συνέδριο Ανθρωπολογίας που έγινε στον ομώνυμο χώρο το 1982, ενώ ο Ερρίκος Σλήμαν και η Πύλη των Λεόντων ως σήμα κατατεθέν του μυκηναϊκού πολιτισμού, του οποίου ο πρώτος αναγνωρίζεται ως «ευρετής», απεικονίζονται στο γραμματόσημο, που αφιερώθηκε στα εκατό χρόνια από το θάνατό του (1990).

β. Το «ευρωπαϊκό» που σχετίζεται με το πώς η αιγαιακή προϊστορία μελετήθηκε και διαμορφώθηκε από αρχαιολόγους, κυρίως, της Δύσης, αρχής γενομένης από τον Α. Έβανς και τις ανακαλύψεις του στην Κνωσό στις αρχές του 20ού αιώνα, και το οποίο διήρκησε μέχρι και την αρχή της δεκαετίας του 1950 περίπου.
γ. Το «εθνικό» των δεκαετιών του 1950, 1960 και 1970 το οποίο, με τη συμμετοχή και Ελλήνων αρχαιολόγων, αναδιαμόρφωσε, «ανακαλύπτοντας» εκ νέου τα προϊστορικά ευρήματα και επαναδιατύπωσε τις απόψεις του Χ. Τσούντα. Στο πλαίσιο αυτού του «τοπίου» ο Δ. Ρ. Θεοχάρης, ο ανασκαφέας του νεολιθικού Σέσκλου, θεωρείται ότι διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο.
δ. Το σύγχρονο, το οποίο αφορά τις τελευταίες τρεις δεκαετίες και χαρακτηρίζεται από μια ραγδαία εξέλιξη της επιστήμης τόσο στο επίπεδο της διεύρυνσης των μελετώμενων εποχών και περιοχών –με την προσοχή στραμμένη όχι πια μόνο στην Εποχή του Χαλκού και στις μυκηναϊκές και μινωικές θέσεις– όσο και στο επίπεδο της ακαδημαϊκής προαγωγής του κλάδου.

Τα παραπάνω «τοπία» σχετίζονται τόσο με τις διαφορετικές προσεγγίσεις του παρελθόντος όπως τις επισήμανε ο Δ. Τζιόβας, αλλά και με τον τρόπο με τον οποίο αυτό το ίδιο παρελθόν «κατασκευάζεται» και παρουσιάζεται στο ευρύτερο κοινό. Ο P. Duke προσδιόρισε τέσσερις παράγοντες, τέσσερις «ηγεμονίες» (hegemonies) –όπως τους ονομάζει, θέλοντας να τονίσει, προφανώς, την κυριαρχική τους δύναμη. Αυτές οι «ηγεμονίες», οι οποίες δρώντας από κοινού διαδραμάτισαν και διαδραματίζουν καθοριστικό ρόλο στη δημιουργία του παρελθόντος, είναι (Duke 2007, 93):

α. Η αποικιοκρατία και ο μοντερνισμός ή νεωτερικότητα.
β. Ο ακαδημαϊκός ελιτισμός.
γ. Τα αρχαιολογικά επιστημονικά παραδείγματα, με την έννοια του «επιστημονικού παραδείγματος» δανεισμένη από τον T. S. Kuhn.
δ. Οι κρατικές πολιτικές για το παρελθόν και οι οικονομικές συνιστώσες τους.

Οι έννοιες που σχετίζονται με κάθε παρόμοια «ηγεμονία» αποκαλύπτουν και το επιμέρους περιεχόμενό της (Duke 2007, 95-117). Στην πρώτη ο πολιτικός, αποικιοκρατικός ιμπεριαλισμός συνοδεύεται και από τον διανοητικό ιμπεριαλισμό. Η ανάδυση της νεωτερικότητας συμβαδίζει με τη δημιουργία του έθνους-κράτους και την επαναδιατύπωση του παρελθόντος. Η προσωπική ζωή αντιμετωπίζεται από τους λόγιους, διανοούμενους της εποχής, με μια ρομαντική αντίληψη, σαν ένας σφοδρός ανεμοστρόβιλος, μια δίνη, όπως χαρακτηριστικά σημειώνει. Στο επιστημονικό πεδίο, παράλληλα, αυξάνεται η τεχνολογική πολυπλοκότητα μαζί με την πίστη για μια ομοιόμορφη γραμμική εξέλιξη και ένα μοναδικό παρελθόν.

Με τον ακαδημαϊκό ελιτισμό περιγράφεται η τάση να χρησιμοποιείται ο πολιτισμός και η ενασχόληση μαζί του ως ένα πεδίο που εξασφαλίζει στους μελετητές αρχαιολόγους υπεροχή, «διάκριση» με τους όρους του Πιέρ Μπουρντιέ, στο πλαίσιο των κοινωνικών συμφραζομένων της εποχής τους. Προς επίρρωση της παραπάνω άποψης,

αρκεί εδώ να θυμηθούμε όχι μόνο τη συμβολική δύναμη που κατείχαν στον καιρό τους, αλλά και τη διαχρονική απήχηση των μεγάλων ονομάτων της αρχαιολογίας, τον Ε. Σλήμαν και τον Α. Έβανς, για παράδειγμα, αλλά και να επισημάνουμε τον τρόπο με τον οποίο η ακαδημαϊκή αρχαιολογία διατυπώνει, περιχαρακώνει και ελέγχει τον τρόπο με τον οποίο ασκείται η αρχαιολογία ως επιστήμη. Στο ίδιο πλαίσιο αποφασιζόταν και αποφασίζεται τι είναι επιστημονικό και αποδεκτό, συνεπώς, από την ακαδημαϊκή κοινότητα και τι εκλαϊκευτικό και θεωρούμενο, κατά κανόνα, υποδεέστερο.

Η τρίτη «ηγεμονία» αφορά τις κυρίαρχες κάθε φορά αρχαιολογικές θεωρίες και τον τρόπο με τον οποίο καθορίζουν τόσο την αρχαιολογική μεθοδολογία όσο και τις συνεπαγόμενες αφηγήσεις και ερμηνείες. Αναφέρεται, πιο συγκεκριμένα, στα τρία μεγάλα αρχαιολογικά «παραδείγματα»: το ιστορικό-πολιτιστικό, το διαδικαστικό και το μεταδιαδικαστικό. Ο ρόλος των κρατικών πολιτικών των στενά δεμένων με την πολιτισμική διαχείριση και την οικονομική «εκμετάλλευση» του πολιτισμού, μέσω και του τουρισμού, συνιστούν την τέταρτη και τελευταία «ηγεμονία». Ο P. Duke αναγνωρίζει (Duke 2007, 120, 121, fig. 6.1) συγκεκριμένα σ' αυτό το πλαίσιο ένα πλέγμα (*nexus*), το οποίο συνδέει το παρόν με το μινωικό παρελθόν. Το σύγχρονο κράτος μέσω του παρελθόντος νομιμοποιείται και καθίσταται ισότιμο των αντίστοιχων ευρωπαϊκών, αφού τα τελευταία αναγνώρισαν στην κλασική Ελλάδα και στη μινωική Κρήτη τις απαρχές του ευρωπαϊκού πολιτισμού, ενώ τα μέλη της ακαδημαϊκής κοινότητας θεσμοποίησαν ως ερευνητικά και ιδεολογικά ζητούμενα τις δικές τους προτιμήσεις.

Πέρα από τα «τοπία» και τις «ηγεμονίες», είναι ενδιαφέρον, ωστόσο, να προσεγγίσουμε περισσότερο συνολικά το ζήτημα. Να αναζητήσουμε, επιπρόσθετα, και να εντοπίσουμε, τον «συνεχή λόγο» ή τους «λόγους» (discourses) και τα «είδη λόγων» στους οποίους εντάχθηκε η προϊστορική αρχαιολογική έρευνα και με τους οποίους αναπλαισιώθηκαν τα αρχαιολογικά ευρήματα διεθνώς και κατά πόσον η προϊστορία του Αιγαίου τους ακολούθησε ή δημιούργησε τους δικούς της.

Μπορούμε, λοιπόν, να εντοπίσουμε με βάση τα παραπάνω κριτήρια πέντε περιόδους της ελληνικής προϊστορίας, πέντε, ουσιαστικά, «λόγους» όπως τους ορίσαμε παραπάνω, οι οποίοι συνιστούν ταυτόχρονα και «αρχαιολογικά σύμπαντα», σύμπαντα δηλαδή σημασιών και πρακτικής, σύμφωνα με την ανάλυση του Γάλλου κοινωνιολόγου P. Bourdieu (2006).

Από τη δημιουργία του ελληνικού εθνικού κράτους μέχρι τα τέλη του 19ου αιώνα και την εμφάνιση των μελετών του Χ. Τσούντα για την ελληνική προϊστορική αρχαιολογία μιλούν, κυρίως, οι αρχαιολογούντες λόγιοι: ιστορικοί, φυσιοδίφες, γεωλόγοι, παλαιοντολόγοι και οι πλούσιοι μορφωμένοι αστοί, Έλληνες και φιλέλληνες. Αναφερόμαστε σ' έναν **πρωτόλειο** «**συνεχή λόγο**», σ' ένα αρχαιολογικό σύμπαν τόσο προεπιστημονικό όσο και, σύμφωνα με τα μέτρα της εποχής, επιστημονικό. Επηρεάζεται από τις επιστημονικές ανακαλύψεις και θεωρίες της εποχής με κυρίαρχες αυτές της εξέλιξης και της διαρκούς προόδου και συνδέεται με το διεθνή αστικό μετασχηματισμό και τον οικονομικό φιλελευθερισμό που έκαναν τα πρώτα βήματά τους και στην ελληνική κοινωνία.